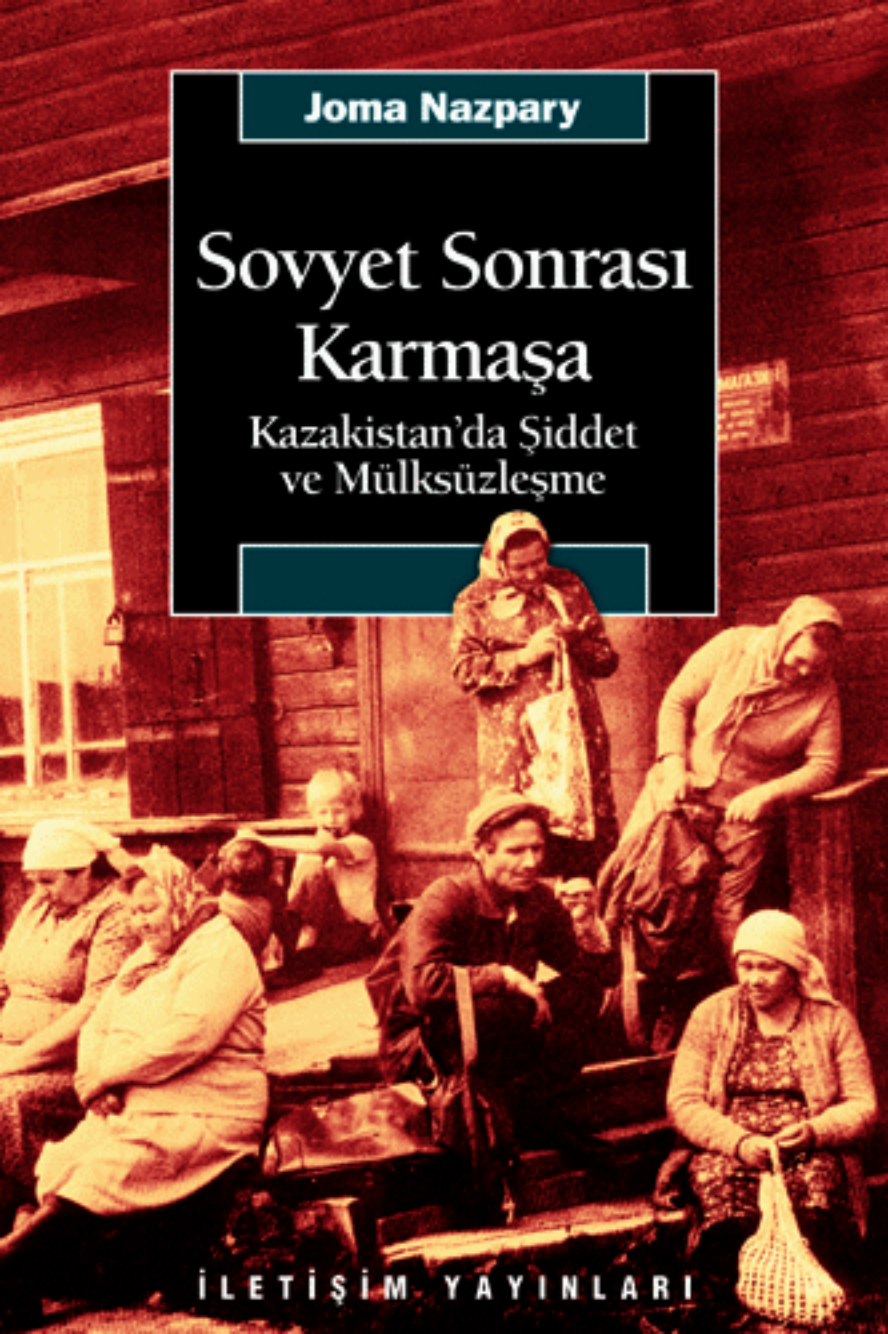

Joma Nazpary
Sovyet Sonrası Karmaşa
Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme
İLETİŞİM YAYINLARI

JOMA NAZPARY University of London'da görev yapmaktadır.

Post-Soviet Chaos
© 2002 Joma Nazpary
Bu kitabın yayın hakları Pluto Press Ltd.'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 903 • Araştırma-İnceleme Dizisi 147
ISBN 975-05-0130-6
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2003, Istanbul (1000 adet)

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI B. Mikhalyovkin, detay
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

JOMA NAZPARY

Sovyet Sonrası Karmaşa

Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme

Post-Soviet Chaos
Violence and Dispossession in Kazakhstan

ÇEVİREN *Selda Somuncuoğlu*

iletişim

İÇİNDEKİLER

Teşekkür 7

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ 9
Amaç 9
Karmaşa 12
Kargaşa içinde idare tarzı 15
Mülksüzler 28
Kitabın yapısı 32

İKİNCİ BÖLÜM
İNSANLAR VE MEKÂNLAR 39
Yöntem 39
Almatı 48
Kazakistan 51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
***BARDAK*: KARMAŞANIN UNSURLARI** 57
Servetin birkaç elde toplanması 58
Şiddet 74
Yitirmişlik duygusu 81
Komplo teorisi 96
Sonuçlar 98

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KARMAŞAYLA BAŞ ETMEK İÇİN KURULAN İLİŞKİ AĞLARI 103
Tanımlar 103
Geçinmek için başvurulan yollar: Karşılıklılık ve şebekeleşme 105
Şebekeleşme 129
Değişimin ilişki ağları üzerindeki olumsuz etkileri 135
Sonuçlar 139

BEŞİNCİ BÖLÜM
KADINLAR VE İZLEDİKLERİ CİNSEL STRATEJİLER: ŞİDDET VE DAMGALANMA 143
İş bulma 144
Sponsor bulma 152
Koca bulma 157
Seks işçiliği 162
Damgalanma ve şiddet 186
Sonuçlar 194

ALTINCI BÖLÜM
YABANCININ KURULUŞU: SOVYET TOPLUMU İMGESİ 197
Sovyet kimliğinin olumsuzluklardan yola çıkarak kurulması 198
Tüketimcilik ve mülksüzler 216
Yabancıyla gelen vahşi kapitalizm 221
Sonuçlar 222

YEDİNCİ BÖLÜM
ETNİK GERİLİM 225
Devletin Kazaklaştırılması 226
Kentsel mekân mücadelesi ve İslâmî kimliğin parçalanması 261
Sonuçlar 266

SEKİZİNCİ BÖLÜM
KARŞILAŞTIRMALI SONUÇ: KİMİN DÖNÜŞÜMÜ? 269

Kaynakça 299

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu kitabın ilk ayağı olan araştırmanın yapılmasında bana yardımcı olan Almatılı insanlara teşekkür ederim. Etik nedenlerden dolayı isimlerini açıklayamam, ama onların cömert destekleri olmasaydı bu kitap gün ışığına çıkamayacaktı. Çeşitli etnik kökenlerden ve hayatın her alanından çocuk, erkek, kadın birçok kişi bana kol kanat gerdi, tehlikelere karşı korudu, bilgilerini paylaştı ve bu toplumsal-kültürel labirent içinde yolumu bulmamı sağladı. Umarım kitap sayesinde bu insanların içinde bulundukları kötü durumla ilgili duygu ve düşüncelerini aktarabilir, olumsuz koşulların başta gelen nedeni olan küresel kapitalizme karşı mücadelede yer alması için okuyucuyu cesaretlendirebilirim.

Ayrıca şu kişilere teşekkür ederim: Nancy Lindisfarne araştırmamın çeşitli aşamalarında danışmanlığımı yaptı; entelektüel ve moral desteği benim için çok değerli. John Gledhill ilk metni baştan sona okudu ve incelikli yorumlarda bulundu. Sarah Ashwin de aynı şekilde uyarıcı yorumlar yaptı. Caroline Humphrey, Stuart Thompson ve Richard

Tapper çeşitli bölümler üzerine eleştirel yorumlarda bulundular. Jonathan Neale ilk metni büyük bir dikkatle düzeltti. Fiona English İngilizcemi geliştirmeme yardımcı oldu, araştırmamla ilgili sevecen yaklaşımı bana büyük moral verdi.

Ayrıca Bernice Alcock, Jeanne Cannizzo, Vahid Ghazanfari, Celyan Heaton, Tim Ingold, Hoshang Noraiee, Lena Ryen ve Andrew Turton'dan da kitabın hazırlanmasında moral ve entelektüel destek gördüm.

Edinburgh Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü üyelerine ve bu kitabın tamamlanması için Leach/RAI üyeliğiyle beni ödüllendiren Kraliyet Antropoloji Enstitüsü'ne teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Amaç

Kazakistan'da karşılaştığım insanların çoğu ülkelerindeki Sovyet sonrası değişimi karmaşa (*bardak*), kendilerini de bu değişim nedeniyle mülksüzleşmiş olarak tanımladı.

İki genç Kazakın karmaşa betimlemeleri şöyleydi.

Genç Kazak erkek:

> Burada hayat kokuyor. Herkes farkında olmadan birer Raskolnikov oldu. O, yaşlı bir kadın öldürmüş bu nedenle delirmişti. Bugün Kazakistan'da 100 dolar karşılığında birini sabahleyin öldürebilir, akşam da bu parayla yanında bir fahişeyle restoranda hiçbir pişmanlık duymadan içki içersin. Karabasan falan görmeden de uyursun. Ertesi gün, yine 100 dolara herhangi birini öldürmeye hazırsındır. Bu bizim hayatımız. Üstelik yalnızca seçkinler ve mafya için geçerli olan bir şey değil, herkes aynı zihniyete sahip. Halkımız açlıktan ölüyor ama onlar Medeo'da[1] villa yaptırı-

1 Almatı'da zengin bir dış mahalle.

yor, Mercedes alıyorlar, restoranlarda fahişelerle para harcıyorlar.

Genç Kazak kadın:

> Önceleri, Sovyet zamanında, yetkililerin gözettiği ahlaki sınırlar vardı. Ahlak ölçütleri yüksekti, parti bununla ilgilenirdi. ... Ama bugün insanlar vahşi hayvanlara döndü. Orman kanunlarına göre davranıyorlar. Güçlü olan herkes zayıf olanlara vuruyor, tecavüz ediyor, öldürüyor, çalıyor.

Rus bir işçi de, anlattığı bir olay dolayısıyla karmaşanın ve mülksüzleşmenin resmini şöyle çizmişti: 9 Ekim 1996'da 56 yaşındaki Rus işçi Aleksaner Petreovich Terletskii, Belçikalı çokuluslu şirket Traktebel'e ait binanın önünde üzerine bir şişe gaz döküp kendini yakarak intihar etti. Olay Rus medyasında geniş yer aldı, mahallede de büyük dikkat çekti. Adam, bu Belçikalı çokuluslu şirket tarafından satın alınmış çok sayıdaki enerji kurumundan birinde sürücü olarak çalışıyordu. Bir gün, içinde sürücü belgesiyle maaşı bulunan cüzdanı çalınmış. Adam iş arkadaşlarından birine polise gidip durumu bildireceğini söylemiş, sonra da işine dönmüş. Ama işletmenin yöneticisi işinden izinsiz ayrıldığı için ona kovulduğunu söylemiş. Öteki yetkililere başvurmuşsa da hiçbir sonuç alamamış ve büyük bir çaresizlik içinde, protesto için kendisini yakmış. Bu olaydan sonra zaten çevrede korku salan ve nefret edilen Traktebel iyice itibarını kaybetmiş. Adamın uzun süredir orada çalışıyor olması, emekliliğine de yalnızca iki yıl bulunması, insanları çileden çıkarmış. Bu olayı anlatan işsiz Rus elektrikçi, özelleştirilmiş işletme yöneticilerinin işçilere köle gibi davrandıklarını düşünüyordu. Ardından ekledi: Karmaşa budur.

Kelime anlamı genelev olan *bardak,* mecazi olarak kulla-

nıldığında karmaşa anlamına geliyor. Sürmekte olan durumun -fesat, ahlaksızlık, şiddet, mafya, kural tanımayan devlet memurlarının keyfi uygulamaları, refah devletinin ortadan kalkması, geniş halk kesimlerinin ekonomik ve toplumsal haklarını yitirmiş olmaları, alkoliklik, fahişelik, etnik çekişmeler, ümitsizlik, intihar ve gelecek korkusu gibiçeşitli yönlerini tanımlamak için *bardak* kullanılmakta. Karmaşa yerine kullanılan bir başka anahtar kelime ise vahşi kapitalizmdi. *Bardak* birbiriyle ilişkili çeşitli anlamlara sahip olan bir mecaz. Genel kullanımda toplumsal yaşamın olağanüstü yasadışılığına ve ahlaki bozukluğa işaret ediyor. Belli bir toplumsal ilişki alanını tanımlamak için kullanıldığında ise, insan ilişkilerinin hile, fesat ve güç kullanımı içeren yasadışı ve ahlaksız yollara dayandığını ima etmekte. Sürmekte olan durumun keyfiliği, mutlak bir düzensizlik (karmaşa) olarak tarif ediliyor; kişinin zihnindeki ve yaşamındaki denetim eksikliğini, kargaşayı da betimlemekte.

Mülksüzlere göre karmaşa insanları farklı şekillerde etkilemekte. Güçlü olanlar güçsüzlere boyun eğdirmek için keyfi yöntemler kullanıyorlar. Karmaşa yüzünden yaşadıkları mülksüzleşmeyi ve genel anlamdaki güçsüzlüklerini ise yoksul ve yoksun terimleriyle betimliyorlar. Mülksüzlerin "karmaşa" olarak tanımladıkları şey, kendilerinin talan edilmesine ilişkin bir durum: onlara göre bu, eski Sovyet seçkinleri ile Batılılar tarafından bilerek yaratılmış bir durum.

Kitabın amacı Almatı ve Kazakistan'da Sovyet sonrası dönemde yaşanan "karmaşa"nın ana unsurlarını mülksüzlerin bakış açısından ve verdikleri tepkiler üzerinden betimleyip çözümlemek. Kitapta geçen tüm kişiler için, kamuoyunun tanıdıkları dışında, takma isim kullanıldı.

Mülksüzleştirilmiş insanların "karmaşa" olarak adlandırdığı bu durumun yanı sıra, mülksüzleşmelerini kendilerinin nasıl kavradıkları, nasıl tepki verdikleri, baş etmek

için ne gibi yollara başvurdukları odaklandığım başlıca noktalar. İzleyen iki bölümde karmaşa ve mülküzleşmeyi ele alacağım.

Karmaşa

Rusça'da *bardak* (karmaşa) teriminin yanı sıra, nadiren dile getirilen Yunan kökenli *xaos*'dan gelen *kaos* kelimesi de kullanılıyor. *Bardak, kaos*'dan iki nedenle farklı: Topyekün düzensizlik anlamına geldiği için etkisi daha güçlü; ve doğrudan ahlakdışılık çağrıştırıyor. *Bardak,* bir anlamda şeytanın kendi yarattığı Sodom olarak tarif edilmekte. Karmaşanın bu yöredeki anlamı Kaplan (1996) tarafından öne sürülen "yeni barbarlık" kavramından da farklı. Kaplan, Malthusçu bir yaklaşımla, Sierra Leone, Nijerya ve krizin hüküm sürdüğü diğer ülkelere bakarak, nüfusun olağanüstü artması sonucunda dünyanın geri dönülmez bir çevresel bunalıma girdiğinden söz eder. Bu yüzden yaşanan kaynak sıkıntısı, geçim koşullarında sert bir rekabete yol açar. Türkler gibi güçlü kültürlere sahip halklar bu savaşta idare edebilmekte, ama Nijerya ve diğer Afrika ülkeleri gibi zayıf kültürler, ilkel güçlerin egemenliğinde yeni bir barbarlık içine düşmeye mahkûm olmaktalar. Dolayısıyla Afrika'nın belirli bölgelerinde ve Balkanlar'da sürmekte olan çalkantılı durum, akıldışı ilkel güçlerin yeniden ortaya çıkmasıyla gündeme gelen yeni barbarlık olarak tanımlanır. Richards (1996), Richards ve Peters (1998) ise, Sierra Leone'deki iç savaşla ilgili olarak, savaşın ve savaşa katılan çocukların durumlarının hiç de akıldışı sayılamayacağını gösterirler. Richards'a göre savaş, ataerkil rejim bunalımının bir sonucudur; çocuklar, partizan ordu kendilerine olan güveni artırdığı ve bir çeşit eğitim sağladığı için savaşa katılmaktadırlar. Dolayısıyla Kaplan'ın sesinin adeta emperyalistleri

yankıladığı ileri sürülebilir: ona göre, eğer Balkanlar'da veya Afrika'da yaşayan ve akılcı düşünemeyen insanlar kültürel eksiklikleri nedeniyle karmaşaya, düzensizliğe mahkûm edilmişlerse, düzen ancak akılcı ve yardımsever Batı'nın (NATO-ABD önderliğinde?) müdahalesiyle yeniden kurulup kollanacaktır. Dahası, Batı kendi akılcı uygarlığına tehdit oluşturan akıldışı uygarlıklara karşı tetikte olmalıdır (Huntington, 1997). Kazakistan'da yaşanan karmaşanın kökeni ise, mülksüzler tarafından Sovyet sonrası değişime dayandırılıyor. Yeni zenginler ile ABD önderliğindeki kapitalizm, karmaşayı bir fesat ortaklığına dayanarak yarattıkları için suçlanmaktalar. Yüzeysel olmakla birlikte, bu tarz bir fesat kuramı özünde doğru. Üstelik bunun önemli siyasi ve ideolojik yansımaları var; Batılı orduların ve ekonomik müdahalenin karmaşaya bir çözüm getireceği görüşü pek taraftar bulmuyor. Tam tersine, Amerikan emperyalizmini temsil eden Batı'nın müdahalesi, karmaşanın arkasındaki başlıca neden olarak dile getiriliyor (bkz. Üçüncü ve Altıncı Bölümler). Buradaki kavrayışlara göre karmaşa, ortaya çıkan ilkel dürtülerin bir ifadesi değil, vurguncu kapitalist akılcılığın (yalnızca kâr güden mantığın) bir sonucu.

Söz etmeye değer başka bir konu da karmaşa kavramının buradaki özgül boyutları. Şöyle bir bakıldığında, toplumsal parçalanmanın Kazakistan'daki görünümünün, yani şiddetin artması, etnik gerilimler ve karmaşanın diğer göstergelerinin kitle iletişim araçlarına, Nijerya, Zaire, Somali, Pakistan, Endonezya, Afganistan, Kolombiya, Peru gibi dünyanın sorunlu birçok başka ülkesinde olduğundan daha az yansıdığı bir gerçek. Ne var ki, buradaki çoğu insanın karmaşayla ilgili kesin ve abartılı görüşleri var; insanlar sık sık karmaşa üzerine konuşuyorlar, korkularını ve güvensizlik duygularını dile getiriyorlar. Yaşamın her alanına yayılmış bir boşluk duygusu var. Şimdiki zaman, yalnızca geçmişten

koparılmış değil, insanların önlerindeki zaman da tamamen ortadan kalkmış, sanki gelecek yok olmuş gibi. Karmaşanın bu tanımı Sovyet sonrası değişime özgü olmakla birlikte -piyasa dışı bir toplumda, birdenbire ve zalimce ortaya çıkan piyasa güçleri- gerçek "karmaşa"nın tanımı da tıpkı böyledir. Toplumsal güvenin yok olması; sermaye birikimi uğruna yabancı ve yabancılaştıran bir hırsın eşlik ettiği gelişigüzel ve görünmez piyasa güçleri mantığı; ve bunun büyük bir şiddet kullanımıyla desteklenerek birdenbire ortaya çıkışı, çok köklü bir varlıksal çöküntüye yol açmış (bkz. Üçüncü Bölüm'deki sonuçlar). Yaşam ve olaylar *olağanüstü* şekilde belirsiz ve öngörülemez hale gelmiş, insanların temsiliyet duyguları yok olmuş. Karmaşa da, mülksüzlerin yeni yeni karşılaştıkları yağmacı kapitalizmin sert koşullarında yollarını görme kabiliyetlerinin olmaması anlamına geliyor. Ama elbette, piyasayla tanışma olgusunu herkes karmaşa olarak deneyimlemiyor. Dalgaları aşmayı başarıp zengin olan birkaç grup, yeni zenginler, Sovyet sonrası değişimleri servetin, gücün ve tüketimin önlerine serildiği keyifli bir manzara olarak izlemekteler (bkz. Altıncı Bölüm). Yeni mülksüzleşen gruplar içinse bu manzara, yukarıda sözü edilen Sodom şehrinin görüntüsü.

Öte yandan karmaşayı tam bir düzensizlik olarak da anlamamak gerekiyor; tersine, kargaşa içinde bir düzen söz konusu. Aralarındaki gerilimlerden ve karmaşık biçimde birbirlerine eklemlenmelerinden doğan bir keyfiliğin sürdüğü çok sayıda düzenli küçük alan var. Örneğin insanların dahil oldukları ilişki ağları içinde karşılıklı bir değiş tokuş sürmekte (bkz. Dördüncü Bölüm). Esnaftan koruma haracı kesen çeteler piyasada bir çeşit düzen yaratıyorlar (bkz. Üçüncü Bölüm). Ya da mahalleyi denetleyen kabadayı, toplumsal ahlakın bekçisi olduğunu ileri sürebiliyor (bkz. Yedinci Bölüm). Dolayısıyla, karmaşa kör ilkel güçlerin neden olduğu

anlamsız bir anarşi olmanın çok ötesinde bir şey. Sovyet sonrasında gündeme gelen tarihsel koşullar, sermaye birikiminin vurguncu mantığının hizmetinde olan kargaşa içinde bir idare tarzı yaratmış. Aşağıda bu idare tarzını ele alacağım.

Karmaşa içinde idare tarzı

Söz konusu karmaşanın siyasi boyutunu, sürmekte olan "egemenlik bunalımı"na (Gramsci, 1971) karşı bir çözüm olarak yönetici seçkinlerce yaratılmış kargaşa içinde bir idare tarzı oluşturmakta. Gramsci'ye göre egemenlik bunalımı, eski sistemin toplumsal, ekonomik ve ideolojik tüm düzeylerde bunalıma girdiği ve sistemi dönüştürecek devrimci güçlerin bulunmadığı veya yeterince güçlü olmadığı bir durumda gündeme gelir. Bunalım öncelikle siyasi ve ideolojik temsiliyet düzeyinde ortaya çıkar. Geleneksel siyasi partiler destek ve meşruiyetlerini kaybederler, eski sağduyu yok olur, yönetici sınıflar halk üzerindeki ahlaki ve kültürel etkilerini yitirirler. Bu durumda, daha iyi kadrolara ve deneyime sahip olan eski yönetici gruplar güçlerini yeni kisveler altında yeniden örgütlerler. Gramsci faşizmin böyle bir araç olduğunu, toprak sahiplerinin ve büyük sanayicilerin orta sınıfın önyargılarını yönlendirerek güçlerini yeniden düzenlediklerini söyler.

Poulantzas (1983) ise, Gramsci'ye ait kavramı ele alarak faşizmin, egemenlik bunalımına karşı ortaya çıkan istisnai devlet biçimlerinden yalnızca biri olduğunu öne sürer. Bu tarz devlet biçimlerinin belirli tarihsel koşullar altında oluştuğunu söyleyen Poulantzas, bu anlamda üç devlet biçimi ayrımı yapar: faşizm, Bonapartizm ve diktatörlük. Bu listeye ben, Sovyet sonrası cumhuriyetlerde ve diğer eski Sovyet bloku ülkelerinde egemenlik bunalımına tepki olarak ortaya çıkmış olan "kargaşa içinde idare tarzı"nı ekleyeceğim.

Bu bağlamda kargaşa içinde idare tarzı, eski komünist seçkinlerin sahip oldukları gücü korumak, iktidarlarını ve ayrıcalıklarını genişletmek için giriştikleri yeni bir düzenleme biçimi olarak tanımlanabilir. Böyle bakıldığında bu idare tarzı, ideoloji, ahlaki etki ve liderlik yoluyla kazanılmış bir egemenlikten farklıdır.

Sovyetler'de egemenlik bunalımının başta gelen nedeni 1960'ların sonundan itibaren yaşanan ekonomik durgunluktur. Sistem bunalımı ise ekonomik durgunlukla birlikte 1970'lerde başlamıştı. *Perestroika*'nın önemli savunucularından, Gorbaçov'un ekonomik danışmanı Aganbegyan'a (1988) göre, Sovyet ekonomisi 1967'den itibaren sürekli düşüş kaydetmiş, karaborsa, rüşvet, mafya şebekeleri ve genel ahlaki çöküş bu düşüşe eşlik etmişti. Bilebildiğim kadarıyla söz konusu sistem bunalımına dair yetkin bir kuram henüz geliştirilmedi. Bunun nedeni Sovyet ekonomi sisteminin bütünü üzerine kapsamlı bir kuramın hâlâ bulunmayışı olabilir. Yine de, bazı kuramcılar durgunluğun kimi temel nedenlerini dile getirdiler. Örneğin bu alanda söz sahibi olan Ticktin (1992), Sovyet tipi büyümenin yoğun emek ve hammadde kullanımına dayandığını ileri sürer. 1960'ların sonuna kadar devam eden emek ve hammadde bolluğu, hızlı ekonomik büyümenin teminatı olur, ama rezervler tükendiğinde ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi için üretim güçlerinin etkinleştirilmesi zorunluluğu doğar. Makinaların modernizasyonu, yeni teknolojilerin yaygınlaştırılması gerekmektedir, ancak rejim bu görevi yerine getiremez ve süreç durgunlukla sonuçlanır. Castells (1988) ise, 1970'lerin ortalarından itibaren Sovyet toplumunun bunalıma girmesine sanayileşmeyi bilişim teknolojilerine dayalı bir ekonomiye dönüştüremeyen sistemin neden olduğunu ileri sürer. Batı'yla girilen askeri rekabet de, ekonominin diğer sektörlerine yatırım yapılmasını engelleyecek şekilde

savunma bütçelerinin büyümesine yol açar, sistemin durgunlaşmasında önemli rol oynar.

Ülke, ekonomik durgunluğun yanı sıra, işçilerin işlerine kayıtsız kalmaları, meslek disiplininin gevşemesi, alkolizmin artması, rüşvet ve ahlaksızlığın yaygınlaşması, ikincil ekonominin büyümesi, komünist partinin ideolojik otoritesini yitirmesi, boşanma oranlarının yükselmesi, doğum oranının düşmesi ve gençlerin Sovyet yaşam tarzına baş kaldırmaları gibi çeşitli şekillerde ifade bulan genel bir ahlaki bunalıma da düşer. Bütün bunlar seçkinlerle halk arasındaki toplumsal sözleşmenin bozulduğunun göstergeleridir. İzleyen yıllarda, seçkinlerin en duyarlı kesimleri egemenliklerini yeniden kurmak için Gorbaçov önderliğinde *perestroika*'yı uygulamaya koyulurlar. Kagarlitsky'nin (1988) gözlemlerine göre, *perestroika* ve *glasnost*'tan birbirlerine karşıt iki beklenti söz konusudur. İşçiler ve köktenci gruplar sosyalist demokrasi; seçkinler ise kapitalist dönüşüm beklentisi içine girerler. İşçilerle köktenci gruplar olayları yönlendirme becerisine sahip politik bir güç olamazlar,[2] seçkinler ise tek bir platform etrafında birleşemez, tutucularla reformcular ve merkezcilerle çevreciler şeklinde ikiye ayrılırlar. Tutucularla reformcular piyasa ekonomisine geçiş konusunda aynı görüşe sahip olmalarına karşın, böyle bir geçiş için atılacak uygun adımlar konusunda anlaşamazlar. Merkezcilerle çevrecilerin aralarındaki çekişme ise temelde etnik niteliktedir. İki Kafkas cumhuriyeti (Gürcistan ve Ermenistan) ile üç Baltık cumhuriyeti ve Moldova ayrılma taraftarıyken, diğer cumhuriyetler merkezden siyasi ve ekonomik özerklik talep ederler. Aslında grupların çatıştığı noktalar birbirlerine kilitlenmiş durumdadır. Çünkü tutucular daha fazla özerklik isteyen çevre ülkelerin taleplerine direnirlerken, reformcular

2 Başarısız olmalarının öyküsü için bkz. Kagarlitsky (1990).

ayrılıkçı eğilimlere karşı olmakla birlikte, bu ülkelere daha fazla özerklik verilmesi konusunda aynı görüştedirler. Bu çatışmaların yoğunlaşması Ağustos 1991'de başarısız bir darbeyle sonuçlanır, aynı yılın aralık ayında da, Yeltsin ile Ukrayna ve Beyaz Rusya liderleri SSCB'ye son verirler.

SSCB'nin parçalanma sürecinin ardından ortaya çıkmış olan kargaşa içinde idare tarzının iki ana evresi vardır: 1987 ile 1992 arası ve 1992'den günümüze kadar gelen dönem.

İlk evre (1987-92) bir yanda etki şebekeleri, diğer yanda geçinebilmek için kurulan ilişki ağları olmak üzere Sovyet toplumunun ahlaki temeller üzerinde ayrışması olarak nitelenebilir. Bu dönemde merkezi planlama ile mal ve hizmetlerin merkez tarafından dağıtımı çöküntüye uğrar; Komünist Parti, Komsomol, KGB, Sovyet İçişleri Bakanlığı, ordu ve tüm kültürel/ideolojik aygıtlar çözülür. Merkez, çevreye sözünü dinletemez olur, yerel ve bölgesel seçkinler merkezden bağımsız faaliyet gösteren çeşitli etki şebekeleri içinde yeniden örgütlenirler (Humphrey, 1991). Kırsal Rusya'da yaşananlar üzerine yazan Humphrey, merkez dışı güç şebekelerini "hükümdarlıklar" olarak tanımlamıştı. Humphrey'nin ortaya koyduğu gibi, karmaşanın temel özelliklerinden biri, etki alanları genellikle çakışan bölgesel ve yerel şebekelerin merkezin çökmesiyle ellerine geçirdikleri yasadışı ve suça yönelik aşırı güçtür. Şebekeler keyfi uygulamalarda bulunur, şiddet, rüşvet, haraç ve kayırmalarla ilişkilerini yönlendirirler; şiddeti, ahlaksızlığı ve yolsuzluğu toplumsal hayatın her alanına yayarlar. Şebekeleri kuranlar siyasi ve idari seçkinler, karaborsacılar ve ortaya çıkan yeni mafyadır. Sürecin önemli unsurlarından biri refah devletinin parçalanması olur. Toplumsal merdivenin alt basamaklarındakiler ise yeni ahlaki birliktelikler oluşturarak hayatta kalabilmek için kendi ilişki ağlarını yaratırlar (bkz. Dördüncü Bölüm).

Bağımsız Kazakistan'da ikinci evreye Sovyet sonrası dev-

let kurumlarının doğması ve üst düzey devlet yetkilileri ile etki şebekelerinin üyeleri arasında oluşan yeni güç dengeleri damgasını vurur.

Etki şebekeleri, devlet kurumlarının güçlenmesiyle birlikte tamamen ortadan kalkmasa da büyük ölçüde bürokrasinin emrine girer; devlet memurları şebekelerin gözetimcileri, aracıları haline gelirler. Bu dönemden itibaren de, ülke kargaşa içinde idare edilmeye başlanır: Devlet yetkilileri tarafından uygulanan merkezi keyfilik ile yasadışı çeşitli etki şebekeleri içinde yer alanların merkezdışı ve anarşik keyfilikleri iç içe girer. Bu iki keyfilik düzeyinin birbirine eklemlenmiş olması, aralarında hem bir uyumun hem de gerilimlerin bulunması ve bunun insanlara yansıma biçimleri, halkın karmaşa olarak adlandırdığı durumun başlıca unsurlarıdır. Söz konusu keyfi uygulamaların boş bıraktığı alanları, kural tanımayan çeşitli çetelerin doldurması karmaşayı daha da şiddetlendirir (bkz. Üçüncü Bölüm).

Bu tarz bir idarenin başka bir boyutu da, devlet yetkililerinin merkezi keyfiliklerine sınır koymaya çalışan demokratik güçlerin gösterdiği direniştir. Bu nedenle, Kazakistan'da temel siyasi güç yetkilerle donatılmış bir cumhurbaşkanının elinde bulunmasına karşın, ülke bir diktatörlük olarak idare edilememekte. Cumhurbaşkanı parlamentoyu ve yasama kurumunu kendine bağlamış; çoğu olayda kendi verdiği kararlar yasaların yerine geçiyor (Bremmer ve Welt, 1996; Olcott, 1997). Dahası, Olcott'a göre (s.107):

> Nazarbayev, komünist partinin üst düzeylerinde bulunmuş olmaktan gelen ve Sovyet yanlısı seçmenleri sayesinde, yasadışı veya yasa üstü geniş bir güce sahip. Cumhurbaşkanının yasal güçlerin yetersiz kaldığı ya da yavaş ilerlediği durumlarda yasadışı müdahaleye ve gerekli ikna yollarına başvuracak yüzlerce çalışanı var.

Devlet memurlarının keyfi uygulamalarına böyle bir idare izin vermekle birlikte, Gorbaçov'un *glasnost* (açıklık) döneminde öne çıkmış olan demokratik güçlerden günümüze kalanlar buna karşı direniyorlar. Sovyet devletinin parçalanması sürecinde ortaya çıkan çok sayıda dernek, siyasi parti, STK, özgür basın ve düşünce karşısında Sovyet sonrası seçkinler net tavır alabilmiş değiller. Devlet içindeki seçkinler, gazetecileri taciz ederek muhalif basını, seçimlere hile karıştırarak da muhalif siyasi partileri susturmaya çalışıyorlar (Bremmer ve Welt, 1996: s.185-93). Muhalif güçlerse bu önlemlere karşı koyuyorlar.[3] Öte yandan, yönetimdekiler kendilerini totaliter Sovyet rejiminden ayırabilmek için demokratik görünmeye de çalışmakta, işlerine ve şebekelerine karışmadıkları sürece STK'ların faaliyetlerini hoşgörmekteler. Rejimin keyfiliğine bu yolla bir ölçüde sınır getirilebiliyor; ne diktatörlük ne de demokratik olan idare, demokratik güçlerce sınırlanmış otoriter bir biçim sergiliyor. Ne var ki, yolsuzluklar, seçkinlerin kurdukları etki şebekeleri yüzünden demokratik güçlerin iktidar üzerine koymaya çalıştıkları sınırların çok ötesinde. Devlet yetkililerince desteklenen etki şebekeleri genellikle ekonomik alanda yasadışı işlerle uğraşıyorlar.

Kabilecilik mi?

Kazakistan'daki yerel aydınların çoğu, özellikle de Masanov (1996a ve yazarla yapılan kişisel görüşme) bu tarz idareyi Kazak kabileciliğinin yeniden ortaya çıkışı olarak de-

3 *Kazakistan Ekonomik Eğilimler* raporuna göre, 'Azamat, komünist parti ve işçi hareketinin de içinde bulunduğu bazı Kazak muhalif gruplar sözde "halk cephesi" oluşturmak için hazırlık yapmaktalar. Muhalif "Azamat" hareketinin eş başkanı, G. Abıseyitov hükümeti demokratik reformları yok etmek ve totaliter bir idare getirmekle suçlamaktadır' (Nisan-Haziran 1998: s.70).

gerlendiriyor. Kazakların devletçi bir geleneği olmadığı, hem Çarlık hem de Sovyet döneminde merkeze bağlı olmakla birlikte üç kabile birliğinin (*cüz*) eskisi gibi korunmuş olduğu ileri sürülüyor (Poliakov, 1992, Masanow, 1996a). Bu nedenle de, bağımsızlıktan sonra kurulan Kazak devletinin modern bir devlet olmadığı, bu üç *cüz*'ün ittifakından oluştuğu, sürmekte olan kargaşa ve düzensizliği yaratanın bunlar arasındaki iktidar çatışması olduğu iddia ediliyor.

Kabilecilik kuramı üç şekilde tartışmaya açılabilir: İlki, Kazak seçkinlerinin bölgelere göre ayrımı eski *cüz* bölünmesiyle çakışmakla birlikte, *cüz* artık bir toplumsal örgütlenme biçimi değil, bir mit olarak mevcut. Konuştuğum her Kazak üç *cüz*'den birine bağlı ya da *Cengizid* (Cengiz Han soyundan gelenler) veya *Koje* (Muhammed soyundan gelenler) olduğunun bilincinde olsa da, bu bölünmeler ilişkilerin asıl dayanağı olan arkadaşlık veya evlenmeler için önem taşımıyor (bkz. Dördüncü Bölüm). Öğrenciler, öğretmenler, üniversite görevlileri ya da sokak satıcıları arkadaşlarının hangi *cüz*'den olduğunu ne önemsiyor ne de biliyorlar. *Cüz* hiyerarşileri ve *cüz* hareket tarzı artık gündemde değil. İkincisi, karşılaştığım Kazak seçkinleri ve aydınları, modern dünyaya ilişkin siyasal ve toplumsal konularla Kazakistan'da yaşayan Rus seçkin ve aydınlarından daha ilgiliydiler. İnsanların tüm ilişkilerini hâlâ eski geleneksel sultan, han gibi hamiliklere göre kurduklarını ileri sürmek, Kazak toplumunun geçirmiş olduğu yüzyıllık modernleşmeyi görmezden gelmek olur.

Üçüncüsü, kargaşa içinde idare tarzı yalnızca Kazakistan ile sınırlı değil; kabile geçmişi olmayan Rusya ve diğer Sovyet sonrası cumhuriyetler de benzer bir durumla karşı-karşıyalar.

Feodalizm mi? Vahşi kapitalizmin ortaya çıkışı mı?

Geniş bir açıdan bakıldığında ikili iktidar yapıları sosyalizm sonrası toplumların çoğu için ortak bir özellik gibi görünüyor (Verdery, 1996a). Verdery'e göre bu ikilik bir çeşit feodalizme dönüş anlamına geliyor. Gerçekten de, seçkinlerin kurdukları himayeci ağların anarşik doğası ile servetin ele geçirilmesinde devlet yetkililerinin baskı altında uyguladıkları keyfi yöntemler, sosyalizm sonrası iktidar sistemlerini feodalizme yaklaştırıyor. Ne var ki, bu benzetme söz konusu işleyişlerin hangi karmaşık biçimlerde geç küresel kapitalizmin bir parçası haline geldiğini açıklamakta yetersiz kalıyor. Bu nedenle, bence, insanların kullandığı ve daha önce sözünü ettiğimiz vahşi kapitalizm benzetmesi feodalizmden çok daha uygun. Sovyet bloku, ileri kapitalizmin mali, askeri, teknolojik ve ideolojik baskıları altında çeşitli devletlere bölünmekle kalmamış (Verdery, 1996a; Castells, 1998), ileri ülkelerin yayılmacı amaçları için de bir hedef haline gelmiştir (Gowan, 1996). Gowan'ın iddia ettiği gibi, Batılı güçler Sovyet blokunu IMF ve Dünya Bankası gözetiminde dünya kapitalist sistemine eklemlenmiş, hammadde üreten bir bölgeye dönüştürmeyi başardılar. NATO'nun doğuya doğru genişlemesi ve Batılı danışmanların, spekülatörlerin, çokuluslu şirketlerin, petrol baronlarının, seks turizminin, seks endüstrisinin, bankacılık sisteminin, tefecilerin, mafyanın, misyonerlerin, gizli ajanların, bankerlerin bölgeye akın etmiş olmaları, Sovyet sonrası değişimde Batı'nın etkin müdahalesini gösteren işaretlerden sadece birkaçı.

Kazakistan'daki durum bütün bu sayılanları barındıran açıklayıcı bir örnek oluşturuyor: IMF politikaları izleniyor; 1997 itibariyle ülkede 1.388 ortak yatırım ve yabancı firma faaliyet gösteriyor (Diugai, 1998: s.27); Chevron, Mobil, Shell, British Gas, State Oil ve Traktebel yöredeki yabancı

işletmelerin başlıcaları (Dittmann vd., 1998: s.55,56); bu firmalarda çalışan sayısı, 77.893; Kazakistan'da çalışan yabancıların ücretleri 1997'de 24 milyon doları bulmuş (s.24); Kazak ekonomisinin toplam yatırımlarının yüzde 50'sini yabancı mali kaynaklar oluşturuyor (s.23); 1997'de yabancı yatırımlar 2.1 milyar dolara ulaşmış (s.26). Aşağıdaki tablo çeşitli ülkelerin yatırım paylarını göstermekte:

TABLO 1.1
1997 İtibariyle Yabancı Ülkelerin Yatırım Payları

Ülke	*Pay (%)*
Belçika	2
Kanada	3
Çin	5
Fransa	2
İngiltere	15
Güney Kore	22
Türkiye	5
ABD	29
Virjin Adaları	2
Diğer	15
Toplam	100

Kaynak: Diugai, 1998: s.28.

Yabancı yatırımlar eşitsiz bir gelişmeye yol açarak Kazak ekonomisini hammadde ihracatına bağımlı hale getirmiş. Petrol, demir ve demir dışı madenler, ihracatın yüzde 80'ini oluşturuyor (Wurzel, 1998: s.20). Hem yabancı yatırımcılar hem de devlet, geri dönüşü çabuk olan hammadde yatırımlarını yeğliyor (Wurzel, 1998). Yabancı yatırımcılar için petrol, gaz, demir ve demir dışı madenler en çekici sektörler (Diugai, 1998: s.26). Örneğin 1993-1997 arasında toplam doğrudan yabancı yatırımların yüzde 44'ünü oluşturan 2.9 milyar dolar, petrol ve gaza ayrılmış (Ribakova, 1998: s.44). 1996'da doğrudan yabancı yatırımların yaklaşık yüzde 85'ini petrol, gaz, demir ve demir dışı madenler oluşturmuş.

Aynı rakam 1997 için yüzde 75 (Wurzel, 1998: s.17). Ekonominin stratejik sektörleri yabancı yatırımcıların ellerinde bulunuyor. 1997'de toplam petrol üretiminde yabancı ortaklı girişimlerin payı yüzde 75'in üzerindeydi (Ribakova, 1998: s.44). Kazak ekonomisinin hammaddeye bağımlı oluşu, 1998'de fiyatların düşmesiyle GSYİH'nın kaydettiği gerileme ve hükümetin bütçede yüzde 20-25 düzeyinde kesintiye gitmesinden de belli. Petrolün yüzde 57.3'ü Batı Avrupa ülkelerine ihraç ediliyor (Ribakova, 1998: s.43). Demir madeninin yüzde 90'ı Birleşik Devletler Topluluğu dışındaki ülkelere satılıyor (Ribakova, 1998: s.48).

Hammadde ihracı, ekonomik bunalımla birlikte sanayisizleşmenin başlıca nedeni: Kimyasal ürün, makina imalatı ve inşaat malzemelerinin üretimi, 1995-1998 yılları arasında sırasıyla yüzde 31.8, yüzde 53.3 ve yüzde 29.3 oranlarında azalmış. Tarımsal üretimdeki düşüş ise yüzde 50'leri buluyor (Wurzel, 1998: s.17). Bütün bu gelişmeler devlet yetkilileri ile yatırımcılar arasında sıkı ilişkiler kurulmasına yol açmış; yabancılar yalnızca devlete ya da devlet garantisi altındaki yatırımlara kredi veriyorlar. Ayrıca, yüksek mali risk nedeniyle çoğunlukla doğrudan devletle iş yapmaya çalışıyorlar (Diugai, 1998: s.29). Hammadde ihracı bir yandan hükümet için vergi geliri yaratırken, bir yandan da, petrol, gaz, demir ve demir dışı madenlerin özelleştirilmesiyle büyük bir mali kaynak elde ediliyor. Batılı firmalarla ilişkiler politikacılarla yarı mafya iş adamlarının oluşturdukları Sovyet sonrası şebekeler aracılığıyla kuruluyor. Şebeke üyeleri ise, yalnızca Batılı burjuvaların lüks yaşam tarzlarını taklit etmekle kalmıyor, paralarını Batılı bankalara yatırıp Batı ülkelerinde mülk satın alıyorlar; pahalı kulüplere gidiyor; çocuklarını eğitim için dışarıya gönderiyor; çokuluslu firmalarla ticari anlaşmalar yapıp bu firmaların ve ulusaşırı örgütlerin temsilcileriyle dostluklar, ortaklıklar kuruyorlar.

Yerel ve ulusal iktidar şebekelerinin küresel sermayeye nasıl eklemlendiklerini ve yaşanan karmaşayı anlayabilmek için, kapitalizm savunucularının söylediği gibi, yalnızca "Sovyet geçmişin kötü mirası"nı ya da Sovyet sonrası seçkinlerin yolsuzluklarını değil, Batılı finans, endüstri ve politika kurumlarının yayılmacı müdahalelerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Yayılmacı politikaların başlıca etkilerinden biri, eşitsiz ekonomik yapıların yaratılmış olmasıdır. Clover ve Corzine (1988: s.1) Kazakistan'daki ekonomiyi şöyle tanımlıyorlar:

> Ekonomik reformlar iki farklı ekonomi yaratmıştır. Bunlardan biri ihracata yönelik özelleştirilmiş petrol işletmelerini, maden ocaklarını ve bunları finanse eden bankaları kapsar. Bu ekonomide para boldur, dolar ve euro tahvilleri çıkarmakla meşguldürler. Diğer ekonomide ise ücretler bitkisel yağ, araç lastiği ve ekmekle ödenir; o da, ödenirse. Bu ekonomik koşullar altında bulunanlar, Kashegeldin'in[4] taktığı isimle, Kazakistan'ın "ölü şehirler"inde yaşarlar, ücret olarak aldıkları malları evlerini ısıtmak için kullanacakları yakacakla takas ederler.

Sovyet sonrası kapitalist ekonomilerde gündeme gelen kargaşa içinde idare tarzı, geç kapitalizmin yaşadığı çelişkilerden doğan küresel ölçekteki egemenlik bunalımının özgün bir biçimidir (Gledhill, 1996; Castells, 1998). Benzer idare tarzları dünyanın çeşitli ülkelerinde, Afganistan, Angola, Pakistan, Meksika ve Kolombiya gibi yerlerde de geçerlidir (Gledhill, 1996; Castells 1998). Sovyet sonrası ülkelerde sermayenin esas olarak kâğıt üstünde kalması, ekonominin büyük bölümünün de takasa dayalı olması bu

4 Kazakistan'ın eski başbakanlarından biri.

ekonomilerin küresel ekonomi içinde yer almadıkları gibi bir izlenim bırakmakta. Buna yanıtım şöyle: İlkin, küresel ekonomide sermaye zaten kâğıt üstündedir; ABD'de bile kâğıt üstündeki sermaye diğer sermaye biçimlerinden önde gelir. İkincisi, dünya kapitalizmi Rusya ve Kazakistan gibi ülke ekonomilerini zaten sermayenin bu biçimi üzerinden kendine bağımlı kılar. Üçüncüsü, ikili ekonomi (dolar ve takas ekonomileri) doğrudan bu bağımlılığın bir sonucudur. Bankacılık sistemi de dahil, kâğıt üstündeki tüm küresel sermaye ağları, Sovyet sonrası seçkinlere spekülatif yatırım ve aşırı tüketim için yeni fırsatlar sağlıyor: Seçkinlerin hammadde satıcısı olmalarını, devlet mülkünü ve parasını çalmalarını, devlet tahvilleri üzerinden vurgun yapmalarını, ticari tekeller oluşturmalarını, rüşvet ve zorbalık yoluyla ilkel rant arayışlarına girmelerini bu ağlar teşvik ediyor. Kâğıt üstündeki sermaye çabuk ve yüksek kâr peşindedir, bu da geri dönüşün yavaş olduğu sektörlere yatırım yapılmasını engeller. Bu nedenle sözü edilen sektörler ya yok olur ya da işlemlerini takas yoluyla gerçekleştirirler.

Kargaşa içinde idare tarzı, yeni liberal ekonomi politikaların uygulanmasının siyasi aracıdır. Seçkinlerle Batılı müttefikleri tarafından halkın çoğunluğunun servetine el konulması bu siyasetin esasını oluşturur. El koymanın temel mekanizmaları mülksüzleştirilenler tarafından şöyle dile getiriliyor: Yasal ve yasadışı yollarla devlet mallarının özel mülkiyete geçmesi; refah devletinin ortadan kalkması; fiyatların serbest bırakılması; paranın hızla değer yitirmesi yüzünden halkın tasarruflarının bitip tükenmesi; ücretlerin ve emekli maaşlarının kesintiye uğraması, ödemelerin geciktirilmesi. El koyma, kargaşa içinde idare tarzının aşamalarına koşut olarak birbirini izleyen iki aşamadan geçer. İlk aşama 1987 yılında Gorbaçov'un kooperatifler adı altında özel işletmeleri yasallaştırmasıyla başlar (Castells, 1998).

Castells'e göre bunun yapısal temelini, Sovyet devletinin merkezi siyasal ve ekonomik kurumlarının çökmesiyle yaşanan kargaşa altında piyasa ekonomisine geçiş oluşturur. Ekonomik karmaşaya damgasını vuran, eski Sovyet ekonomisi içinde de önemli bir yeri olan kayıtsız ekonominin (Grossman, 1985) mal ve hizmet dağıtımını ele geçirmesidir. *Nomenklatura* üyeleri çeşitli malları karaborsada yüksek fiyatlarla satarak, takas ederek, stokçuluk yaparak kısa süre içinde inanılmaz bir servet birikimi yaratırlar. Petrol, çelik, değerli madenler ve silahlar yasadışı yollarla dış ülkelere satılır, yabancı mallar yine yasadışı yollarla ithal edilir, karaborsada satılır. Talan süreci, baskıcı devlet aygıtının parçalanmasıyla ortaya çıkan boşluğu dolduran mafya çetelerinin saldığı şiddetle desteklenir.

El koymanın ikinci adımı, bağımsızlık ertesinde devlet mallarının özelleştirilmesi ve fiyatların serbestleştirilmesiyle atılır. Clarke ve Kabalina'nın (1995) Rusya için öne sürdükleri gibi, ekonominin merkezi kurumlarının çökmesiyle yöneticiler, fiili anlamda işletmelerin sahipleri olurlar. Özelleştirmeler bu duruma yasal bir görüntü vermek amacıyla yapılır. Günümüzde de, özelleştirilmiş işletmeler ya kooperatiflere dönüştürülme yoluyla yöneticilerin malı olmakta ya da rüşvet karşılığında dost ve akrabalara düşük fiyatlarla satılmaktadır. Yani, kısa süre içinde yeni bir zengin kesim yaratılmaya çalışılmakta.

Bazı kaynaklara göre servet birikimi hâlâ yasadışı yöntemlerle yapılıyor. Vergi kaçırma, gümrük tarifelerinde sahtekârlık, özel tekellerin yaratılması, dost ve akrabalara yasadışı kredi açılması, rüşvet ve haraç, yeni zenginlerin kullandıkları yöntemlerden bazıları. Fiyatların serbestleştirilmesi, fabrikaların kapanması, kitlesel işgücü fazlalığı, sosyal hizmetlerin kısılması ya da tamamen kaldırılması gibi uygulamalar ise IMF ve öteki Batılı kurumların önergeleri doğrul-

tusunda gerçekleştirilenler. Kargaşa içinde bir idare tarzı olmasaydı, devlet mallarının çalınması ve IMF dayatması ekonomi politikalarının izlenmesi, kitlesel direnişlere yol açmadan mümkün olamazdı. Dizginlerinden boşalmış bir şiddetin, fesat ve yolsuzlukların karşısında elleri kolları bağlı mülksüzler yaratmış olan karmaşa koşulları, IMF'nin tasarladığı "vahşi kapitalizm"e geçişi kolaylaştıran başlıca etken. Dolayısıyla, seçkinlerin talan amacıyla karmaşayı yaratmakta elbirliği ettiklerini söyleyen sıradan insanlar, bence büyük ölçüde haklılar. İzleyen bölüm mülksüzler üzerinde duruyor.

Mülksüzler

Devlet mallarına el konulması, bir yanda servetlerin hızla birikmesine, öte yanda da yoksulluğun artmasına; yeni zenginler ve mülksüzler olarak adlandırılan iki yeni toplumsal kategorinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[5] "Kapitalizm"e geçişle birlikte meydana gelen en temel toplumsal değişimin bu kutuplaşma olduğu söylenebilir. Yeni zenginler diğer kesimlerden yalnızca servetleri bakımından değil, lüks yaşam tarzları (bkz. Altıncı Bölüm) ve ulusaşırı bağlantıları ile de farklılaşmıştır. Lüks arabalar almak, pahalı restoran ve kulüplere gitmek, gösterişli evler inşa etmek, yeni zenginlerin tüketim kalıplarından yalnızca bazıları. Yeni zengin ile mülksüz kavramlarının buradaki anlamları Marksist sınıf kavramına yakın olmakla birlikte, bu kategorilerin sınıfsal konumları pek belirgin değil. Belirsizliğin

5 Mülksüzleşmenin öyküsü, Marx'ın İngiltere'de sermayenin ilkel birikim dönemi için (Marx, 1906) ortaya koyduğu gibi, 'kan ve ateşle yazılmıştır' (s.786). Marx'ta, köylü/zanatçı toprağından/üretim araçlarından veya topluluk bağlarından yoksunlaşır, Sovyet sonrasının yurttaşları ise devletçe sağlanan hizmet ve sosyal güvence haklarından yoksunlaşmışlardır.

nedeni, hem yeni zenginin hem de mülksüzün üretimle ilişkisinin, üretim aygıtının çökmesi ve pazarın gelmesiyle bozulmuş olması. Yeni zenginler servetlerini yalnızca doğrudan artı değere el koyarak değil, talanla da elde ediyorlar. Öte yandan, ücretler gelirlerinin artık çok küçük bir bölümünü oluşturduğu için mülksüzler geçimlerini daha çok kendi aralarında yaptıkları ufak çaplı ticaretle ve karşılıklı değişimle sağlıyorlar. Humphrey (1996: s.70), Marx'tan etkilenerek[6] Rusya'daki mülksüzleri şöyle tanımlıyor:

> Mülksüzler mülklerini, işlerini ve haklarını yitirmiş insanlar, ama başka bir açıdan onları sahip çıkılmayan insanlar olarak da tanımlayabiliriz. Yani, artık bu insanlar, üyelerine toplumsal bir konum sağlayan yarı-feodal ortaklıklar, kolektif "çevreler" gibi kilit birimler içinde değiller; ki Rusya'da bugün bile mülkiyet ve halk bu birimlerin tasarrufundadır.

Humphrey mülksüzler arasında şu kategorilerin bulunduğunu söyleyerek devam ediyor: sığınmacılar, işsizler, ekonomik nedenlerle göçenler, terhis olmuş askerler, terk edilmiş yaşlılar, hasta ve tek ebeveynli aileler, dilenci ve evsizler.

Almatı'daki mülksüzler Humphrey'nin tanımının kapsamında olmakla birlikte, iki nedenle bunun da ötesinde bir durum söz konusu: Birincisi, tanımın dışında kalan bazı gruplar var; ikincisi, buradaki mülksüzler Sovyet dönemi yükümlülüklerinin bazılarından kurtulmuşlar, ama Sovyet sonrasında yaşamlarını sürdürebilmek için kurdukları ilişki ağları içinde bir dizi yeni yükümlülükler üstlenmek zorunda kalmışlar (bkz. Dördüncü Bölüm). İkinci konuyu 4. bölümde ele alacağım için, burada kısaca ilki üzerinde dur-

6 Marx'tan söz etmese de, yaptığı tanım açıkça Marx'ın proletarya tanımıyla aynı.

mak istiyorum. İnsanların büyük bölümü kendilerini yeni zenginler karşısında homojen, yoksul bir grup olarak tanımlasalar da, gerçekte mülksüzler heterojen bir kategori oluşturuyorlar. Hem çeşitli yoksul altgruplar var, hem de etnik köken itibariyle farklılık gösteriyorlar. Açıklayıcı olması bakımından mahallemdeki kafeteryada bir grup mahallelinin yardımıyla çıkarmış olduğum kaba bir sınıflamayı aşağıda veriyorum:

1. Çöp karıştıranlar (yaşlı Rus erkek ve kadınlar) ve dilenciler (Tacik/Çingene kadın ve çocuklar, yaşlı Rus erkek ve kadınlar).
2. İşsiz alkolikler (genelde Ruslar).
3. Sokak satıcıları (yalnız yaşayan anneler, güneyden gelen Kazak göçmenler, savaş mültecileri (Tacik erkekler ve Çeçen kadınlar)).
4. Yaşlılar.
5. Kentli işçi sınıfı (genelde Rus), memurlar (genelde Kazak), üniversite çalışanları ile bilimsel ve teknik personel.
6. Seks işçileri, bavul ticareti yapanlar ve yabancı firmalarda çalışanlar.
7. Alt kademe devlet memurları (temel gelir kaynakları rüşvet), orta kademedeki mafya üyeleri ve büfe sahipleri.
8. Yeni zenginler (büyük işletmelerin yöneticileri, üst düzey işadamları, üst düzey devlet yetkilileri ve üst düzey mafya üyeleri (genelde erkek)).

Sonradan bu grupları genişletip dört gruba ayırdık: çok yoksullar/evsizler[7] (1 ve 2. gruplar), yoksullar (3, 4 ve 5.

7 Bu tanım olağanüstü yoksulluk içinde yaşayan herkes için kullanılmakta.

gruplar), orta (7. grup) ve zenginler (8. grup).[8] 6. grubu, kendileri yoksul olduklarını söyleseler de, orta grup içinde sayanlar oldu.

Humphrey'nin mülksüzler tanımı, yukarıdaki "çok yoksul" gruplarla çakışmakla birlikte, mahallelinin tanımı 1'den 6. gruba kadar tüm kesimleri kapsayacak şekilde daha geniş bir yelpazeye sahip. Mülksüzler yelpazesinin en alt grubunu oluşturan çok yoksullar kategorisinde yerli olmayanlarla (Tacik kadın mülteciler, Çingene kadınlar) Ruslar yer alıyor (yaşlı erkek ve kadınlar, işsiz alkolik erkekler). Bu grupta Rusların yoğun olarak bulunmalarının nedeni, dış-göçün hızlanmasıyla birlikte kurdukları ilişki ağlarının kopmuş (bkz. Dördüncü Bölüm), ekonomik bunalımın en fazla sanayi işçilerini, özellikle de Rus erkeklerini etkilemiş olması. İşsiz olmalarına karşın Rus erkekleri sokak satıcılığı gibi "küçültücü" işleri yapmaktan kaçınıyor, evlerine artık ekmek götüremedikleri için kendilerine olan güveni yitirip alkole başvuruyorlar.

Yerel tanımlar bağlamında mülksüz yığınları genellikle 3, 4, 5 ve 6. gruplardaki insanlar oluşturuyor. Aslında işlerini kaybetmemiş insanların çoğu da, hatta evleri, arabaları, hayvanları ve kayık, balık ağı ve toprak gibi üretim araçlarına sahip olanlar bile, kendilerini mülksüz olarak görüyor-

---

8 Her gruplama gibi bizimki de biraz keyfi bir gruplama oldu. Örneğin, seks işçileri kendilerini orta değil çok yoksul olarak tanımlıyor. Genç ve 'bakımlı' bir seks işçisinin bir gecede kazandığı para bir fabrika işçisinin aylık maaşının kat kat üstünde olabiliyor, ancak öyle seks işçileri de var ki, neredeyse olağanüstü yoksul grup içine alınabilecek düzeyde bir yaşam sürüyor. Öte yandan, sokak satıcılarının gelir düzeyleri genellikle kentli işçi sınıfının ücretlerinin üzerinde, üstelik her günün sonunda ellerine nakit para geçiyor; işçi ücretleri ise aylarca ertelenmekte ya da kısmen ve ayni olarak ödeniyor. Bununla birlikte işçilerin de refahlarına katkı sağlayan evleri, arabaları ve küçük toprakları var. Ayrıca inşaat sektörü gibi canlı sektörlerde çalışan bazı işçiler, zamanında ödenen daha yüksek ücretler alıyorlar. Yapılan gruplamanın insanların kurdukları ilişki ağları sayesinde ulaştıkları ekonomik kaynakları kapsamadığını da belirtelim (bkz. Dördüncü Bölüm).

lar. Aleksander (Dördüncü Bölüm), Bulat (Yedinci Bölüm), Saken ile Amira (Üçüncü Bölüm), Beşinci Bölüm'de anlatılan dört seks işçisi ile öteki kadınlar bu gruplardan.

Maddi durumlarını korumuş ya da iyileştirmiş olan 6. gruptaki bazı insanlar kendilerini kültürel ve mesleki yoksunluk ya da güvensizlik nedeniyle mülksüz hissediyorlar (bkz. Üçüncü ve altıncı Bölümler). Mülksüzlerin tümünde ortak olan kültürel kayıp ve güvensizlik duygularını Üçüncü ve Altıncı Bölümler'de ele alacağım.

Çoğu insan 7. grubu zengin sınıfına soksa da onlar kendilerini genellikle orta grup olarak kabul ediyorlar. Ne kendileri ne de başkaları onların "mülksüz" veya "yeni zengin" olduklarını söylüyor. Başkalarının servetlerini ve kamu mallarını çalmakla suçlananlar ise 8. gruptakiler.

Aralarındaki servet farklarına karşın, mülksüzler seçkinlere karşı tutumlarında homojen bir grup; konuya göre kendilerini, "biz, yoksullar, halk, aşağıdakiler, işçi sınıfı ya da emekçiler" olarak adlandırıyorlar. Seçkinlere ise, yine konusuna göre, "onlar, patronlar, yetkililer, önderler, yukarıdakiler, yeni zenginler, yeni Ruslar" diyorlar.

Mülksüzler arasında yaygın olan güçlü kutuplaşma bilinci, yalnızca farklı derecelerde de olsa paylaştıkları yoksulluktan kaynaklanıyor; Sovyet sonrasında uğradıkları kayıpların da bunda büyük payı var. Kitabın izleyen bölümlerinde söz konusu kavramları tersi belirtilmedikçe aynı kutuplaşma bağlamında kullanıyorum.

Kitabın yapısı

İkinci Bölüm'de Kazakistan ve Almatı'nın tarihsel geçmişi ile alan araştırmam hakkında bilgi veriyorum.

Üçüncü Bölüm'de karmaşanın bazı yönlerini mülksüzlerce tanımlandığı şekilde ele alacağım. İlkin, devlet mallarının

özelleştirilmesi, rüşvet, haraç ve kredilerin yönlendirilmesi gibi yollarla servet farklılıklarının yaratılma sürecine değiniyorum. Ardından artan şiddet olaylarını, hem servet farklılıkları hem de Sovyet sonrasında ortaya çıkan cinsiyetçi ve etnik ideolojiler bağlamında açıklamaya çalışıyorum. Sonra da, insanların kayıplarıyla ilgili duygularını ve yaşadıkları değişimi dile getirişlerini, bu değişimi Batı'nın ve seçkinlerin hesaplı planlarına bağlamalarını ele alıyorum.

Dördüncü Bölüm'de mülksüzlerin karmaşayla başa çıkmak için kendi ilişki ağları içinde geliştirdikleri değiş tokuş üzerinde duruyorum. İlişki ağlarıyla ilgili en önemli nokta, karmaşanın eski "toplum" içinde biri yeni zenginlerin, diğeri mülksüzlerin ilişki ağları olmak üzere iki tip şebekeleşmeye yol açmış olması. İlk şebeke kamu servetini talan etmek amacıyla, ikincisi ise kaybedenlerce bu sert koşullarla baş edebilmek için kurulmuş. Şebekeleşmenin bir ayağı karmaşayı yaratıyor, ama diğer ayağı, yani bireyler ve aileler arasında kurulan ilişki ağları, aynı karmaşanın çözümü olarak karşımıza çıkıyor. Bunun nedeni, şebekeler arasındaki etkileşimin güven ve karşılıklılık, şebeke dışı ilişkilerin ise para ve şiddet üzerine kurulmuş olması. Bununla birlikte, bireylerin servetleri veya şiddete başvurma eğilimleri büyük ölçüde kendi ilişki ağları tarafından belirleniyor. Elbette, mülksüzlerin kurdukları ilişki ağlarının bu yönlerden pek güçlü oldukları söylenemez.

Şebekelerin kökleri Sovyet zamanına dayanmakla birlikte (Poliakov, 1992), bugünkü konumları farklı. Sovyet döneminde devlet kurumları içinde oluşmuş şebekeler, devletin ve partinin ortak çıkarlarına dayanmaktaydı. Sovyet sonrasında devlet kurumlarına hâkim olmuş şebekeler ise özel mülkiyet edinmek için kullanılıyor. Dolayısıyla artık bir refah devletinden söz etmek mümkün değil.

Antropoloji yazınında "şebeke"nin iki anlamı var: birinci-

si, bir dizi yüz yüze, karşılıklı ilişkiler ağı; ikincisi, insanlar ve kurumlar arasında elektronik ve diğer iletişim araçlarıyla kurulan toplumsal ilişkiler ağı (Hannerz, 1992a: s.41; Castells, 1996: s.470). Kazakistan'da yaşam kavgası için kurulan ilişki ağları ilk tanıma, etki şebekeleri ise her iki tanıma da uyuyor. Sovyet sonrası kapitalist dünyaya açılmanın önemli sonuçlarından biri yeni zenginlerin ilişkilerinin ulusaşırılaşması olmuş. Mülksüzlerin böyle ayrıcalıkları olmadığı gibi, yoksullaşmaları bir yana, pul, telefon ve ulaşım maliyetlerindeki korkunç artışlar nedeniyle Sovyet döneminde sahip oldukları iletişim olanakları da artık yok denecek kadar az. Bu farklılıklara rağmen, her iki ilişki ağı da akrabalık, evlilik, dostluk ve etnik köken tarafından belirleniyor.

Beşinci Bölüm'de mülksüz genç kadınların cinselliklerini kullanarak izledikleri ekonomik stratejiler ele alınıyor. Yüksek ücretli işlere girebilmek için cinsel hizmet sunmak, sponsor (kendilerine maddi olanaklar sağlayan sevgililer) veya zengin koca bulmak ve fahişelik bu stratejilerden bazıları. Sovyet sonrası değişim kadınların çoğunu mülksüzleştirmiş (Einhorn, 1993; Moyneux, 1990; Watson, 1993). Emek piyasasında, nitelikli işlere ulaşmalarında kadınlara karşı ayrımcılık yapılıyor; servet edinmeleri ve etkili konumlarda bulunmaları zengin ve güçlü erkeklerle birlikte olmalarına bağlı. Bu koşullarda kadınlar ailenin geçimine katkıda bulunmak için sokak satıcılığı veya bavul ticareti yapıyor, küçük topraklarında tarımla uğraşıp sebze meyve konserveleri hazırlıyorlar. Yaşam savaşı uğruna yapılan ve toplum tarafından kabul gören bu işlerin yanı sıra, genç kadınların çoğu,[9] toplumun kötü olarak damgaladığı cinsel stratejiler izliyor. Ama bu yollardan edinilen kaynaklar aile bütçesinin parçası olarak görülmüyor, bu şekilde kaynak

9 Orta yaşlı zengin kadınların çok sınırlı olsa da genç erkek fahişe kiraladıklarını duydum. Çocuk fahişeliği de var, ancak bunun boyutlarını saptamak çok zor.

sağlayan erkekler aileden dışlanıyorlar. Cinsel stratejilerin başka önemli bir boyutu da toplum tarafından yüklenen simgesel anlamlar. İnsanların çoğu bu tarz davranışları vahşi kapitalizmin neden olduğu ahlaki karmaşanın işaretleri olarak görüyor.

Cinselliğin kullanıldığı işlerin çoğu Sovyet döneminde de yapılmış olmakla birlikte (Posadskaya, 1992; Waters, 1989; Dobrokhotova, 1984), yaygınlaşmaları Sovyet sonrası döneme rastlıyor (Waters, 1989; Bridger vd., 1996). Yoksulluğun yanı sıra, genç kadınları cinsel stratejiler izlemeye iten önemli olgulardan biri de tüketim kültürü. Çoğu kadın pahalı Batılı malları alamadığında gerekli parayı bulmak için bu yollara başvurmaktan çekinmiyor (Bridger vd., 1996). Para karşılığı girilen cinsel ilişkilerin yaygınlaşmasına ve ulusaşırı seks endüstrisinin doğuşuna öncülük eden de bu (Shreeves, 1992; Attwood, 1996; Bridger vd., 1996).

Fahişeliğin artmasına koşut bir gelişme izleyen pornografi ve moda, reklamlar, renkli basın ile pembe diziler sayesinde yaratılan yeni kadınlık imgeleri, kadının resmi Sovyet simgesini dönüştürmüş. Sovyet zamanında, bol giysiler içinde erkek görünümlü "kahraman işçi" kadın, kadın traktör sürücüsü ya da "kahraman anne", resmi kadınlık ikonlarıydı. Bugün bunların yerini cinsel kadın imgeleri almış durumda. Bu elbette küresel bir eğilim (*The Economist*, 14 Şubat 1988, s.19-20, 23-5), ancak tepkiler kültürden kültüre önemli farklılıklar gösteriyor (Beller-Hann, 1995, Cox, 1993; Kapur, 1994; Waters, 1989). Kazakistan'da kadın bedeninin giderek meta haline gelmesi, kadınlara karşı şiddet kullanımını da kışkırtıyor (Zabelina, 1996).

Cinselliğin sömürülmesinde, satılmasında ve tüketilmesinde şiddet önemli bir unsur. Ayrıca, şiddet, izlenen kimlik politikalarıyla onaylanıyor, hatta teşvik ediliyor. Cinsel stratejiler izleyen kadınlar karmaşanın yeniden üretilmesinin esas

failleri olarak görülüyorlar. Dahası, bu eylemleriyle yerel etnik ve Sovyet kimliklerinin itibarını zedeledikleri için cezalandırılıyorlar (bkz. Üçüncü, Beşinci ve Altıncı Bölümler).[10]

Altıncı Bölüm'de mülksüzlerin Sovyet sonrası değişimler karşısında verdikleri ideolojik ve kültürel tepkileri ele alıyorum. Mülksüzler eski Sovyet toplumuna ve kültürüne tezat olan her şey için geniş kapsamlı bir "yabancı" kavramı kullanıyorlar; servetlere el konulması ve yaşamın parasallaşması, onlar için yabancı kavramlar. Yani, yabancı terimi hem yabancı kişileri hem de yabancı olguları kapsıyor. Birleşik Devletler Topluluğu ülkeleri dışından gelen, erkek, zengin, fahişeliği ve cinsel hastalıkları yayan kişi, yabancı; yabancı, yeni zenginlerin davranış ve kültürlerini, tüketimciliği ve rastgele cinsel ilişkileri temsil ediyor. Devlet malına el konulması, kapitalizm, servet farkları, yeni zenginlerin tüketime dayalı yaşam tarzları ve toplumsal ilişkilerin, özellikle de cinselliğin parasallaşması ise yabancı olgular. Bunların tümü insanların bir zamanlar sahip oldukları eski Sovyet yaşam tarzını çökerten failler olarak kabul ediliyor. Sovyet zamanı bolluğun, sosyal güvencenin, güvenin, ahlakın, cömertliğin, istikrarın, öngörülebilir bir yaşamın ve toplumsal barışın olduğu bir dönem; idealize edilen bu geçmişe duyulan büyük özlem her fırsatta dile getiriliyor. Öte yandan, yerel Sovyet "kimliği", mülksüzlerce kadınların cinsel iffetleriyle ilişkilendiriliyor (Üçüncü ve Altıncı Bölümler). Mülksüzlerin cinsiyetçi Sovyet kimliği kavrayışlarını tartışmaya açması bakımından, kitabın Sovyet sonrası kimlik politikalarının anlaşılmasında önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir.

---

10 Etnik, ulusal, bölgesel ve coğrafi kimlikler erkek ve kadına biçilen farklı roller nedeniyle cinsiyetçi bir nitelik gösterir (Yuval-Davis, 1993; Greenfield, 1995; Verdery, 1996a; Krohn-Hansen, 1997; Nagel, 1998). Ayrıca bu kimlikler kadının cinsel davranışına ilişkin özgün kavrayışlar nedeniyle yerelleşmiştir (Mosse, 1985; Kandiyoti, 1991; Ahmed, 1992; McClintock, 1995).

Herkesçe paylaşılan Sovyet kimliği kavramı, sürmekte olan etnik gerilimler bağlamında ele alınacak. Yedinci Bölüm bu gerilim üzerinde duruyor, Kazakistan'daki etnik yapıyı ya da etnik ilişkilerin tümünü değil, yalnızca etnik gerilime yol açan ilişkileri ele alıyorum. Karmaşanın güçlü etkenlerinden biri olarak görülen bu gerilimin başlıca nedeni, devletin Kazaklaştırılması ve kentsel mekânlar için çeşitli kesimlerin birbirleriyle girdikleri mücadeleler. Devletin Kazaklaştırılmasının iki önemli ayağı var: devlet kurumlarındaki yüksek makamların Kazaklarca ele geçirilmesi ve izlenen dil politikası. Bunların ikisi de Kazak seçkinlerine kaynaklara ulaşmada ayrıcalık sağlıyor. Kentsel mekânlarla ilgili gerilim de aynı şekilde iki etkene bağlı: göçebe kabilelerden kente gelen Kazaklarla, Kazaklar da dahil, Rusça konuşan kentliler arasındaki gerilim; ve diğer Sovyet sonrası cumhuriyetlerden göçen Kazaklarla Müslümanlar arasındaki gerilim. Göçmenlerin çoğu, kent içinde kendilerine yer edinmek için serseriliğe ve şiddete başvurmakta. Kentli Kazaklar ile diğer Müslüman gruplar, kırsal kesimden gelen Kazak ve Müslümanlara karşı, Kazak ve Müslüman olmayanların yanında yer alıyorlar. Kazaklar anayurt kavramını öne sürerek ayrıcalık talep ediyorlar; Kazakistan'ın Kazak atalarının toprağı olması nedeniyle kendilerini ülkenin sahipleri olarak görüyorlar. Kazak olmayanlar ise buna karşılık yapısalcı bir anayurt kavramı öne sürerek, modern Kazakistan'ı kurmak için tüm etnik grupların birlikte çalışmış olduklarını, herkesin kaynaklara erişmekte eşit yetkiye sahip bulunduğunu söylüyorlar.

Kitabın sonunda ulaşılan temel bulguları karşılaştırmalı bir çerçeve içinde yorumlayacağım.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANLAR VE MEKÂNLAR

Bu bölümde kitapla ilgili malzeme toplamak amacıyla insanlarla girdiğim ilişki biçimlerini ele alacak, alan araştırması yaptığım mahalleyi, başkent Almatı'yı ve Kazakistan'ı kısaca tanıtacağım.

Yöntem

Kitapta yer alan konular, insanların günlük yaşamlarına katılarak yaptığım gözlemler ile yaşamlarının anlamlarına dair onlarla birlikte girdiğim tartışmalar sonucunda belirlendi. Almatı'da kaldığım süre boyunca (Temmuz 1995'ten Ekim 1996'ya kadar) dokuz ayrı ilişki ağının yanı sıra, ilişki ağlarına ulaşamadığım çok sayıda kişi ve aileyle etkileşim içinde oldum. Bu insanların tanınmalarına yol açabilecek bilgileri açık etmem etik açıdan doğru olmaz. Bununla birlikte, kitap boyunca çoğuna değinecek, toplumsal, etnik ve özyaşam bilgilerini aktaracak, konuşmalarına yer vereceğim.

İlişki ağlarının üçü ders verdiğim üniversite içindeydi: Benim bölümümdeki öğretim üyelerinin, ara sıra yabancı

işadamları için çevirmenlik yapan kadın öğrencilerimin ve diğer öğrencilerden haraç alan erkek Kazak öğrencilerin kurmuş oldukları ağlar. Dördüncüsüyle benimle aynı üniversitede çalışan Gülnara[1] aracılığıyla tanıştım, ama ağın diğer üyeleri üniversiteden değillerdi. Kalan beş ağ yaşadığım mahalle içindeydi: bunlar, birlikte içki içen kentli erkekler, güneyden gelmiş kadınlı erkekli Kazak göçmenler, sokak satıcılığı yapan iki kentli kadın ve dört seks işçisi kadından oluşuyordu. Yaşadıkları ilişkiler konusunda her bir ağ içinde birkaç kişiden bazı gizli bilgiler edinmiş olsam da, hemen hepsi politik ve ekonomik konulardaki fikirlerini açıkça söyleyecek kadar bana güveniyordu. Bazı aile ve kişilerle hem mahallemde hem de üniversite aracılığıyla iyi ilişkiler kurdum. Doğrusu, benim için ailelerin güvenini kazanmak daha kolaydı. Aileden biri tarafından diğerleriyle tanıştırıldığımda tümünün güvenini kazanmış oluyordum, ama ağlar içinde her bir üyeyle ayrı ayrı güven ilişkisi kurmam gerekti. Aile üyelerinden birinin dostu genellikle tüm ailenin dostu olarak kabul edilir. Oysa, ağ içinde durum böyle değil; biriyle kurulan dostluk kendiliğinden diğerleriyle dost olmayı sağlamıyor.

Yukarıda değindiğim ve düzenli etkileşim içinde olduğum ilişki ağları, aileler ve kişiler dışında, yüzlerce insanla mahallemde, üniversitede ve başka yerlerde sohbet ettim. Fabrika satış mağazasında çalışan işçiler de başka bir bilgi kaynağıydı. Hayatın her alanından insanla ilişkiye girdim, ama mülksüzlerle daha fazla zaman geçirmeye, onların görüşlerini almaya ve her şeyi onların açısından görmeye dikkat ettim. Bunun nedeni, seslerinin yerel ve Batılı basında veya akademik yazında yeteri kadar duyulmuyor olması. Dolayısıyla kitap, pek bilinmeyen konuları esas ola-

1 Diğer tüm isimlerde olduğu gibi, bu da takma bir ad.

rak mülksüzlerin bakış açısıyla ele alıyor. Çeşitli saha teknikleri uyguladım: katılımcı gözlem, resmi olmayan konuşmalar, yaşam öyküleri, kutlamalarda yapılan konuşmaların teyp ve video kayıtları, fotoğraf, resmi görüşmeler, tartışma grupları, siyasi ve kültürel toplantılar ve alan araştırması.

Günlük yaşamın çeşitli mekânlarda sürüyor olması (tümünde olmasa da birçok yerde insanları izledim) alan araştırmama çokmekânlı bir nitelik kazandırdı. Bu nedenle çalışmamın kapsadığı alanı, hem ilişki ağları içinde ve arasında insanların gerçek hareketlilikleri dolayısıyla, hem de bu ağlara kendilerinin verdikleri anlamlar itibariyle birbirlerine bağlı mekânlar ağı olarak tanımlıyorum. Mahalle, üniversite, fabrika satış mağazası, iki köy, bir kafeterya, bir kulüp ve bazı başka mekânlar bu ağın önemli parçalarıydı. Diğer mekânlarda mahallemde yaşayan insanlar aracılığıyla bulunduğum için, ağın düğümlendiği asıl yerin mahalle olduğu söylenebilir. Bu nedenle önce mahalleyi tanıtacağım.

Mahalle

Yaşadığım mahallede konutlar, beş büfe, üç mağaza, bir yasadışı pazar, bir kafeterya-bar, bir restoran ve bir kültürevi vardı. Çeşitli zamanlarda inşa edilmiş üç tip konut bulunuyordu. Bunlardan ilki, sahipleri Rus olan, 1930'lardan ve öncesinden kalma 13 sıra tek katlı evlerdi. Bu konutların altyapısı elektrik ve kanalizasyon sisteminden ibaretti; merkezi ısıtma, gaz, sıcak su ve telefon hattı olmadığı için insanlar bunlara pek rağbet göstermiyorlardı. Ev sahiplerinin çoğu odalarını genelde sokak satıcılığı yapan Kazak veya Tacik göçmenlere kiralamıştı. Almatı, 1929'da Kazakistan'ın başkenti olduktan sonra önemli ölçüde genişlemiş ve modernizasyona uğramış bir kent. 1950'lerde inşa edilmiş

sarı evler, kentin bu yeni konumuna işaret ediyor. Dört beş katlı olan bu yapılar ilk tip konutlarda olmayan konfora sahip. 1962'de açılmış olan devlet mağazası, hem bizim mahallenin hem de diğer mahallelerin alışveriş merkeziydi. 1950'lerde devlet ve parti çalışanlarına tahsis edilmiş sarı evlerde artık onların çocukları veya torunları olan Kazaklar oturuyor. Mahalledeki yapıların büyük bölümünü 1960'larda ve 1970'lerin başında inşa edilmiş üçüncü tip konutlar oluşturmaktaydı. Kruşçev evleri denilen bu yapılar beş katlı beton binalar. Konutların çoğu, zamanında çeşitli işletmelere verilmiş, onlar da bunları çalışanlarına dağıtmışlar. Önemli bir bölümü Ruslara ait, ama sahipleri arasında başka etnik gruplardan gelenler de vardı. Mahallede oturanların çoğunluğunu enerji sektörü, mobilya fabrikaları ve makine endüstrisinde çalışanlar oluşturmakla birlikte, öğretmenler, üniversite mensupları, polis ve ordu personeli, memurlar ve ticaretle uğraşanlar da bulunuyordu. Kendilerinin orta düzeyde kimseler olduğunu söyleyen beş aile dışında geriye kalan çoğunluk kendisini yoksul sayıyordu - bu beş aileden ikisi diğerlerince zengin kabul edilirdi. Mahallenin sakinleri arasında çok sayıda alkolik Rus, Çingene, Tacik ve Özbek kadın dilenci vardı ve hepsi de çok yoksuldu.

Mahalledeki etnik dağılım oldukça karmaşıktı. Tam sayıyı çıkarmaya çalıştım, ama 42 aile sorularıma yanıt vermeyi reddetti; kapılarını açmayanlar bile oldu. Yanıt vermeyi reddedenlerin çoğu Moğol görünümlüydü, ancak etnik özelliklerini keşfedemedim.[2] Sorularımı yanıtlayan ailelerden ve başka şekillerde elde ettiğim bilgilerden aşağıdaki tablo ortaya çıktı:

2 Yanıt vermek istemeyenler hakkında başkalarına soru sormadım.

TABLO 2.1
Mahallenin Yaklaşık Etnik Dağılımı

Etnik dağılım	*Aile sayısı*
Çeçen	1
Çerkez-Ukraynalı	1
Dungan	1
Alman	2
Gürcü	1
Yunan-Uygur	1
Yahudi	2
Kazak	15
Koreli	3
Polonyalı	2
Rus ataları olan Ruslar	20
Rus ve Rus olmayan atalara sahip Ruslar	13
Rus-Ermeni	1
Rus-Çinli	1
Rus-İrlandalı[3]	1
Rus-Kazak	2
Rus-Tatar	3
Rus-Ukraynalı	17
Rus-Beyaz Rusya	12
Rus-Alman	1
Rus-Polonyalı	1
Rus-Yahudi	2
Rus-Uygur	1
Tatar	2
Tatar-Kazak	1
Uygur	4
Ukraynalı-Kazak	1
Özbek-Yahudi	1
Uygur-Kazak	1
Ukraynalı	2
Bilinmeyen	42
Toplam	158[4]

3 Almatı'da tanıştığım bir İrlandalı'ya göre, 1985 yılına kadar Kazakistan'da on bin kişiden oluşan bir İrlandalı topluluğu varmış. *Perestroika*dan sonra bunların çoğu Amerika'ya göçmüşler. Adamın dediğine göre, bunlar iç savaş sırasında (1918-1921) Bolşeviklere karşı Beyazlara yardım eden İngiliz ordusundan kaçan İrlandalı askerlerin torunlarıymış. 1930'larda diğer birçok etnik grup gibi Stalin tarafından Kazakistan'a sürülmüşler.

4 Rakam mahallede yaşayan insanların sayısını değil, etnik kökenini sorduklarımı gösteriyor. Yine de hesaplarıma göre, oranlar birbirinden çok da farklı değil.

Rakamlar konutlarda oturanları değil, sahiplerini gösteriyor. Kiracı olan çok sayıda Kazak göçmen tabloda yer almıyor.

Mahalle 1970'lerde edindiği görüntüyü 1992 yılına kadar korumuş. Bu tarihten sonra açılan beş yeni büfe, bir restoran, bir şaşlık bar, bir mobilya mağazası, bir gıda maddesi satan dükkân ve yasadışı sokak pazarı ile görünüm oldukça değişmiş. Bütün bu gelişmeler sayesinde mahallede artık farklı ülkelerden gelen çeşitli mallar bulmak mümkün. Yerli malı satan devlet mağazasında bile bazı yabancı ürünler bulunabiliyor. Fiziksel görünümdeki dönüşümlere koşut olarak, mahallede köklü demografik ve toplumsal değişimler de gündeme gelmiş. En önemli demografik değişim Kazak olmayanların dışarıya, kırsal kesim Kazakların ise kente göç etmiş olmaları. Çıkarabildiğim kadarıyla, 1986'dan beri 28 aile mahalleyi terk etmiş. Aşağıdaki tablo mahalleden başka ülkelere göç eden aileleri ve gittikleri yerleri gösteriyor.

TABLO 2.2
Mahalleden Göç Edenlerin Gittikleri Yerler

Gidilen yer	*Aile sayısı*
Avustralya	1
Kanada	1
Almanya	2
Yunanistan	1
İsrail	2
Rusya	17
Ukrayna	4
Toplam	28

Kazakların mahalleye göçleri önemli bir olgu. Kesin sayıyı bulmak mümkün olmadıysa da, çoğunluğu genç çiftlerden ya da bekâr genç erkeklerden oluşan 100 kadar Kazakın mahalleye taşındığını saptadım.

Mahalledeki toplumsal değişimin göstergeleri şunlar: Ser-

best ticaret, yabancılar ve ithal mallar, yoksulluk, işsizlik, fahişelik, intiharlar, sokak çeteleri, çelik ev kapıları ve yeni dinsel mezhepler. Serbest ticaret konusu biraz karmaşık, tüm ülkeye yayılmış ağır kıtlık sorununa bir çözüm sağlamış olmakla birlikte, çoğu insan ticareti Sovyet bilimsel ve endüstriyel yaşamına yabancı, ahlaksız ve asalakça bir geçim kaynağı olarak görüyordu. Ama buna rağmen, çoğu aile öyle ya da böyle ticaretin içindeydi. Yabancıların ve ithal ürünlerin ortalıkta olması ise büyük bir değişim olarak kabul ediliyordu; hatta kimlik politikalarının nesnesi olmuştu (bkz. Altıncı Bölüm). Sovyet zamanında da yabancı öğrenci ve ziyaretçilerin bulunduğu, ama bunların öğrenci evlerinde ya da otellerde, yerli halkın gözünden uzakta tutulmuş oldukları bilinmekteydi. Mahallede oturan ya da ziyaret için gelmiş, benimle birlikte beş İranlı ve iki Hintli de dahil, çok sayıda yabancı vardı. Hatta mahalleye sık sık Güney Koreli ve Amerikalı misyonerler gelmekte, her pazar öğleden sonra mahallenin kültürevini kiralayıp ayinler düzenlemekteydiler. Yoksulluk, işsizlik, fahişelik ve intiharlar, mahallede yaşayanlara göre, Sovyet zamanında görülmedik şeylerdi, ama artık, en azından benim bulunduğum süre boyunca, mahallenin ilgi odağını bunlar oluşturuyordu. Önemli başka bir toplumsal değişim ise sokak serserilerinin ortaya çıkışı ve mahallenin ahlaki bütünlüğünün parçalanmış olmasıydı. İnsanların söylediklerine göre, eskiden Yeni Yıl, 8 Mart ve 1 Mayıs gibi günler tüm evlerde ortaklaşa kutlanırmış. Kapılar herkese açıkmış, komşular birbirlerini sık sık evlerine davet ederlermiş. Kutlamalar ve yakın ilişkiler artık yok. Yoksulluk yüzünden insanların böyle kutlamalar için yiyecek ve içki sağlayacak güçleri pek kalmamıştı, ayrıca artık birbirlerine eskisi kadar güvenmiyorlardı. Tanıştığım herkes beni başkalarından gelebilecek tehlikeler konusunda sık sık uyarırdı. Mahallede bulunan evlerin ne-

redeyse yarısının ahşap dış kapılarının çelik kapılarla değiştirilmiş olması da insanların birbirlerinden korktuklarının işareti. Korku, sokak serserileri yüzünden de giderek artmakta. Çete üyelerinin kimisi mahallede oturuyor, kimisi mahalledeki kafeteryaya geliyor, diğer bir grup ise mahalleye baskınlar düzenliyordu. Çetelerin sokak kavgaları, geç saatlerde giriş çıkışlar hiç eksik olmazdı. Mahallelilere göre bütün bunlar Sovyet sonrası olgular.

Değişimler mahalle yaşamında yeni toplumsal kategoriler de ortaya çıkarmıştı: yasadışı sokak satıcıları, bavul tacirleri, büfe ve dükkân sahipleri, yabancılar, fahişeler, göçmenler, sokak çeteleri ve yoksullar. Yerli kadınlarla Kazak göçmenlerden (hem kadın hem erkek) oluşan yasadışı sokak satıcıları, ana cadde üstünde sebze, meyve, sigara, şarap, kibrit, hamur işi, bira gibi benzer mallar satarlardı. Aralarındaki rekabet kişisel değildi, ama kentlilerle göçmen Kazaklar birbirlerini kıskanmaktaydılar. Ayrıca, küçük gruplar kendi aralarında birbirleriyle rekabet halindeydiler. Arkadaş veya komşu olan iki ya da dört kadın veya akraba ya da aynı köyden gelmiş Kazak kadın ve erkekler genellikle yan yana iş yaparlardı. Küçük gruplar içindeki bireylerin birbirleriyle rekabet etmelerinin bir anlamı yoktu, hatta birbirleri için satış yaparlardı. Bu önemli bir nokta, çünkü bazı müşteriler özellikle aynı satıcıdan mal alırlar, satıcı da onlara veresiye mal verirdi. Örneğin, adamın biri votka istediğinde, kendisinde olmayan satıcı, ona votkası olan yanındaki arkadaşına gitmesini önerirdi. Ya da belli bir malı kalmayan satıcıya, arkadaşları alış fiyatından mal verirlerdi.

Sokak ticareti etrafında kurulan yeni toplumsal ilişkiler, mahallede köklü yapısal değişimlere yol açmıştı. Öncelikle, bu işi yapan iki ana grup, eski kentlilerle göçmen Kazaklar arasında bir gerilim yaşanmaktaydı; gerilimin temel yönleri Yedinci Bölüm'de ele alınacak. İkincisi, sokak ticareti polis-

ler için yeni iş alanları açmıştı. Polisler yasadışı olduğu için sokak satıcılarından rüşvet alıyor, sık sık pazara baskın düzenliyorlardı. Ticaret sayesinde mahallenin kentli sakinleri arasında, bir yanda satıcılar bir yanda alıcılar olmak üzere yeni ilişkiler gelişmişti. Mahalledeki beş büfede hem aile üyeleri hem de ücretli işçiler çalışıyordu. İki büyük mağazanın sahibi Kazaktı. Küçük büfe Rus/Tatar birine, orta büyüklükteki bir Rusa, ekmek büfesi ise bir Azerbaycanlıya aitti. Üç büfenin çalışanları da, sahipleri de aynı etnik gruptandı. Diğer ikisinde de durum aynı olmakla birlikte, bazen başka etnik gruplardan işçilerin çalıştırıldığı da oluyordu. Bunlar ya işvereni tanıyorlardı ya da dost ve akraba aracılığıyla işe alınmışlardı.

Sokak satıcılığında olduğu gibi, büfeler, mağazalar, restoran ve kafeterya-bar çevresinde de mahalle içinden ve dışından insanlarla yeni toplumsal ilişki biçimleri gelişmişti. Büfe sahipleriyle mahalle sakinleri arasında kurulan yeni ilişkilere şunlar örnek olarak verilebilir: Yakından tanıdığım bir büfe sahibinin veresiye mal verdiği 14 kişilik bir listesi vardı. Müşterilerinin zevklerini öğrenmişti, içtikleri içkileri dolapta soğutuyor, müşteriler de özellikle ondan alışveriş ediyorlardı. Hatta büfesinin etrafında içkici bir erkek grubu oluşmuştu. Satıcılarla alıcılar arasında kişisel ilişkilerin kurulmuş olması ve veresiye mal satışı, mahalledeki ticaretin önemli bir parçasıydı. Ben de üç büfeden ve şaşlık bardan veresiye alışveriş yapıyordum. Büfeler mahalleyi dışarıya, toptan satış mağazalarına ve çeşitli yetkililere (Üçüncü Bölüm'de ele alınacak) de bağlamaktaydı. Restoran ve şaşlık barsa erkeklerin buluştukları yeni bir mekân işlevi görmekteydi. Buralar aynı zamanda birbirleriyle kavga eden, etrafa zarar veren sokak çetelerinin de buluşma yerleriydi.

Almatı

Almatı'yı Çin'e doğru uzanan yüksek Tienşan Dağları kuşatıyor. Kent, doğudan batıya ve güneydeki dağ eteklerinden kuzeye doğru geçen iki ana cadde ve buna paralel caddelerle diktörtgen alanlara ayrılmış. Çoğu beş, dokuz ve on iki katlı beton binalardan oluşmuş bloklar var. Dükkânlar ve resmi binalar genellikle cadde üzerlerinde. Konut alanları, blokların iç kısımlarında yer alan evlerden, oyun alanlarından ve ağaçlarla kaplı parklardan oluşuyor. Binalar küçük ve sıkışık plan olmakla birlikte, kent yeterli miktarda yeşil alana sahip. Çok sayıda park var, caddelerin çoğu bulvar büyüklüğünde. Mahalleler arasında bulunan büyük açık alanlar ve çevrelerindeki caddeler ağaçlarla kaplı. Kentin homojen bir görünümü var; güneydoğuda yer alan villaların bulunduğu yeni yerleşim bölgesi hariç, her yer benzer binalarla dolu. Ne var ki, kent toplumsal açıdan merkez ve diğer bölgeler olmak üzere ikiye bölünmüş. Seçkinlerin ve çoğu yabancının yaşadığı merkez daha yeşil, daha temiz ve daha büyük. Gösterişli binalar, yeni iş merkezleri, gece kulüpleri ve dükkânların çoğu burada. Kentin sokak çetelerinden de arındırılmış merkezi, bir zamanlar başkanlık sarayı olan Kazakistan Oteli'nin ve devlet dairelerinin bulunduğu doğu ve güneydoğu yakasında.

Almatı, Ruslar tarafından 19. yüzyıl ortalarında Kazak bozkırının güneydoğusunda kurulmuş. O zamanki adı Verny (güvenilir, vefakâr anlamında). 1920'lerde Bolşevikler kentin adını Alma-ta olarak, "elmaların anası" anlamında Kazakça bir kelimeyle değiştirmişler. O sıralarda kent yoksul, pis, küçük bir kasabaymış (Trotsky, 1930). Başkent 1929'da, Gızlarda'dan Almatı'ya geçmiş ve 1930'larda Moskova'ya tren yoluyla bağlanmış. Sovyet devletinin başlattığı modernizasyon çalışmaları sayesinde kent hızla genişlemiş

(Dombrovsky, 1991). İkinci Dünya Savaşı sırasında Almatılılar cepheye asker, silah ve yiyecek göndermişler. Alman işgali altındaki topraklardan gelen binlerce mülteciye de yurt olmuşlar. Sovyetler Birliği'nin Avrupa'daki topraklarından gelen bu mülteciler kentin modernleşmesine büyük katkı sağlamışlar. Öyle ki, Bilimler Akademisi de dahil, cumhuriyetin önde gelen kültürel ve bilimsel kurumları 1940'larda kurulmuş.

Savaş ertesinde, 1950'lerde kent hızlı bir ilerleme göstermiş ve 1920'lere göre çehresi tamamen değişmiş. 1953'te Almatı'yı ziyaret eden Amerikalı Marshall MacDuffie, yabancı dil bilgileri ve uluslararası politikaya olan ilgileri nedeniyle, Almatılı yarım milyon eğitilmiş insandan çok etkilendiğini yazmış (MacDuffie, 1955). Kazakistan'ın Sovyetler Birliği içindeki öneminin artmasına koşut olarak, Almatı da 1950'lerden itibaren gözde bir kent olmuş;[5] 1960'ların sonundan *perestroika*nın başlangıcına kadar tarihinin en büyük kentleşme ve modernleşmesini yaşamış. Kentin şimdiki binalarının ve altyapısının büyük bölümü de bu dönemde inşa edilmiş. İnsanlar yeni apatmanlara taşınmışlar, yeni hastaneler, çocuk bakımevleri, okullar, yüksekokul ve üniversiteler, spor alanları, parklar, tiyatrolar, konser salonları, devlet mağazaları açılmış. Caddeler asfaltlanmış, yaşam standartları ve genel eğitim düzeyi yükselmiş. *Perestroika* ile birlikte kent yaşamına yeni bir zindelik ve iyimserlik ruhu aşılanmış, kültürel ve entelektüel zenginlik daha da artmış. Ancak ekonomik bunalım ve etnik gerilimlerin başlaması bu ruha gölge düşürmüş ve yerini büyük bir hızla

5 Kazakistan'ın Sovyetler Birliği içindeki öneminin artması üç etkene bağlı: Ilkin, Kazakistan Sovyetler Birliği'nin Avrupa bölümüne büyük miktarda maddi destek sağlamaktaydı; ikincisi, Sovyetler Birliği'nin en önemli uzay istasyonu Kazakistan'daydı; üçüncüsü, Kazakistan askeri açıdan önem kazanmıştı: Sovyet Ordusu'nun Orta Asya'daki merkezi Almatı'ydı ve Sovyet nükleer füzelerinin büyük bölümü Kazakistan'a yerleştirilmişti.

korku ve güvensizliğe bırakmış. 1988-92 yılları arasında yaşanan tüketim malları kıtlığı ekonomik bunalımla sonuçlanmış. 1992 yılında dış ticarette devlet tekelinin kaldırılmasıyla başlayan yabancı mal ithalatı ile kıtlığa bir çare bulunmuş. 1992 yılı aynı zamanda kent tarihinde nitelikçe yeni bir çağın başladığı dönem olmuş.

Dış ticaret üzerinde devlet tekelinin kalkmasıyla, hem yerli hem de yabancı mal satan binlerce yasadışı sokak satıcısı, binlerce büfe, onlarca orta büyüklükte mağaza ve büyük süpermarket "Sum" ortaya çıkmış. En büyüğü Çin Pazarı olmak üzere çok sayıda pazar hızla yayılmış. Kentin dışında kurulan Çin Pazarı'nda, Çin'den, Ortadoğu'dan, Güneydoğu Asya'dan, Orta ve Doğu Avrupa'dan ithal edilmiş mal satan yüzlerce küçük çarşı bulunuyor. Bu mallar kent içindeki onlarca küçük pazarda da satılmakta. Avrupa, ABD, Japonya ve Kore'den gelen markalı tüketim malları ise orta büyüklükteki mağazalarda ya da Sum adlı süpermarkette bulunuyor. Volvo, Mercedes, Philips, Nike, Adidas, Sony ve öteki çokuluslu ünlü firmaların kendi satış yerleri var. Kentteki diğer önemli bir değişim ise, tümü ülkenin maden kaynaklarını araştırmak ve çıkarmakla uğraşan Chevron, Traktebel ve Shell gibi çokuluslu şirketlerin varlığı. 1992 yılında ticaretin başlamasıyla birlikte, zengin yerlilerle yabancılara hizmet veren çok çeşitli eğlence mekânı açılmış (oteller, barlar, seks kulüpleri, restoranlar, gece kulüpleri, moda salonları).

Yeni ticari yaşamın damarlarında akan kan ABD doları. Fiyatlar dolar üzerinden, tasarruflar dolarla yapılıyor. Almatı'da onlarca döviz büfesi var. ABD'nin, ABD bayrağının ve parasının simge haline gelmiş olması, halkın çeşitli kesimlerinde farklı duygular uyandırıyor. Bazıları tişörtlerinde gücün, özgürlüğün ve başarının simgesi olarak bu işaretleri taşıyor, bazılarıysa, özellikle mülksüzler, şeytanın ve

kötü güçlerin simgesi oldukları için bunlardan nefret ediyor. Yeni zenginlerin ve yabancı ortaklarının gereksinmelerini karşılamak üzere, kentte Hotel Ankara, Hotel Marcopolo ve Hotel Astana gibi gösterişli binalar inşa edilmiş.[6]

Kazakistan

Kazakistan, Sovyet sonrası cumhuriyetler içinde Rusya Federasyonu'ndan sonra gelen ikinci büyük ülke. Orta Asya'da, 2.724.900 km^2 yüz ölçümüne sahip. Batı, kuzeybatı, kuzeydoğu ve doğusu Rusya, güneydoğusu Çin, güneyi Kırgızistan, güney ve güneybatısı Özbekistan, batısı Türkmenistan ve Hazar Denizi ile çevrili bu geniş ülke dağlar, çöller ve bozkırlarla kaplı. En büyükleri Kazak, Rus, Ukraynalı, Alman, Uygur ve Koreliler olmak üzere 100 farklı etnik grup, 16,5 milyonluk nüfusu oluşturuyor.

Kazakistan'ın ilk sakinleri, köklerini eski çağların Türk kabilelerine dayandıran Kazaklar. Ancak, Olcott'a göre Kazak adı tarihte ilk kez 15. yüzyılda Kazak Hanedanı'nın kurulmasıyla ortaya çıkmış. Hanedan 16. ve 17. yüzyıllarda genişlemiş ve 18. yüzyılda üç kabileye (*cüz*) bölünmüş. Kazak toplumunun en küçük birimi, kanbağları olan bir grup göçer ailenin oluşturduğu *aul* (göçebe kabile). Göçerlerin yaşam tarzları Rus İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl ortalarından itibaren doğuya doğru yayılmaya başlamasıyla değişim sürecine girmiş. O tarihten sonra Kazak ekonomisi içinde tarım önemli bir yer tutmaya başlamış, bu gelişmeyle birlikte de yerleşik kırsal ve kentli Kazak nüfus artmış. Modern okulların açılması, yazı dilinin gelişmesi, kitapların ve bir Kazak gazetesinin yayımlanmaya başlaması, okuryazarlığın artması, modern Kazak aydınların yetişmesi ve ulusal

6 İlk ikisi Türkler, üçüncüsü de Fransızlar tarafından yapılmış.

bilincin doğması, değişimin öteki göstergeleri (Batunsky, 1994; Kreindler, 1983; Oraltay, 1994). Bölgeye yerleştirilmiş olan yeni topluluklar değişimin başka bir boyutu. 1916 yılında Kazakistan'ın toplam nüfusunun üçte birinin Ruslardan oluştuğu, çoğunluğun kuzey bölgelerde yaşadığı ileri sürülüyor (Demko, 1969: s.169).

Kazaklar sömürgeci güçlere karşı, Kenisary isyanı (1837-46) ve 1916 yılındaki ayaklanmada (Olcott, 1987) olduğu gibi çeşitli şekillerde direnmişler. Rusya'da Çarlığın devrilmesinden sonra Kazak milliyetçiler Alaş Orda hükümetini kurmuşlar (1917-22), ardından Bolşevikler bu hükümeti üyeleriyle birlikte Kazakistan Sovyet hükümetine dönüştürmüşler.

Sovyet yetkililerin uygulamaya koydukları modernleşme projesi ile modern eğitim yaygınlaştırılmış, kadınlar kamusal alana çıkarılmış (Massell, 1975; Akiner, 1997), Kazak dili standartlaştırılmış ve okullarda öğretim dili Kazakça olmuş. 1930'lar çalkantılı değişimlere sahne olan yıllar: Siyasi düzlemde, hem Alaş Orda'ya bağlı aydınlar, hem de iç savaş sırasında Bolşeviklere katılmış Kazaklar siyasetin dışına çıkarılmışlar. Ekonomik düzlemde ise, göçer Kazaklar zor kullanılarak yerleşik hale getirilmişler, hayvancılık zorla kolektifleştirilmiş. Savaş sırasında Almanların işgal ettiği topraklardan milyonlarca mülteci Kazakistan'a yerleştirilmiş. Bunların arasında bulunan yetenekli işçiler, üst düzey bilim ve üniversite insanları cumhuriyetin kültürel ve akademik düzeyini yükseltmişler. Kazakistan'daki etnik yapı sürgünle gelen Çeçenler, Kirman Tatarları ve Volga Almanları ile daha da çeşitlenmiş.

Kazakistan, Stalin'in öldüğü 1953 yılına gelindiğinde, önceki yirmi yıl boyunca yaşanan acılı olaylara karşın, cumhuriyetin önemli görev yerlerini elinde bulunduran güçlü bir yerli seçkinler grubu tarafından modern bir cumhuriye-

te dönüştürülmüştü. Stalin, eski Kazak seçkinleri devre dışı bırakmış, oluşturduğu yeni seçkinler aracılığıyla Kazaklar üzerinde kendi egemenliğini kurmuştu. Stalin sonrası dönemdeki en önemli girişim Kruşçev'in uygulamaya koyduğu Bakir Topraklar Projesi olmuş. Bu projeyle uçsuz bucaksız Kazak bozkırları tarıma açılmış (1955-63), köklü ekolojik ve demografik değişimler meydana gelmiş. Milyonlara varan Rus, Beyaz Rus ve Ukraynalı, program dahilinde ülkeye akın etmiş, Kazak nüfus, ülke içinde azınlığa düşmüş (Matley, 1969).

Buna rağmen, 1960'tan 1986'ya kadarki dönemde Kazak seçkinler cumhuriyetin kilit kurumlarını giderek ellerine geçirmişler. Aslında bu yıllar Kazakistan'da hızlı kentleşmenin yaşandığı, bürokrasi aygıtının ve yükseköğrenimin yaygınlaştığı bir dönemdir. Kazak Dekan Kunaev neredeyse bütün bu dönem boyunca komünist parti sekreterliği görevini yürüten kişidir. Leonid Brejnev'in yakın arkadaşı olan politbüro üyesi Kunaev, Kazak çıkarlarının yanı sıra yakın çevresinin çıkarlarını da gözetir. Kazaklar ve öteki "sonradan olma Kazak milliyetçileri", yüksek öğrenimde ve üst düzey idari görevlerde çeşitli kademelere getirilirler. Kunaev yönetiminin sonuna gelindiğinde yüksek öğrenim ve idare tamamen onun kurduğu Kazak ilişki ağlarının egemenliği altında bulunuyordu (Masanov, 1996a).

Kazakistan *glasnost* ve *perestroika*nın başlamasıyla önemli siyasi, demografik, ekonomik, kültürel ve ideolojik değişimlerden geçer. Siyasi değişimlerin başlıcaları, etnik çatışmaların yoğunlaşması, devletin Kazaklaştırılması, komünist partinin kapatılması ve bağımsızlığın ilanıdır. 1970'lerin ortalarından itibaren Kazaklarla Kazak olmayanlar arasında ortaya çıkan etnik gerilimlerin birbirine bağlı iki nedeni var. Bir yandan, doğum artış hızının yükselmesine koşut olarak Kazak nüfusu çoğalırken, öte yandan yüksek düzey-

de iş talep eden üniversite mezunu Kazakların sayısı artar. Bu durum Rusları rahatsız eder ve bir zamanlar göç ettikleri ülkeyi bu kez terk etmeye başlarlar. 1976-80 yılları arasında 414.000 Rus Kazakistan'dan ayrılır; bu sayı 1979-1988 arası için 784.000'dir (Dunlop, 1993: s.47). 17 Aralık 1986, Almatı'da yaşanan etnik gerilimlerde yeni bir dönemin başladığı tarih. Gorbaçov, Kunaev'i komünist parti birinci sekreterliğinden alır, yerine Kazakistan dışından bir Rus'u, Kolbin'i atar. Bunun üzerine Brejnev Meydanı'nda Kazak öğrencilerden oluşan kalabalık bir grup gösteri yapar, protestolar Sovyet Ordusu'nun müdahalesiyle bastırılabilir. Olayın esas nedeni güdülen, devleti Kazaklaştırma politikasıdır; Kunaev'in görevden alınması Gorbaçov'un yolsuzluğa karşı giriştiği kampanyanın bir parçası olarak sunulur. Tıpkı diğer sonradan olma milliyetçiler gibi, Kunaev de kendi iktidar şebekesini kurmuş, devletin kaynaklarını özel amaçları için kullanmıştı.[7] Kolbin 1989'a kadar görevde kalır, Gorbaçov'un yolsuzluklarla mücadele amacını gerçekleştiremese de, Kazakları bazı önemli makamlardan geri alır. Kolbin'in yerine geçen Nazarbayev, Kazaklaştırma politikasını daha da büyük ölçeklerde sürdürür. 15 Nisan 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlık ilanından sonra, Kazaklaştırma yeni bir döneme girer. Bu arada, Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etme konusunda zorlandığı da ileri sürülebilir. Çünkü Kazaklar SSCB'den daha fazla özerklik ve daha etkin bir rol istemekle birlikte, pek ayrılık taraftarı değillerdi. Mart 1991'de yapılan referandumda Kazakistan nüfusunun yüzde 80'i Sovyetler Birliği içinde kalma yönünde oy kullanmıştı. SSCB dağıldığında, Kazaklar bağımsızlık ilanından önce bir süre tereddütte kaldılar.

7 I. Svanberg'e göre, Kunaev ve çevresindekiler 247 otel, 414 misafirhane, 84 sayfiye evi, 22 av evi ve 350 hastane yatağına kendi kullanımları için el koymuşlar (1990).

Bağımsızlıkla birlikte Kazakça'nın devlet dili olarak ilan edilmesi ve Kazak olmayanların devlet kurumlarından uzaklaştırılmaları, devletin Kazaklaştırılmasını hızlandırır (bkz. Yedinci Bölüm). Ruslar, Rusça için de aynı yasal statü ve çifte vatandaşlık talepleriyle bu politikalara tepki gösterir. SSCB'nin dağılmasının önemli sonuçlarından biri de komünist partinin ve diğer Sovyet organlarının ortadan kalkması olur. Ne var ki, Kazak komünistleri eski seçkinler için bu bir sorun olmaz. Eskisinden daha güçlü bir konum elde etmiş olan aynı seçkinler yeni dönemde de iktidardadırlar. Bunun en belirgin göstergesi komünist parti birinci sekreteri Nazarbayev'in cumhurbaşkanı seçilmiş olmasıdır. Oysa ülke önemli bir siyasi değişimden geçmiş, yeni bir anayasa yürürlüğe girmiş, parlamento kurulmuş, çok sayıda Sivil Toplum Kuruluşu (STK) ortaya çıkmıştır.

Önemli siyasi değişimlerden biri de dış dünyaya açılmakla başlar. Yurttaşların yabancı ülkelere seyahatleri üzerindeki sıkı denetim yerini daha gevşek uygulamalara bırakır, ama tamamen kalkmaz. Yurtdışına gitmek veya yabancı ülkelerde yaşamak isteyenlerin izin almaları ve para ödemeleri hâlâ zorunlu. Kazakistan'a gelen veya burada yaşayan yabancılar kayıt altına alınıyorlar, yanlarında pasaport taşımaları gerekiyor. Ama Sovyet döneminden farklı olarak, herhangi bir mahallede ev kiralayabiliyor, yerel halkla serbestçe ilişki kurabiliyorlar.

En önemli demografik değişim ise göç ve artan ölüm oranları. Göçe ilişkin üç farklı eğilim gözlenmekte: Kazak olmayanların dışarıya göçleri, Kazak ve mültecilerin ülkeye göçleri ve iç göç. 1994 yılında, 480.839 kişi Kazakistan'ı terk eder, 70.000 civarında bir nüfus ülkeye göçer, 330.000 kişi de ülke içinde yer değiştirir (Masanov, 1996b: s.2). 283.000 Rus, 92.000 Alman, 37.000 Ukraynalı ülkeden ayrılır. Ülke içinde göç edenlerin yaklaşık 310.000'ini (yüzde

93.7) göçebe kabilelerinden ayrılıp kentlere gelen Kazaklar oluşturuyor.

Kitlesel göçler tamamen Sovyet sonrasında yaşanan değişimlerin bir sonucu. Devletin Kazaklaştırılması, etnik gerilimlerin tırmanması, ekonominin çökmesi ve yaşam standardının düşmesi, Rusların, Almanların ve Ukraynalıların ülkeden ayrılmalarının nedenleri arasında sayılabilir. Ruslar, nedenlerin başında Kazaklaştırma politikasını sayıyorlar. Kazakların kente göçlerinin temel nedeni ise kırsal ekonominin çökmüş olması.

Kazakistan toplumsal kutuplaşmayla sonuçlanan hızlı bir ekonomik değişimden geçmekte; devlet malları özelleştiriliyor, özel sektör gelişiyor, refah devletine son veriliyor. Başka bir köklü ekonomik değişim de devlet tekelinin kaldırılmasıyla başlayan dış ticaret ve dış yatırımlar. Dış dünyaya açık bir siyaset izlenmesi beraberinde kültürel açılımı da getirmekte, çeşitli kültürel akımlar Kazakistan'da hızla kendi yollarını buluyor. Ancak Amerikan tarzı tüketim kültürü hepsinin üzerinde. Başta basın, eğlence ve tüketim malları olmak üzere çeşitli yaşam alanlarında Amerikan tarzı kültürün damgası açıkça görülüyor. Tüketimcilik toplum içinde belirli grupların bir çeşit simgesel sermayesi haline gelmiş, ama bu durum nüfusun yalnızca küçük bir kesimi için geçerli. Çünkü tüketim kültürünün piyasaya sürdüğü ürünler, televizyonda gösterilen filmler dışında, çoğunluk için olağanüstü pahalı. Mülksüzler Amerikanlaşmaya karşı "Sovyet Kültürü"ne duydukları özlemi dile getirerek kültürel bir direniş sergiliyorlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BARDAK: KARMAŞANIN TEMEL UNSURLARI

Bu bölümde Sovyet sonrası koşulların genel görünümünü mülksüzleşmiş insanların bakış açısından sunmaya çalışacağım. Birinci Bölüm'de söz edildiği üzere, insanların çoğu yaşananları karmaşa (*bardak*) olarak betimliyor, başlıca unsurlarını ise şöyle sıralıyordu: birincisi, özelleştirme, kredilerin dağıtımı, rüşvet ve haraç gibi tümü ahlak dışı bulunan yöntemlerle servetin kısa sürede birkaç elde birikmiş olması; ikincisi, toplumun ahlaki bütünlüğünün parçalanmış olması, kanunsuzluk ve yaygın şiddet; üçüncüsü, yeni cinsel pratikler yüzünden aile dengesinin bozulmuş olması. İnsanlar karmaşaya karşı tepkilerini Sovyet dönemine duydukları büyük bir özlemle ve geliştirdikleri komplo teorileriyle göstermekteydiler. Aşağıda servet farklılıkları, kanunsuzluklar, kayıplar ve komplo teorilerini ele alacağım. Beşinci ve Altıncı Bölümler'de ayrıntılı ele alınacak cinsellik üzerinde burada kısaca duracağım.

Servetin birkaç elde birikmesi

Sovyet sonrası değişimin en belirgin özelliği bir yanda servetin, öte yanda yoksulluğun birikmiş olmasıydı. İnsanlar yeni zenginleri servetlerini yasadışı yöntemlerle edindikleri için suçlamaktaydılar. Refah devletinin yok edilmesi, özelleştirme yoluyla devlet malının çalınıp satılması, kredi sisteminin çıkar amaçlı yönlendirilmesi, tekellerin kurulması, rüşvet ve haraç alımı, uyuşturucu trafiği ve fahişeliğin ulusaşırı bir iş haline getirilmesi, kullanılan yöntemlerin başlıcaları olarak sayılıyordu. Yeni zenginlerin üç farklı kaynaktan türedikleri söyleniyordu: eski partililer (komünist parti ve Komsomol'un üst düzey yetkilileri), eski karaborsacılar ve yeni mafya üyeleri. Bunlar, devlet yetkilileri ve mafyanın birbirleriyle ilişki halindeki şebekeleri aracılığıyla siyasi güç ve şiddet kullanarak halk üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı.[1]

Kitlelerin yoksullaşmasından, cinselliklerini kullanan çocuk ve yetişkin emekçilerden,[2] çocuk işçilerden, halk arasında yaygın alkoliklikten, boşanmalardan, umutsuzluk ve intiharlardan[3] yeni zenginleri sorumlu tutan mülksüzler, kendilerini ve çıkarlarını tamamen onların karşısında konumlandırıyorlar. Yerine göre, "biz, halk (*narod*), emekçi halk, aşağıdakiler" olarak tanımladıkları kendileri ile, "onlar, patronlar, önde gelenler ve yeni zenginler" olarak adlandırdıkları kesimler arasında kesin bir ayrım yapıyorlar. Mülksüzlerin yeni zenginler karşısında kendilerini *narod* olarak adlandırma-

---

1 Sovyet sonrası dönemde bürokratlarla mafya arasında gelişen işbirliği örnekleri için bkz. S. Handelman (1995). Kazakistan'da da aynı işleyişler gündemde, ama burada devlet yetkililerinin mafya üzerindeki denetimi Rusya'dan daha güçlü. Bu nedenle çeşitli mafya grupları arasındaki silahlı çatışmalar Rusya'daki kadar yaygın değil.

2 Fahişeliğin yayılma nedenleri için bkz. Bridger vd. (1996). Rusya üzerine olan bu kitapta sıralanan ekonomik ve toplumsal nedenler Kazakistan için de geçerli.

3 Kazakistan'daki intiharların boyutları ve nedenleri için bkz. Buckley (1997).

ları önemli, çünkü bu terim yalnızca Sovyet sonrası Kazak halkı için değil, eski Sovyet topraklarında yaşayan tüm halklar için kullanılıyor. Yani Kazakistan'daki mülksüzlerle seçkinler, eski Sovyet toprakları üzerinde yaşayan tüm mülksüz ve seçkinlerin bir parçası olarak görülüyor. Karşıtlık bilincinin kökleri, yeni zenginlerin neredeyse bir gecede ortaya çıkıp halkın çoğunluğunun da yine aynı hızla yoksullaşmasında ve bunun devlet yetkilileriyle mafyanın kullandığı olağandışı ekonomik yöntemler nedeniyle meydana gelmiş olmasında aranmalıdır. Aşağıda mülksüzlerce sıkça dile getirilen bu yöntemlerin bazılarına değineceğim.

Özelleştirme, yani hırsızlık

1996 yılı sonuna kadar Kazakistan'daki 15.101 işletme üç farklı yolla ya da bu yolların birkaçına birden başvurularak özelleştirilmiş: işletmelerin çalışanlara, idarecilere ve işçilere satışı, doğrudan alıcılara yapılan satış ve ihale yoluyla satış (*Kazakhstan EconomicTrends*, 1996 yılı son çeyreği: s.156). 1996 yılının ocak ayında işçilere öncelik tanıyan uygulama kaldırılmış ve bu tarihten sonra özelleştirmeler yalnızca doğrudan satış ve ihale yoluyla yapılmaya başlanmış. Aynı yıl özel sektörde çalışanların sosyal güvencelerinin korunmasına da son verilmiş (*Economic Trends*, s.61). Mülksüzler özelleştirmeleri devlet malının çalınması olarak değerlendiriyorlar. Alan araştırması yaptığım mağazada çalışan Rus bir kadın işçinin tek cümlede özetlediği görüşü bunu net olarak açıklıyor: "Özelleştirme halkın malının çalınmasıdır". Sovyet değerlere bağlılıklarını hâlâ sürdüren mülksüzler, devlet işletmelerinin özelleştirilmesini hırsızlık olarak görüyor, sık sık özelleştirme uygulamalarının bozukluğundan söz ediyorlar.

Talan, refah devletinin yok olması, işyerlerinde uygula-

nan sıkı disiplin, ürünlerin ve üretim araçlarının işçilerce özel amaçlar için kullanımına getirilen kısıtlama, kitlesel işsizlik, ücret ödemelerinin geciktirilmesi ve fiyatların serbest bırakılması özelleştirmeyle ilişkilendirilen başlıca olgular.

Evrensel anlamda bir refah düzeyi getirmiş olan devlet, kriz ve reformlar yüzünden sanki bir gecede tamamen ortadan kalkmıştır. Sovyet refah sisteminin karşıladığı ihtiyaçların Batı'nın ileri düzeydeki refah devletlerinden, örneğin İsveç'ten çok daha üstün olduğu biliniyor. Örneğin, o dönemde Almatı'da gıda maddesi, kira, ulaşım, telefon, spor, sanat ve diğer eğlence giderlerinin ücretler içindeki oranı Stockholm'den çok daha düşüktü. Sağlık, eğitim ve çocuk bakımı neredeyse ücretsizdi. Humphrey (1983) ve Clarke'ın (1992) değindikleri gibi, refah devletinin hizmetleri işyerleri temel alınarak verilmekte, işçilere barınma, çocuk bakımı, dinlenme, sağlık, emeklilik ve seyahat olanakları sağlanmaktaydı. Fabrika satış mağazasındaki ve mahallemdeki işçiler artık patronlarının bu hizmetleri yerine getirmediklerini, işletmenin gelirini kendilerine lüks arabalar almak ve villalar yaptırmak için harcadıklarını, paralarını yurtdışı bankalara yatırdıklarını söylediler. Çoğu işletme, işçilerine herhangi bir hizmet götürmek bir yana, ücretleri bile zamanında ödemiyordu. Yöneticiler bu durumu nakit eksikliği ve ekonomik bunalım gibi dış etkenlere bağlasalar da, işçiler bunun düzenbazlık olduğunda hemfikirler.

İşçiler ayrıca özelleştirmeyle birlikte emek süreci üzerindeki denetimlerini kaybettiklerini, üretim araçlarını ve ürünleri kendi özel amaçları için kullanma fırsatlarının da kalmadığını düşünüyorlardı. Ticktin (1992) Sovyet işçilerin emek süreci üzerinde önemli ölçüde denetim kurmuş olduklarını belirtir. Sovyet sonrası dönemde özelleştirilen fabrikalarda kitlesel işsizliğe güvenilerek sıkı bir disiplin uygulanmaya başlandı. Önceleri çok sayıda işçinin yaptığı işi ar-

tık az sayıda işçi yapıyor. Birinci Bölüm'de anlatılan Aleksaner Petreovich Terletskii'nin trajik intiharı uygulanan sıkı disiplini yeterince gözler önüne seriyor. Bana bu olayı anlatan işsiz Rus elektrikçi Sovyet döneminde hastalık nedeniyle işe gelmemenin, hatta işyerinde içki içmenin bile işten kovulma nedeni olmadığını söylemişti. İşsizler ordusunun varlığı işçileri yönetim karşısında yumuşak başlı olmaya zorluyor. Aleksander'a göre (bkz. Dördüncü Bölüm), "fabrika kapısında sizin gibi binlercesi bekliyor", şeklinde yanıt alınacağı bilindiği için yöneticilere isyan edilmesi olanaklı değil.

Mülksüzler özelleştirme uygulamalarının bozukluğundan çokça söz ettiler. Humphrey (1991) ile Clarke ve Kabalina'nın (1995) belirttikleri gibi, Rusya'da Sovyet devletinin çöküşü sırasında (1988-91) yerel yöneticilerle diğer yetkililer *fiilen* işletmelerin sahipleri olmuşlardı.

Kazakistan'da da yeni idareciler merkezi denetim yokluğunda elde ettikleri güçlü konumlarını yasadışı yollarla servet edinmekte kullanmış, hammadde ve diğer ürünleri yasadışı yollarla yurtdışına satıp, yine yasadışı yollarla tüketim malları ithal ederek yüksek fiyatlarla karaborsaya vermişler. Stokçuluk servet edinmede etkili bir yöntem olarak kullanılmış. Konuştuğum insanların çoğuna göre, bu dönem boyunca Kazakistan'da insanlar neredeyse açlık sınırında yaşamışlar. Devlet mağazaları bomboşken, karaborsada her şey resmi rakamların çok üstünde fiyatlardan bulunabilmekteymiş. Bütün bu yasadışı işler tek tek bireylerce değil, yöneticiler, karaborsacılar ve komünist partinin üst düzey patronları arasında kurulmuş olan şebekeler aracılığıyla yapılmış. 1991'de başlayan resmi özelleştirmeler hem bu hırsızlığı yasallaştırmış, hem de geriye kalan devlet mallarının da seçkinler arasında bölüşülmesini sağlamış. Bana söylenenlere göre, çalışanlara ait kooperatiflerin elinde bulunan işletmelerin yöneticileri işçilerin paylarını satın almaya başlamışlar;

işçilere fedakârlık yapmaları gerektiği, ücret ödemelerinin gecikmesini ya da ayni ödemeleri kabul etmek durumunda oldukları söylenmiş. Yaygın bir kanıya göre işletmeler, sözü edilen iki tip özelleştirmenin yanı sıra, kâğıt üstündeki fiyatlardan ya da rüşvet karşılığında daha düşük tutarlardan dost ve akrabalara satılmış. Diğer etnik gruplarla karşılaştırıldığında özelleştirmelerden en çok yararlananlar Kazaklar olmuş; Kazaklar siyasi iktidar tekellerini cumhuriyet ekonomisini tekelleştirmekte kullanmışlar (Olcott, 1997: s.117). Uygulama senet sistemiyle gerçekleştirilmiş: Halka holdinglere yatırabilecekleri senetler verilmiş. Firmalar, özelleştirilmesi düşünülen büyük devlet işletmelerinin en çok yüzde 20'sini satın alabiliyorlarmış. Kayıtlı 170 holdingden 20'si senetlerin yüzde 60'ını, diğer 19 firma ise yüzde 20'sini ele geçirmiş. Tek başına senetlerin yüzde 10'unu toplayan Butia-Kapital adlı holding, Buta adlı bir Kazaka ait (Olcott, 1997, s.117-18). Buta'nın Nazarbayev'in akrabası olduğu iddia ediliyor. Olcott'un (s.118) da söylediği gibi, bu iddiayı doğrulamak mümkün değilse de, bu örnek Kazak oligarşisinin devlet mallarını ele geçirmesinde yaygın biçimde gündeme gelen akraba kayırmacılığına işaret ediyor.

Insanlar özellikle yabancı alıcılar konusunda hassaslardı. 1996 baharında Belçikalı çokuluslu şirket Traktebel'in Almatı Enerji'yi satın aldığı duyulduğunda insanlar hem kızmış hem de korkmuşlar. Kazak bir kadın yabancılara ve hükümete şöyle çatmaktaydı: "Faturalar zamanında ödenmezse Belçikalıların gazı kesecekleri söyleniyor. Maaş ödemeleri aylarca geciktirilirken insanlar faturaları zamanında nasıl ödesinler?" Sonra eklemişti: "Önderlerimiz işletmelerimizi yabancılara rüşvet karşılığı satıyorlar. Almatı Tütün'ü Amerikalılara, Karagandy Çelik'i İngilizlere sattılar, şimdi de gazı Belçikalılara satıyorlar. Bu utanç verici." Örneğin de gösterdiği gibi, yalnızca işletmelerde çalışanlar değil, halkın ge-

neli özelleştirmeye karşı çıkıyordu. Elektrik, su, ulaşım ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinden özellikle korkuluyor, fiyatların serbest bırakılmasıyla yoksulluğun daha da artacağı düşünülüyordu.

Mülksüzlerin hiç olmazsa konutların özelleştirilmesinden yararlanmış oldukları söylenebilir. Benim yaşadığım mahallede insanların çoğu 1992 yılında oturduğu evin sahibi olmuş. Devlet her bireye çalıştığı yıl oranında kupon dağıtmış. Bu kuponlar satılabilmekte ya da oturulan evi satın almakta kullanılabilmekteymiş. Mahallemdekilerin çoğu ikinci yolu seçmiş. Ne var ki, evlerine sahip olma fikri hoşlarına gitmiş olsa da, durumları iyi olan dördü dışında ailelerin tümü uygulamanın rahatlık yerine sorun getirdiği görüşündeydi. Öncelikle, özelleştirmeyle birlikte kiralar, elektrik, gaz ve telefon fiyatları artmıştı. Sovyet döneminde bu maliyetler resmi aile gelirinin yüzde beş veya onu kadarken, Eylül 1996'da ücretlerin yarısı bu harcamalara ayrılmaktaydı. İkincisi, insanlar artık evlerinin bakımını kendileri yapmak zorundaydılar. Benim oturduğum binada üçüncü kattaki dairenin suyu alt kata sızıyordu. Daire sahipleri zaman zaman tamir ettirdilerse de su akmaya devam etti. Birçok kere aralarında bu nedenle tartışma çıktı, ama iki taraf da sorumlunun devlet olduğu konusunda ayn görüşteydi. Üçüncü katta oturan, "Sovyet zamanında bir şişe votka karşılığında sorun hallolurdu, şimdi banyo tamiri için 200 dolar gerekli, ama benim bu kadar param yok", diyordu.

Kredilerin yönlendirilmesi

Mülksüzler kredi dağıtımında yaşananları talanın başta gelen biçimi olarak değerlendirmekteydiler. Rus kökenli bir erkek Kazkomerts Bank'ın iflasına ilişkin yorum yaparken şunları anlatmıştı:

Yeni bir banka kurmak için merkez bankasından kredi almak gerekir. Yetkililer bu iş için yalnızca kendi dost ve akrabalarına borç para verirler. Banka açılınca alınan kredi bankayı kuran kişiler arasında paylaştırılır. Banka yöneticileri geri ödemeyeceklerini bildikleri halde bazı insanlara kredi veriyorlar. Diyelim ben bir banka yöneticisiyim, merkez bankasının üst düzey bir yetkilisi beni arayıp iş kurması için yeğenine 1.000.000 dolar kredi vermemi istedi. Vermekten başka çarem yok, çünkü bankam merkez bankasına bağımlı. Sonra güçlü bir bakan arar, o da yeğeni için borç ister, ben de veririm. Sürekli bakanların ve yöneticilerin kuzen ve yeğenlerine kredi verdiğim için bankamın kısa sürede batacağını bilirim. O zaman ben de kendi kuzen ve yeğenlerime borç vermeye başlarım. Tabii kendi çıkarlarımı da unutmam. İsviçre'de kendime gizli bir banka hesabı açar, milyon dolarları oraya transfer ederim. Sonra da bankanın iflas ettiğini söylerim. Banka yöneticileri ve devlet adamları bu şekilde servetlerini artırırlarken, sıradan müşteriler hep kaybederler, paralarını hiçbir zaman geri alamazlar.

Bu senaryo biraz abartılı görünse de, benim bulunduğum süre boyunca hiçbir iz bırakmadan ortadan yok olan büyük miktarda paralara ilişkin haberler yerel gazetelerde çok sık yer alıyordu. Charles Clover konuyla ilgili olarak şöyle yazmıştı: "Geçen birkaç yıl içinde devletin kasasından büyük miktarlarda para kayboldu. ABD'li petrol şirketi Mobil'in Batı Kazakistan'daki Tengiz petrol sahasının hisseleri için ödediği 500 milyon dolar bunlardan yalnızca biri" (*Financial Times*, 17 Haziran 1998, Çarşamba).

Mali vurgunlar da seçkinlerin kamuya ait paraları çalma biçimlerinden biri olarak tanımlanmaktaydı. Ulusal para birimi *tenge*nin yabancı paralar karşısında dalgalanmaya bıra-

kılmış olması, vurgunların başlıca kaynağı. Halkın *tenge*ye güveni büyük ölçüde azalmış. İnsanlar para işlemlerini ABD doları ile yapıyor, imkânı olanlar tasarruflarını dolara yatırıyorlardı. Özellikle 1992-93 yılları arasında ulusal paranın büyük bir değer kaybına uğraması ve insanların tüm tasarruflarını yitirmiş olmaları bu güvensizliğin başlıca nedeni.

Rüşvet

Almatı'da iş halletmenin tek yolu kişisel bağlantılar ya da rüşvet. Hükümet politikalarına muhalifliğiyle tanınmış Kazak profesörlerden biri konuyu şöyle ortaya koymuştu:

> Sistem tepeden aşağı çürümüş durumda. Her bakanlık rüşvet alma potansiyeline göre parsellenmiş. Örneğin eğitim bakanı yılda 100.000 dolar ödüyorsa, adalet bakanı ya da gümrükten sorumlu bakan bunun iki katını ödemek zorunda. Eğitim bakanı her üniversitenin konumuna göre değişen miktarlarda para karşılığında kendi yakınlarını buralara yönetici olarak atıyor. Bunlar yine para karşılığında fakülte dekanlarını belirliyorlar, dekanlar da öğrencilerden rüşvet alan kendi dost ve akrabalarına bölüm başkanı, profesör, öğretim üyesi vb. olarak görev veriyorlar. Bunların her biri aldığı rüşvetin bir bölümünü kendine ayırıyor, kalanını yukarıya geçiriyor.

Profesörün görüşü de basitleştirilmiş ve abartılmış olabilir. Ancak konuştuğum insanların çoğu rüşvetin seçkinlerle devlet memurlarının temel gelir kaynağı olduğu görüşünü paylaşmaktaydı. Rüşvet, resmi olarak yasadışı hizmetler için devlet memurlarına ödenen para ya da başka değerli şeyler olarak tanımlanıyor (Ozhegov ve Shvedova, 1996: s.78).

Eğitimdeki yolsuzluk

Saken ve Amira güneyden gelen Kazak bir öğrenci çift. Dört yaşındaki oğulları, Amira'nın ailesiyle köyde yaşıyor. Yoksullar. Her ikisinin de küçük birer bursu var. Ailelerinden et yardımı alıyorlar. Geçinebilmek için geceleri eskiden Saken'in sınıf arkadaşı olan bir Kazakın büfesinde satıştan aldıkları yüzde 5 karşılığında çalışıyorlar. Saken ve büfe sahibi eğitimlerini iki yıl önce tamamlamışlar. Saken iyi bir iş bulamadığı için eğitimine devam ediyor. Eski sınıf arkadaşı Norlan ise Saken'in okuduğu fakültenin dekanı olan erkek kardeşinin yardımıyla gümrük memuru olarak iş bulmuş. Saken'in anlattığına göre ağabey gümrükte çalışan yetkili birini tanıyormuş ve ona 2.000 dolar rüşvet vermiş. Dekanın bu parayı nasıl bulduğunu sorduğumda (bu soruyu sordum çünkü resmi dekan maaşı ile bu parayı biriktirmek mümkün değil), Saken gülerek dekanların çok çeşitli gelir kaynakları olduğunu söyledi. Bu kaynaklardan biri, giriş sınavlarını kazanamayan zengin aile çocuklarının rüşvet ödeyerek üniversiteye girebiliyor olmaları. İkincisi, öğrencilerin çoğu sınıflarını geçmek için para ödüyorlar: geçer not almak[4] için 500 *tenge*, sınavlar için 100 dolar. Bunlardan başka, zengin ailelerden gelen, tembel ama diploma almak isteyen öğrenciler var; bunun bedeli ise 500 dolara kadar çıkıyor. Gümrük memurluğu işi, verilen rüşveti kısa sürede geri ödemiş. Norlan'ın resmi maaşı 2000 *tenge* (34 dolar), ama Saken'e göre Norlan işe girdikten sonra iki araba, birini kendi ailesi için, diğerini kiraya vermek üzere iki ev, iki de büfe satın almış. Bir akşam, gecelik hasılatı saymak ve satılan malların yerine yenilerini koymak üzere büfeye geldiklerinde, Norlan, karısı ve çocuklarıyla tanıştım. Hepsi-

4 Sınav sonuçları iki yolla değerlendiriliyor. Bazı derslerde geçer/geçmez şeklinde, bazılarındaysa 0 ile 5 arasında not veriliyor.

nin üzerinde yabancı malı giysiler vardı. Saken, Norlan'ın rüşvet, gümrük memurluğu, büfe ve kiradan elde ettiği toplam gelirini 6.000 dolar olarak tahmin ediyordu.

Saken ve Amira'nın aylık gelirleriyle (148 dolar) ya da 1996'nın üçüncü çeyreği itibariyle 1.700 *tenge* (24 dolar) olan asgari ücretle (Scheremet, 1996: s.36) karşılaştırıldığında bu rakam çok büyük: Saken ve Amira'nın toplam gelirlerinin 40, asgari ücretin 250 katı. Saken'in Almatı ölçülerine göre zengin bir adam saymadığı Norlan'ın servetini edinme biçimi, zenginlerin bu birikimi sağlamak için hangi yöntemleri kullandıklarına iyi bir örnek.

Kazançlı bir iş yalnızca rüşvet vererek alınamıyor, doğru bağlantılara da sahip olmak gerek. Bu tür işler bulmak için büyük bir rekabet var; iş, yasadışı işlemlerde kendisine güvenilebilecek bir arkadaşa ya da tanıdığa veriliyor. Saken, "Arkadaşımın işini almak için iki katını ödemeye hazır birçok kişi vardı, ama alamadılar. İş yakınlara ve tanıdıklara verilir, yabancılara güvenilmez", demiş, gümrükteki yetkilinin dekanın arkadaşı olduğunu, bu nedenle kardeşinin işi alabildiğini eklemişti. Dekan gümrükçünün akrabalarını üniversiteye sokuyor, iyi notlar ve diploma almalarını sağlıyor, patron da dekanın kardeşine iş buluyor.

Çeşitli kaynaklardan benzer öyküler dinledim. Beşinci Bölüm'de tanışacağımız seks işçileri Süldüz ve Dana sınavlarını geçmek için daha fazla para ödemişler. Bir üniversite öğrencisi, arkadaş grubundaki kendisi dahil sekiz kişinin rüşvet ve tanıdık sayesinde üniversiteye girdiklerini, bu durumla sık sık dalga geçtiklerini anlatmıştı. Kendisi üniversiteye orada çalışan annesinin kuzeni aracılığıyla girmiş. Bu kuzene para ödemişler, pahalı içkiler ve bir de deri ceket almışlar, o da bunları kayıt komitesinden birine vermiş. Rüşvet herkesin bildiği açık bir uygulama. Kazak bir kızın eski sınıf öğretmenlerinden biri hakkında anlattığı öykü bu ba-

kımdan çok tipik. Kız, bütün sınıfa eğer iyi notlar almak istiyorlarsa öğretmene televizyon, kristal avize ve video almaları gerektiğini açıkça söylemiş. Para toplayıp hepsini almışlar. Öğretmen daha sonra öğrencilerden evini de tamir etmelerini istemiş. Kadının evine gittiklerinde gördükleri pahalı mobilya ve yemek takımlarına, halı ve perdelere çok şaşırmışlar.

Öğrenciler yurtdışı burslarının bile bağlantı ve rüşvet sayesinde verildiğinden söz ettiler. Rus bir genç kız şu öyküyü anlatmıştı:

> Almanya'da üç veya altı aylık dil bursları var. Başvuruda bulunacaklar belgelerini Almanya'ya Eğitim Bakanlığı aracılığıyla gönderirler. Öğrencileri Almanya'daki yetkililer seçer. Ben ve bazı sınıf arkadaşlarım bu başvuruyu yaptık ama Almanya'dan bize hiçbir yanıt gelmedi. Her zaman en iyi öğrenciler gidecek diye bir kural yok. Almanya'da ayrımcılık yapıldığını sanmıyorum çünkü bizi tanımıyorlar. Bence Eğitim Bakanlığı'ndakiler belgelerimizi Almanya'ya hiç göndermediler, gönderseler hiç olmazsa kazanamadığımıza dair bir cevap gelirdi. Almatı'daki Alman Kültür Evi'ne gittik ve neden yanıt gelmediğini sorduk. Bize cevap vermekten kaçındılar. Galiba onlar da Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yapıyorlar.

Öğretmenlerin birinden edindiğim bilgiye göre, Almanya'ya gitmek isteyenler 300-500 dolar ödemek zorundalarmış. Bu paranın kime ödeneceği bir sır, ama elbette birileri kime ve nasıl ödeyeceklerini biliyorlar.

Bu öyküleri anlatanlar yolsuzluğun her yeri sardığını söyleseler de, rüşvete karşı olan öğretmenler de yok değildi. Tanıdıklarım arasında çeşitli üniversitelerde ders veren altı hoca rüşvete karşı büyük bir azimle direniyordu. Kazak bir

meslekdaşım ailesi açlıktan ölse bile rüşvet kabul etmeyeceğini söylemişti. Kazgu'da (Kazak Devlet Üniversitesi) tarih dersi veren genç bir Kazak ise, öğrencilerin üniversiteye girişlerinde kullandıkları bu tarz yöntemlere direndiği için mesleğini riske atmıştı. Elbette, giriş sınavlarında yüksek notlar almış ve rüşvet vermeden üniversiteye girmiş, sınıflarını rüşvet vermeden geçen öğrenciler de var.

Ticarette yolsuzluk

Bu bölüm, mahallemde büfesi olan ve 1992'den beri ticaret yapan Kazak kökenli Roslan ile bazı sokak satıcılarının anlattıklarından derlendi. Sovyet sonrası değişimin başlıca unsurlarından biri de, yasadışı sokak ticareti, bavul ticareti, büfeler, orta büyüklükte mağazalar ve toptan ticaretten oluşan ticaret hayatı. Mahalledekilere göre hepsi de devlet memurlarının ve mafyanın yasadışı gelir kaynakları. Şöyle ki: Mahallemde yasadışı ticaretle uğraşan herkes, 300 *tenge* ödeyen kasap dışında, polis memuruna günde 30 *tenge* ödüyordu. Büfe sahipleri kendilerinin yasal olarak sattıkları malları yasadışı olarak satan sokak satıcılardan hoşlanmazlardı. Bu çatışmayı bilen polis memurları, büfe sahiplerine bir anlaşma önermişler. Buna göre, eğer her biri günde 1000 *tenge* öderse sokak satıcılarının büfe çevresinde satış yapmalarını engelleyeceklermiş. Ama büfe sahipleri bu miktarı çok bulmuşlar.

Almatı'da büfeler 1992 yılından itibaren mantar gibi yayılmaya başlamış. Alan araştırmam sırasında bütün kentte binlercesi, mahallemde ise beş büfe vardı. Bunlardan birinin sahibinin dediğine göre, büfeler sağlık memurlarına, itfaiyeye, vergi memurlarına, ekonomik suçlarla mücadele örgütüne (*OBEP*), yerel polise ve mafyaya rüşvet vermek zorundalar.

Yukarıda sayılan rüşvetçi kurumların ilk beşi yasal olmasına karşın, Roslan'a göre, bunlar da mafyayla ortak iki özelliğe sahip: bu kurumlarda çalışanlar da kanundışı yollara başvururlar (uyguladıkları şiddet yasalara ve mafyaya dayanır); ve birbirine geçmiş etki şebekelerinin düğüm noktalarını oluştururlar. Büfe sahibi, büfesini yasalara uygun olarak işletsin ya da işletmesin, eğer şebekeler içinde etkili kişilerle iyi bağlantıları yoksa rüşvet ödemek zorundadır. Aksi takdirde, yasaları keyiflerine göre uygulayan yetkililer her zaman eksik bir şey bulup ya büfeleri kapatıyorlar ya da büyük para cezaları kesiyorlar. Büfe sahibinin memuru dava etmesinin bir anlamı yok, çünkü memur tek başına değil; o da hukuk sistemi içindeki şebekelerle iyi bağlantıları olan bir şebekenin üyesi. Roslan'a göre, her kuruma ödenecek para için büfe sahibinin ilişkilerine göre değişen pazarlıklar yapılıyor. Roslan bunu göstermek için beni yakındaki bir vergi dairesine götürmüştü. Vergi memurlarının odalarının bulunduğu uzun koridorun duvarında, her birinde yüzlerce ismin bulunduğu listeler asılıydı, başlarında ise bir sürü insan. Roslan listelerde, yöredeki iş adamlarının ve bağlı oldukları memurların isimlerinin olduğunu söyledi. İnsanlar ödeyecekleri vergi ve rüşvet tutarları üzerinde pazarlık yapabilmek için kendilerine bakan vergi memurlarının isimlerini bulmaya çalışıyorlardı. Pazarlık ve ödenecek tutar işadamının ilişkilerine göre belirleniyordu: İşadamı tanıdığı etkili kişileri görevliye söylüyor, o da bu kişilerle bağlantı kuruyor. Eğer memur bu kişileri yeteri kadar etkili bulursa ve onlar da işadamının kendi adamları olduğunu söylerlerse, duruma göre, ya hiç para ödenmiyor ya da çok küçük bir miktar ödenerek iş halloluyor. Roslan, memurun paranın bir bölümünü kendine ayırdıktan sonra kalanını üstlerine iletiğini söyledi. Her memur amirlerine her ay belli bir miktar ödemek zorunda, yoksa işinden olur.

Memurlar bu sisteme dahil olmak istemediklerinde kovuluyor, sonra da ortadan kayboluyorlarmış. Roslan yukarıda sözü edilen diğer görevlilerle de aynı pazarlıkların yapıldığını belirtti. Kendisi ise ne polise ne de mafyaya para ödüyor, ama vergi memurlarına ve OBEP'e her ay 3000 *tenge* (50 dolar), sağlık memuruna 700 *tenge* (11 dolar), itfaiye memuruna da 300 *tenge* (5 dolar) veriyor. Mafyayla ilgili olarak da şunları anlattı:

> Büfeyi satın aldığımda genç bir Kazak geldi ve korumaya ihtiyacım olup olmadığını sordu. Ben de teşekkür ederek istemediğimi söyledim, boksör olan bir akrabamın adını verdim, yani korumamın olduğunu belirttim. Genç adam onunla konuşacağını söyleyip gitti, bir daha da gözükmedi. İşler böyle yürüyor. Hepsi birbirini tanır ve işbirliği yaparlar, polislerle haraççılar birbirlerine saygılıdırlar. Biri birisinin adamı olduğunu söylerse, rahatsız etmeyip pazarlığa girişirler. Genellikle sorunlar barış içinde çözülür. Ama koruması olmayan biri mafyaya para ödemeyi reddederse, ya büfesini yakarlar ya da adamı döverler.

Sonra, polis merkezini göstererek şöyle devam etti:

> Eskiden onlarla sorunum vardı, her gün mağazadan 1000 *tenge* tutarında bira, votka, meyve suyu falan alıyorlardı. Erkek kardeşim aracılığıyla GSK'dan[5] birini bulana kadar bir şey yapamadım. GSK'lı adam polis merkezine gitti ve adamı olduğumu, taciz etmemelerini söyledi. Bir yıldır uğramıyorlardı. Geçen gün yine gelip polis merkezine uğramamı istediler. Ama gitmeyeceğim. Bir şey yapamazlar, bağlantılarım var.

5 Gizli servis.

Bavul ticaretiyle uğraşanlar yukarıda değinilen memurların yanı sıra gümrük memurlarına da ödeme yapıyorlar. Sovyet sonrasında, başta kadınlar olmak üzere binlerce insan yurtdışı bavul ticaretiyle uğraşmaya başlamış. 20 kilograma kadar eşyayı sınırdan gümrüksüz geçirebiliyorlar. Fazladan her bir kilo içinse vergi ödemeleri gerek, ama bunun yerine memura rüşvet veriyorlar. Gümrüklerdeki yolsuzluklar bir süre basında ve kamuoyunda da tartışıldı. Ancak gümrük memurları ve değinilen diğer yetkililer için asıl büyük balık toptan mal ithalatçıları. Roslan 21 farklı ülkeden ithal edilmiş 45 çeşit mal satıyor. Dediğine göre Almatı'da "yeşilev" denilen 25-30 ithalatçı firmanın sağladığı yabancı malları satan binlerce büfe var. Roslan, ithalatçı firmaların yalnızca yukarıda sözü edilen kurumlara değil, yüksek bürokratlara da rüşvet verdiklerinden emin.

Almanya, Fransa ve Danimarka'dan gıda maddesi ithal eden bir Rus tanımıştım. Devletin aldığı haraç yüzünden kendisinin ve diğer iş adamlarının talan edildiğinden şikâyetçiydi. Bir üretim fabrikası kurmuş, önceleri iyi iş yapmaktaymış, ama sonra devlet kârının yüzde 90'ını vergi ve diğer ödemeler adı altında alınca iflas etmiş. Ardında gıda maddesi ithalatına başlamış. Şimdi yine iflas etmekten korkuyor, çünkü Kazak devlet memurlarının Kazak olmayanlara karşı ayrımcı davrandıklarını söylüyor:

> Eğer tepede tanıdıklarınız yoksa benim gibi batarsınız. Çok miktarda içki ithal ettim, 100.000 dolar vergi ödemem gerekti, ben de gümrükçülere 20.000 dolar rüşvet verip malları gümrükten çektim. Sonra fark ettim ki içkilerin parakende satış fiyatı benim mal ettiğimden daha düşük. Bu, ancak bu işi yapanın kendisine sahip çıkan etkili bir amcasının olması durumunda mümkün olabilir. Yani malları gümrükten bedelsiz geçirebilen, depo ve ulaşım gi-

deri ödemeyen, mafya ve devlet memurlarına para vermeyen birisi olmalı. Başka türlü piyasada bu kadar ucuza içki bulmak mümkün değil. Eğer bağlantılarınız yoksa burada başarılı olamazsınız. Kârımın yüzde 70'ini devlet mafyasına ödüyorum. Önceleri devletin dış ticaret üzerinde tekeli vardı, şimdi bakanların dost ve akrabalarının kurmuş olduğu tekel var. Kredilerde de aynı şey geçerli, kendi aralarında bölüşüyorlar.

Bu öyküleri doğrulatmak mümkün olmamışsa da, tümü sıradan insanların işlerin nasıl yürüdüğü konusundaki görüşlerini yansıtmakta. Öykülerin de işaret ettiği gibi, Almatı'daki yaygın kanı, devlet memurlarının ve mafya denilen etki şebekelerinin subaşlarını tutmuş oldukları ve kaynakları kendileri ile yakınları arasında dağıttıkları doğrultusunda. Görüldüğü gibi, farklı şebekeler aynı kaynaklar için rekabet ediyorlar. Aralarındaki sürtüşmeler bağlantılarla, rüşvet ve haraçla ya da şiddetle çözümleniyor. Güçlü konumdakiler güçleri yetmeyenlerden rüşvet ve haraç alıyorlar. Bu güç odaklarıyla gerekli bağlantıları kurmuş olanlar ise hem rüşvet ve haraç ödemekten kurtuluyor hem de kamu hizmetlerinden bedelsiz yararlanıyorlar. Bazıları da ilişkilerini kullanarak daha az miktarlar ödüyorlar. Ne var ki, bu ayrıcalıklar süreklilik göstermiyor, çünkü kargaşa içinde idare tarzının bir gereği olarak rakip şebekeler arasındaki güç dengeleri sık sık değişiyor. Devlet memurları şebekeler içinde önemli kilit rollere sahipler. Üst düzey devlet memurluklarına yeni atananlar, kendi akraba ve dostlarını kayırmaya başlıyorlar, bu da şebeke içinde resmi ve yasadışı ilişkilerin bozulmasına yol açıyor. Yani, gücünü kaybeden şebekenin üyeleri hem çeşitli kaynaklara bedelsiz ulaşma olanaklarından yoksun kalıyorlar, hem de tekrar rüşvet ve haraç ödemek durumunda bırakılıyorlar.

Yeniden yapılan pazarlıklar sırasında şiddet de önemli bir etken haline geliyor.

Şiddet

Şiddet büyük bir tedirginlik kaynağıydı. İnsanlar şiddeti karmaşanın (*bardak*) başta gelen unsurlarından biri olarak görüyorlardı. Çoğunun dediğine göre, Sovyet devletinin çöktüğü 1988-89'da yaygınlaşmaya başlayan şiddet, 1990-93 yılları arasında zirveye ulaşmış, belirli ölçülerde iyileştirilen devlet organlarının mafyayı denetim altına alması ve sokak çetelerinin çoğunu ortadan kaldırmasıyla 1994'ten sonra azalmıştı.

Mafya ve sokak çeteleri şiddetin kaynakları olarak gösteriliyordu. İnsanlar çıkış yerleri, tavırları ve yöntemleri birbirinden farklı olduğu için bu iki grup arasında kesin bir ayrım yapıyorlardı. Onlara göre mafya üyeleri Komsomol, KGB, MVD, polis, ordu mensupları, sporcular, işletme yöneticileri ve karaborsacılar içinden çıkıyor. Rus bir akademisyen bu kişilerin siyasi bilgi kaynaklarının ve ilişki ağlarının iyi olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre, mafya grupları daha 1988'de Sovyet devletinin çökmekte olduğu fark edilince, iktidar boşluğunu doldurmak üzere oluşturulmaya başlanmıştı. Mafya üyeleri yeni zenginler içinde sayılıyor, devlet memurlarıyla bağlantılı oldukları düşünülüyor, eğitimli ve kültürlü tanınıyorlar. Şiddet kullanmaları da akılcı bulunuyor. Çoğu insan mafya üyelerinin son çare olarak şiddete başvurduklarını, sorunları barışçı yoldan çözmeye çalıştıklarını düşünüyor. Mafyanın doğuşu Sovyet sonrası ekonomik değişimlerin iki unsuruna, işletmelerin özelleştirilmesi ve yeni iş alanlarının ortaya çıkmasına bağlanıyor.

Sovyet devletinin parçalandığı dönemde (1988-92) devlet mallarının yağmalanmış olması, şiddet şebekelerinin kurul-

masının başta gelen nedeni olarak kabul ediliyor. Baskıcı ve yasal devlet aygıtının parçalanması, şiddet düzeyinde genel bir artışa, suçlulardan ve şiddet yanlısı insanlardan kurulan şebekelerin mantar gibi çoğalmasına yol açmış. Yönetici konumundakilerle siyasi seçkinler servetlerini korumak ve etki alanlarını genişletmek için şiddet gruplarına ihtiyaç duymuşlar; polis teşkilatı yetkilileri, sporcular, ordu görevlileri, Afgan savaşı gazileri ve suçlular, talan edilmekte olan servetten alacakları pay karşılığında bunlara hizmet vermişler. Yöneticilerin, siyasi seçkinlerin ve mafya önderlerinin hem komünist parti içinde hem de Komsomol'da yüksek konumlarda yer almış olmaları, yeni etki şebekelerinin kurulmasına katkıda bulunmuş.

Özelleştirmeyle birlikte ortaya çıkan ticaret sektörü de mafyanın doğuşuna ve güçlenmesine yardım etmiş. Mafya ticari hayatta iki şekilde yer almış. Hem ücret karşılığında işyerlerine koruma sağlıyormuş, hem de açılan yeni iş alanlarında boy göstermeye başlamış.

Alan araştırmam sırasında (Temmuz 1995'ten Ekim 1996'ya kadar) mafya şiddeti pek fazla değildi. Ancak mafya toplum içinde derin bir korku salmıştı, her yerde görünmez varlığını hissettiriyordu. İki ayrı kişiden duyduğum şu cümleler buna işaret ediyor: "Haraççılar sokağın hâkimi" ve "Kentin asıl hâkimi haraç yiyenler". Mahkemelerin ve polisin yapması gereken işleri mafyanın yaptığı sıkça dile getirildi. Borç aldığı parayı ödeyemeyenler ya da yaptığı işin gereklerini yerine getirmeyenler polise değil mafyaya bildirilmekteymiş, çünkü mafya sorunu daha çabuk ve etkin bir şekilde çözüyormuş.

Verdery'nin (1996a: s.219) iddia ettiği gibi, aşırı güçlü, her yerde ve her zaman hazır, gözle görünmeyen mafyanın saldığı korku, yeni gelişmekte olan görünmez piyasa güçlerinden kaynaklanan korkuların simgesi. Ne var ki, Alma-

tı'daki korku 1988-1994 yılları arasında mafyanın uyguladığı gerçek şiddetle de yakından ilgili. 1994'ten sonra polisin duruma hâkim olmasıyla çeşitli mafya grupları arasındaki ilişkiler düzene girmiş ve hâlâ sürmekle birlikte, şiddet eskiye göre azalmış durumda. Konuştuğum herkes, mafya üyelerinin büfe ve dükkân yakma olaylarına, işyeri sahiplerini dövmelerine, birbirleriyle kavgalarına, kadınları yakalayıp tecavüz etmelerine ilişkin çeşitli öyküler anlattı. Öğrencilerimden genç bir Kazak kız, 1994'e kadar zengin adamların genç kadınları zorla arabalarına alıp tecavüz ettiklerinden söz etmişti. Bu adamların yetkililerle ilişkileri olduğu için kurbanlar hiçbir şey yapamıyorlarmış. Şikâyetçi olduklarında mahkemeler kadınları suçlu buluyormuş. Kızın anlattığına göre bu olaylar o kadar yaygınlaşmış ki, bazı etkili kişiler hükümetin bu konuda müdahale etmesini istemişler. Çeşitli girişimler sonucunda olaylar azalmış ama yok olmamış. Hiç abartmasız, konuştuğum her genç kadının, ya kendisinin ya da bir yakınının, bir arkadaşının, bir arkadaşının arkadaşının, bir komşusunun, bir sınıf arkadaşının başından geçmiş bir şiddet öyküsü vardı. Fiziksel ve sözel taciz çoğu genç kadının gündelik hayatında sürekli deneyimlediği bir olguydu.[6]

Yasadışı pazarda mal satan, tarih öğrenimi görmüş genç bir Kazak kadın, Gülcan, şu öyküyü anlatmıştı:

> 1990 yılıydı. Sınavlardan sonra iki kız arkadaşımla birlikte eğlenmek için Iris adlı bir diskoya gittik. Saat on bir gibi eve dönmeye karar vermiştik ki, bir grup genç Kazak erkek etrafımızı sardı, onlarla çıkmamızı istiyorlardı. Diskodaki en güzel kızlar olduğumuzu, bizden hoşlandıklarını söylediler. Biz, "Sizler gibi biz de Kazakız, lütfen Rus kızla-

6 Seks işçiliği yapan Aslı'nın karşılaştığı şiddet Beşinci Bölüm'de ayrıntılarıyla anlatılıyor.

rı götürün", dedik. Yanıtları, "gönlümüzün istediğini götürürüz", şeklinde ve sertti. Bağırdık, yalvardık, etnik duygularına seslendik: "Biz de Kazakız, Ne istiyorsunuz? Neden bize saygı göstermiyorsunuz?" Hiç işe yaramadı... Her birimizi bir arabaya soktular ve büyük pazarın bulunduğu yere götürdüler. Durduktan sonra bizi arabalarda bırakıp bir yerlere gittiler. Bunu fırsat bilip üçümüz de arabalardan fırladık ve kanalizasyon kanalında saklandık. Geri geldiklerinde biraz etraflarına baktılar, yola doğru kaçtığımızı düşünmüş olacaklar ki, arabalarına binip yola koyuldular. Biz de arkalarından kanaldan çıkıp koşmaya başladık. Sonra bir araba durdurup yardım istedik. Adam bizi arabasına aldı, evimize kadar getirdi. Saat sabahın ikisi olmuştu.

Şiddetin asıl kurbanları genç kadınlar olmakla birlikte, halkın tümü şiddetle karşı karşıya kalıyor. Konuştuğum herkes korku.ve tedirginliklerini sık sık dile getirmekteydi. Örneğin, erkek meslektaşlarımdan biri şöyle demişti: "Birinin beni yere sermesinden korkmadan sokakta yürüyebileceğim günlerin gelmesini iple çekiyorum." Benim yaşadığım bloklarda 45 evden 22'sinin ahşap giriş kapıları çelik olanlarla değiştirilmişti. Kendi kapısını çift kapılı hale getirmiş olan ev sahibim bir keresinde şöyle bir yorumda bulundu: "Sovyet zamanında kapılarımızı neredeyse hep açık bırakırdık, ama bugün kapı çalındığında geleni tanımadığımızda kapımızı bile açmıyoruz", bana, "Asla kapını yabancılara açma", diye de öğüt verdi.

Sovyet devletinin parçalanması, özelleştirme ve özel sektörün doğuşu şiddetin büyük oranlarda artmasının başlıca nedenleri olarak sayılmakta. Ancak, Sovyet ahlak anlayışının çökmesi ve etnik konuların yeniden canlandırılması da, bu süreci niteleyen ana unsurlar arasında. Sovyet toplumunun son birkaç on yılında genel bir ahlaki bunalım yaşan-

mışsa da, Kazakistan'da yaygın şiddete katkıda bulunan ahlaki parçalanma Sovyet sonrasında gündeme gelmiş bir olgu. Yukarıda adı geçen Gülcan Sovyet sonrası ahlaki çöküşle artan şiddeti şöyle ilişkilendirmekteydi:

> Önceleri, Sovyet zamanında, ahlaki sınırlar vardı. ... Açıkça belirlenmiş ahlaki kodlar bulunuyordu. İnsanlara güvenilirdi. İyi yetiştirilmişlerdi. Ama bugün insanlar vahşi hayvanlar gibi. Orman kanunlarına göre hareket ediyorlar. Güçlü olan herkes zayıflara saldırıyor, tecavüz ediyor, öldürüyor, soyuyor.

Bütün yolsuzluklarına ve ideolojik çelişkilerine karşın, Komünist Parti ahlaki değerlerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştı (Ticktin, 1992). Partinin parçalanması siyasi olduğu kadar ahlaki kargaşaya da neden olmuş, sonunda da sokak serserilerinden oluşan şebekelerin mantar gibi çoğalmasına yol açmıştı. Sokak serserilerinin asıl olarak güneyden ve kırsal kesimden gelen Kazak göçmenlerden oluştuğu, ama aralarında Çeçenler, Ruslar ve diğer etnik gruplardan gelenlerin de olduğu söyleniyordu. Bunlar, eğitimsiz, kültürsüz ve aptal/taşralı olarak tanımlanmaktaydılar. Sporcu olarak da bilinirlerdi; boks, güreş, vücut geliştirmeyle uğraşırlar, saçlarını kısa kestirip ortalıkta gruplar halinde sporcu giysileri ve ayakkabılarıyla dolaşırlardı. Küçük ve orta dereceli suçlar işledikleri, orta ve alt düzeydeki memurlarla ilişkileri olduğu düşünülürdü. Yedinci Bölüm'de anlatılan Jambyl ve arkadaşları sokak serserilerinin oluşturduğu bu tür şebekelerin bir örneği.

Mülksüzler, mafyadan çok sokak çetelerinin şiddetinden korkuyorlardı. Bununla birlikte bu iki grup arasındaki şiddet farkı pek açık değil. Büfe sahibi Roslan'a göre önde gelen çete önderleri mafyayla bağlantılı. Hatta mafyayla bağ-

lantısı olan işyerlerinde koruma olarak işe alınıyorlar. Çeteler yalnızca keyfi şiddet uygulamaları yüzünden değil, etnik kökenleri ve erkek olmaları itibariyle de korku salıyorlar. Kazakların Kazakistan topraklarının asıl sahipleri olduğu iddiası, etnik uyanışın önemli unsurlarından biri. Çeteler bu iddiaya dayanarak kamuya açık yerlerde diğer etnik gruplardan gelen insanları sindirmek için şiddete başvuruyorlar. Ancak Kazak olmayanların sindirilmeleriyle son bulmayan şiddet, belirli bölgeleri ele geçirmek isteyen Kazak çetelerin kendi aralarındaki kavgalarda devam ediyor. Şiddetin etnik boyutunu Yedinci Bölüm'de ele alacağım için burada cinsiyet boyutu üzerinde duracağım.

Beşinci Bölüm'de daha ayrıntılı bilgi edineceğimiz kadınlara göre, mafya üyeleri kadınlarla ilgili taktiklerini değiştirmişler. Artık şiddet kullanmıyor, "centilmen" gibi davranıyorlar. Kadınları, çiçek ve pahalı hediyelerle, restorana ya da yurtdışı gezilere davet ederek ayartmaya çalışıyorlar. Kadınlara karşı şiddetin asıl kaynağı, onlara göre, Kazak sokak çeteleri. Bu da, kimlik politikalarının birbiriyle ilişkili cinsiyetçi iki söylemiyle, Sovyet kimliği ve etnik uyanışla cilalanıp meşrulaştırılmakta. Kadın bedeninin ve cinselliğinin hem bir Sovyet kimliği olduğu hem de etnik bir kimlik taşıdığı düşünülüyor, bu nedenle kadınların iffetlerine sahip olmaları bekleniyor. İffetli olmadıklarında da şiddete ve tacize maruz kalıyorlar. Sovyet ahlak söylemlerinin kadınlara karşı şiddet kullanımını nasıl meşrulaştırdığını Beşinci ve Altıncı Bölümler'de ele alacağım, burada kadınlara uygulanan şiddetin artmasında etnik uyanışın nasıl bir katkıda bulunduğuna değineceğim. Etnik uyanış hem dilde hem de cinsiyet ayrımcılığında etkili. Dil, yalnızca Kazakları ilgilendiren bir konuyken, cinsiyet ayrımcılığı, farklı yoğunluklarda olmakla birlikte, tüm "etnik gruplar"ın ortak sorunuydu.

Milliyetçiliğin yükseldiği 1988-93 arası dönemde Kazak

dili öne çıkarılmış, kaybolan Kazak dili medyanın ve halkın tartışlığı ana konu olmuş. Hatta devlet, Rusça'nın yerine Kazakça'yı geçirmek üzere çeşitli politakalar uygulamaya koymuş; Kazakça dil dersleri açılmış, Kazakça öğrenmek istemeyenler işten atılmakla tehdit edilmiş. Bu da, hem Kazaklarla Kazak olmayanlar arasında, hem de Rusça konuşan Kazaklarla Kazakça konuşan Kazaklar arasındaki çatışmaları körüklemiş. Rusça konuşan Kazaklar, hem saf Kazak olmadıkları için aşağılanmışlar, hem de asıl Kazakların kendileri olduğunu iddia eden çetelerin şiddetiyle karşı karşıya kalmışlar. Bu tarz şiddet özellikle kadınlara karşı uygulanmış. Neredeyse görüştüğüm tüm Kazak kadınlar, Rusça konuştuklarında güneyden gelen Kazak erkekler tarafından Kazakça konuşmaları gerektiği hatırlatılarak taciz edildiklerini söylediler. Tacizler dil milliyetçiliğinin gündemde olduğu 1988-93 yıllarında zirveye ulaşmış. Kazak bir kız öğrenci, o yıllarda güneyli sokak çetelerinin genç Kazak kadınları durdurup Kazakça konuşmaya başladıklarından söz etmişti. Kazakça cevap veremeyen kadınlar aşağılanmış, dövülmüş, hatta tecavüze uğramışlar. Kızın anlattığına göre bu tür şiddet o kadar yaygınlaşmış ki, genç Kazak kadınlar yanlarında bir erkek olmadan sokağa çıkamaz olmuşlar. Yukarıda adı geçen Gülcan o yılları en kötü zamanlar olarak tanımlıyordu.

Kadınlara göre, sokak serserilerinin dil bahanesiyle uyguladıkları şiddet esas olarak onlara yöneltilmiş. Çeteler Kazak erkeklerle ya da diğer etnik gruplarla pek uğraşmamışlar. Söylenenlere göre bunun nedeni, Kazak erkeklerin karşı saldırıda bulunabilecek olmaları. Etnik kökenleri başka olan insanların Kazakça konuşup konuşmamaları ise çeteleri pek ilgilendirmiyor, çünkü onları daha çok Kazakistan'ın kendi vatanları olduğu iddiasıyla taciz ediyorlar. Bu da yine özellikle Kazak olmayan kadınlara yönelik, çünkü kadınlara göre, çeteler kendilerini Kazakistan topraklarının

esas sahipleri olarak görüyorlar ve Kazakistan'da yaşayan tüm kadınların bedenleri üzerinde Kazak erkeklerin tartışılmaz hak sahibi olduklarını düşünüyorlar; bu iddialarını pekiştirmek için de şiddete başvuruyorlar.

Etnik güdülerle kadınlara yöneltilen şiddetin yalnızca güneyli Kazaklara özgü değil, tüm etnik gruplar için geçerli olduğunu vurgulamak gerek. Etnik kimliğin taşıyıcıları ve yeniden üreticileri olarak görülen kadın bedenleri, kadınlara karşı şiddetin yaygınlaşmasında önemli bir unsur, çünkü etnik uyanışla birlikte asıl amacı kadınları Sovyet döneminde yaşananların öncesine, "geleneksel" rollerine geri itmek olan erkek egemenliği de artmış. Kadınlardan kocalarına itaat etmeleri, kendilerini ev içindeki görevlerine adamaları ve namus kurallarına dikkatle uymaları istenmekte. Bu talepler Kazakistan'daki tüm etnik gruplarda dile getirilmekle birlikte, Slav halklardan çok Müslümanlar arasında yaygın. Bekâret, başlık parası ve yaygın kız kaçırma olayları etnik uyanışla birlikte yeniden gündeme gelmiş. Öte yandan, tüm etnik kökenlerden kentli genç kadınlar geç kapitalizmin tüketim kültürünün yaydığı kadınsı görüntülere eğilim duyuyorlar; seks pazarında tümü talep görüyor. Beşinci Bölüm'de de ele alınacağı gibi, çok sayıda genç kentli kadın, hem Sovyet hem de Sovyet öncesi cinsel ahlak kurallarıyla bağdaşmayacak biçimde, geçinmek için cinselliklerini kullanmakta. Bu kadınlar töreleri çiğnedikleri için gündelik yaşamlarında hem aşağılanıyor hem de sık sık şiddete uğruyorlar. Bu konulara ilerde değineceğim, şimdi karmaşanın başka bir boyutuna, kaybetmeyle ilgili duygulara eğilelim.

Yitirmişlik duygusu

Kişisel yaşam alanındaki kayıplar karmaşanın başka bir boyutunu oluşturuyor. Ekonomik bunalım ve izleyen reform-

lar yaşam koşullarını olağanüstü şekilde öngörülemez kılmış. Sovyet sonrası değişim kültürel açıdan anlaşılamıyor, birdenbire ortaya çıkmış bir felaket ya da salgın bir hastalıkmış gibi algılanıyor. Kazak kökenli bir kadın durumu şöyle betimlemişti: "Sovyetler Birliği'nin parçalanmasına ilişkin duygularımız, evi depremle ya da yangınla birdenbire yok olan bir ailenin hissettiklerinin aynısıdır." Kitlesel işsizlik, yaygın seks işçiliği, çocuk seks işçileri, çocuk işçiler, dilencilik, çöpte yiyecek aramak; bunların tümü Sovyet "yaşam biçimi"ne yabancı olgular. İnsanların tek başlarına ya da topluca bunlarla baş etme güçleri veya becerileri yok. Bugün yaşananlar savaş sırasındaki zorluklarla, sonrasında çekilen açlıkla karşılaştırılıyor. Ama, Aleksander'ın (Dördüncü Bölüm) da dediği gibi, o zaman sorunlarla toplu olarak, dayanışma içinde ilgileniliyor, gelecekten kuşku duyulmuyormuş. Bugünse kimse kimseyle ilgilenmiyor, gelecek diye bir şey yok. Bugünkü durumla karşılaştırıldığında Sovyet dönemi refah dolu, mutlu, dengeli, güvenli ve umutlu zamanlar olarak hatırlanıyor.

Refahın kaybolması

İşsizlik,[7] ücretlerin düşürülmesi, ödemelerin ertelenmesi ve enflasyon yüzünden yaşanan maddi yoksulluk kayıpların en büyüğü olarak duyumsanıyor. Brejnev dönemi tüketimin bol olduğu bir zaman olarak özlemle anılıyor. Serbest çalışan ve şimdi işsiz olan elektrikçi Ivan ve ailesi, 1975 yılında fabrikanın verdiği daireye taşınmışlar. Araba, üç kişi-

7 Resmi rakamlara göre Ocak 1996'da işsizlik oranı yüzde 4.1'di (Istileulova, 1996: s.42). Gerçek rakamları kestirmek oldukça zor, ama bence verilen oranın kat kat üzerinde. Hem halen çalışmakta olan işçiler, hem de işlerini kaybetmiş olanlar, çoğu fabrikanın işçi sayısını yarı yarıya veya üçte bir oranında düşürdüğünü söylediler. Ayrıca çoğu fabrika kâğıt üzerinde açık görünse de, işçileri ücretsiz izne çıkarılmıştı.

lik kanepe, Macar yapımı bir gardırop, yine Macar yapımı ahşap bir yatak, duvarlarda asılı dört halı, elektrikli süpürge, buzdolabı, televizyon, gramofon, çamaşır makinesi, dört sandalyeli mutfak masası, balıkçılık malzemeleri ve kayak takımları o tarihten itibaren satın almış oldukları mallar. O zamanlar her yıl yeni giysiler alabiliyor, yeterli miktarda et ve meyvenin yanı sıra, çocuklara dondurma ve şeker almaya da güçleri yetiyormuş. Ivan, yöreye özgü bir hareketle eliyle boğazını gösterip, "Maaş buraya kadar yetiyordu", demişti. Bütün bu eşyaların yanı sıra, mahalledeki diğer aileler gibi o dönemde çok miktarda para da biriktirebilmişler. Alan araştırmamı yaptığım sırada ise, onlar da, mahalledeki diğer aileler de gıda maddesi almakta ve kira ödemekte bile zorlanıyorlardı. Yoksulluğunun belgesi olarak yıpranmış gömleğini gösteren Ivan, "Bu gömleği iki yıldır giyiyorum, yenisini alacak param yok", diye yakınmıştı. İnsanların çoğu et, sebze ve meyve alamıyordu. Ivan'a göre ailesinin alım gücü Sovyet zamanıyla karşılaştırıldığında dörtte bir düzeyine inmişti. Maddi yoksulluk iş kaybına ve sanayi sektörünün gözden düşmesine bağlanıyordu.

İş kaybı ve sanayi sektörünün gözden düşmesi

İşsizlik büyük bir felaket olarak yaşanmaktaydı. Yukarıda sözü edilen Ivan'a göre Sovyet döneminde iş bulma sorunu yokmuş, insanların istedikleri işi seçme şansları varmış:

> Sovyet zamanında, liseyi bitirdikten sonra üniversiteye gitmek istersen giderdin. Meslek sahibi olmak istiyorsan meslek okuluna ya da teknik okula gider, bir iki yıl içinde mesleği öğrenirdin. Öğrenimini tamamladığında da kolayca iş bulurdun. Ama bugün yalnızca zengin aile çocukları üniversiteye girebiliyor. Çocuğunu rüşvet vererek bir oku-

la göndersen bile faydası yok. Çünkü iş yok, fabrikalar kapanıyor.

Artık bağlantılarını kullanmadan ya da rüşvet vermeden iş bulmak mümkün değil, çünkü işsizlik düzeyi açılan iş imkânlarının çok üzerinde. 1991 yılında kayda değer olmayan işsiz sayısı, 1996'ya gelindiğinde 391.747 kişiye ulaşmış (Istileulova, 1996: s.45). Bu rakam gerçeğin çok altında olmasına karşın hızla artan işsizliği açıkça ortaya koyuyor. Aynı kaynağa göre işsizlik 1996 yılında önceki yılın iki katına çıkmış. Resmi işsizlik sigortası 1996'da 2.151 *tenge*ydi (Istileulova, s.42), ama mahallemde konuştuğum işsizler bana böyle bir para almadıklarını söylediler. İşsizlik oranı, ekonomik bunalımın en fazla etkilediği sanayi sektöründe çalışan Slav erkekler arasında daha yüksek. Yoksulluğun, intiharların, ev içi şiddetin ve boşanmaların başlıca nedeni fabrikaların kapanması ve işsizlikti. Alkoliklik konusunu aşağıdaki örnekle açıklamaya çalışacağım.

Meryem, devlet mağazalarının birinde muhasebeci olarak çalışan dul bir Kazak kadın. Maaşı geçinmesi için yeterli olmadığı için işe gitmeden önce, sabah 6:00-9:00 saatleri arasında ve pazar günleri yasadışı ticaret yapmaktaydı. Birkaç sabah konuşmak ve neler olduğunu gözlemek için ben de onunla birlikte işe gittim. Bu erken saatte iş başı yapan iki kadın daha vardı; biri Rus, diğeri yaşlı ve evli bir Dungan kadın. Sabahın bu saatinde alışveriş yapanların ilgilendikleri mallarsa, yerli votka, bira ve sigaraydı. O sabah Meryem yedi, Dungan kadın beş, Rus olansa altı şişe votka sattı. Votkaları satın alan adamların çoğu akşamdan kalmaydı. Bazıları işlerine gitmekteydiler, diğerleri ise işsizdi ama votka alabilmek için erkenden gelmişlerdi.

Meryem'e, zaten sarhoş oldukları halde bu adamların neden votka aldıklarını sordum. "Akşamdan kalmış olmaktan

kurtulmak için yeniden içecekler", diye yanıtladı. Adamların bazılarını tanıyor, kimisine veresiye mal satıyordu. Şunları söyledi:

> Hepsinin sorunu toplumsal. Evin geçimini eskiden erkekler sağlardı, ama şimdi işsizler, bizim gibi ticaret yapamazlar ki, bundan utanırlar. Onurlarını kaybettiler, unutmak için içiyorlar.

Sovyet döneminde kadınlar da kocaları gibi çalıştıkları halde, Meryem'in de dediği gibi, genellikle kocalar eşlerinden daha fazla kazandıkları için evin geçimini erkeklerin sağladığı kabul edilirmiş. Kültürel olarak erkekler her zaman ailenin reisi olarak görülmüş, ailelerine temiz bir hayat sağlamaları beklenmiş. Evin geçimini sağladıkları için de evde erkekler hâkimmiş. İşçi sınıfı içinde erkek egemenliğinin kurucu unsurlarından biri bu. Cinsiyetçi kavrayışlar kadınlarla erkeklerin yaptıkları işlere farklı anlamlar yüklenmiş olmasından kaynaklanıyor. Yapılan iş, kadınlar için de hem geçinmek hem de bireysellik açısından önemli olmakla birlikte (Ashwin, 1999), aslında erkekliğin temel ölçüsü olarak görülür. İşçi sınıfı erkekleri toplumsal açıdan değeri olan bir iş yaptıkları sürece erkektirler. İş becerisi olanlar diğer erkekler tarafından olduğu kadar kadınlar tarafından da "altın elli erkek" olarak niteleniyorlar. Çalışmayan erkeklere asalak deniliyor. Dolayısıyla aile gelirine karısından daha az katkı sağlayan ya da hiçbir katkısı olmayan erkek, ailesinin, akrabalarının, komşularının, arkadaşlarının, hatta kendisinin gözünde bile, erkekliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyor.

Bu durum eşler arasında çok hassas ve yeni bir sorun yaratmış. Üniversitede, fabrikada ve mahallemde kocaları işsiz ya da kendilerinden daha az kazanan çok sayıda kadın

tanıdım. Kadınlar bu durumdan dolayı kocalarını suçlu görmeseler de, bunun aile yaşamı içinde çeşitli şekillerde baş etmeye çalıştıkları temel bir sorun olduğu kanısındaydılar. Tanıklık ettiğim çok sayıda örnekten yalnızca üçünde, o da kadınlar kocalarının zedelenmiş onurları konusunda titiz davrandıkları için, eşler arasındaki ilişkiler bozulmamıştı. 50 yaşında Rus bir kadın fabrikada çalışıyor, ayda 7.000 *tenge* kazanıyordu. Kocası ise fabrikadaki işini kaybetmiş, bir yüzme havuzunda ayda 3.000 *tenge* karşılığında güvenlikçi olarak iş bulmuştu. Bu durumu kocası için büyük bir kayıp olarak gören kadın, bunu ona belli etmemeye çalıştığını, bu zor zamanlarda kocasına destek olduğunu söylemişti.

Diğer ailelerde kadınlar kocalarını tembel ve alkolik olmakla suçluyor, boşanmayı düşünüyorlardı. Çok sayıda kadın bu tür nedenlerle boşanmış, bunlardan ikisinin kocaları intihar etmişti. Kadınlar özellikle iki şeyden şikâyetçiydiler: kocalarının tek ekonomik seçenek olan sokak ticareti yapmaktan kaçınmaları ve çok içki içip zarar vermeye başlamaları.

Sokak satıcıları ortalama ücretin üzerinde para kazanmaktaydılar, ama kentli erkekler bu işi yapmayı reddediyor, özellikle işçi sınıfından gelenler ticareti Sovyet değerleri bağlamında olumsuzluyorlardı. İşi ahlakdışı buluyor, ticaret yapanları da asalak ve vurguncu olarak niteliyorlardı. Kentli Kazak erkeklerin başka bir nedenleri daha vardı: Ticaretin Kazakların "ulusal özelliği" olan dürüst göçebe geleneğine yabancı olduğunu, ama kurnaz ve vurguncu olarak gördükleri Özbek ve Uygurlara yakıştığını düşünmekteydiler.

Ticarete ilişkin bu aşağılayıcı tutumları kentli kadınlar da paylaşıyorlar. Sovyet sonrası Almatı'da sokak ticaretinden ithalatçılığa kadar ticaretin her türü, para kazanmanın başlıca yollarından biri. Ekonomik bunalım ve işsizlikle birlik-

te bu durum sanayisizleşmeye, insanların mesleki becerilerinin değersizleşmesine ve hem kişisel hem de toplumsal açıdan büyük kayıplara yol açmış. İnsanlar, ülkelerinin işçiler ve bilim adamları toplumundan, asalak ve dolandırıcılar toplumuna dönüştüğü duygusuna sahipler.

Sokak satıcılığı ya da bavul ticareti yapan yüksek öğrenim görmüş birçok kadın, geçinmek için olumsuz koşullarda düşük kaliteli işler yapmak zorunda kaldığını düşünüyordu. Mahallemdeki yasadışı pazarda iş yapan kadınların, emekliler hariç, yaklaşık yarısı yükseköğrenim görmüştü.

Bavul ticareti yapanların büyük bölümü meslek sahibiydi ve bu iş nedeniyle üç şekilde aşağılandıklarını öne sürüyorlardı: Birincisi, daha iyi anlaşmalar yapabilmek için yurtdışındaki iş ortaklarıyla yatmakla suçlanmaları. İkincisi, asalak bir yol olduğunu bildikleri halde, geçinebilmek için bu işi yapmaya mahkûm olmaları. Üçüncüsü, mesleklerini bıraktıkları için kültürel ve mesleki üstünlüklerini kaybetmeleri. Öğrencilerimden birinin annesi 40 yaşında Rus bir kadın ile Uygur ortağı birlikte çalışıyorlardı. Rus olan on bir yıl doktor olarak çalıştıktan sonra Arap Emirlikleri ile Kazakistan arasında yaptığı bavul ticareti işine girmişti. Oldukça başarılıydı, iki ayrı pazarda iki dükkânı vardı. Dükkânların birinde, ondan daha genç ve iyi bir laboratuvar uzmanı olan Uygur kadınla ortaktı. Her iki kadının da maddi yaşam standartları eskisine göre iyileşmişti, ama ikisi de yaptıkları işi utanç verici buluyor, bilgi ve uzmanlıklarını yitirdiklerini düşünüyorlardı.

Kadınlar ticarete ilişkin çeşitli olumsuz tutumlarına rağmen, çocukları uğruna bu işlere girmek durumunda kalmışlar. Yerel ideolojide kadınlık asıl olarak annelik ve çocukların bakımıyla ilişkilendiriliyor. Kendilerine olan güveni kaybetmiş olmaları ve eşlerinin suçlayıcı tavırları, işsiz erkekleri alkolik olmaya ve intihara sürüklüyor. İşsiz er-

keklerin alkol almak için parayı nasıl bulduklarını merak ediyordum, kocasının içmesinden şikâyet eden sokak satıcısı Rus kökenli bir kadına bunu sordum. Yanıtı, "Domuz pisliği bulur", oldu. Erkekler genellikle arkadaşlarıyla içki içiyorlar, İçlerinden biri bir yerlerden para buluyor veya maaşı ya da emekli aylığı olan varsa, içkileri o alıyor. Kimisi de eşinin sattığı votkalara göz koyuyor. Rus bir kadın sattığı votkaları içtikleri için önce kocasını sonra da sevgilisini terk etmişti. Akşamları ticaret yapan üniversite hocası Kazak bir kadın da şunları anlattı:

> Kocam işsiz. İş aramıyor. Evde oturup arkadaşlarını çağırıyor, birlikte votkalarımı içiyorlar. Ona, "Bunları içme, onları satıyorum", dediğimde, "İçeceğim. Burası benim evim, votkalarını al, nereye istersen oraya git", dedi. Daire onun, benim evim yok. Evi olan ve içmeyen bir adam bulursam kocamı terk edeceğim.

Boş vaktin yitirilmesi

Boş vakit tamamen yitirilmiş eski bir ayrıcalık olarak görülüyor. Sovyet zamanında insanlar boş vakitlerinde seyahat eder, dinlenme merkezlerinde kalır, spor yapar, tiyatroya, sinemaya, konser salonlarına gider ve çeşitli kutlamalar yaparlarmış. Şimdi de yurtdışına gitmek mümkün, ancak halk başka kentlere bile gidemeyecek kadar yoksul. Mahallemde Rusya, Kırgızistan, Özbekistan gibi komşu ülkelerde yakınları olan, ama son yıllarda bir türlü ziyaretlerine gidememiş pek çok insan vardı. Telefon ya da mektupla bile ulaşma imkânları kalmamıştı. Tren ve uçak biletlerinin, telefon görüşmelerinin[8] ve pul parasının çok pahalandığından şikâyetçiy-

8 Sovyet zamanında telefon ücreti bedelsiz denecek kadar düşükmüş.

diler. Rus bir kadın şunları söylemişti: "Basit bir işçiydim. Sovyet zamanında Moskova, Leningrad, Kiev, Taşkent ve Riga'ya gittim. Ama şimdi Bişkek'teki kızımı görmeye bile gidemiyorum." Yarı Rus yarı Ukraynalı, kocasından ayrılmış başka bir kadın iki yıl önce Ukrayna'ya dönmüş olan annesini gidip görmek için neredeyse iki yıldır uğraşıyor, ama ne kendisinin ne de annesinin 200 dolar tutan bilet parası olduğu için gidemiyordu. Eski Sovyetler Birliği ya da Doğu Avrupa Bloku ülkelerine eskiden çok sık yapılan seyahatler, yeni coğrafi politika gereği kısıtlanmış durumda. İnsanlar Birleşik Devletler Topluluğu ülkeleri arasında çizilen sınırlardan hiç memnun değiller. SSCB ülkelerinin farklı politik bölgelere yapay olarak bölündüğünü düşünüyorlar. Diğer ülkelerde, özellikle Rusya'da polisin Kazak vatandaşlara sorun çıkarmasından çok şikâyetçiler. Anne babası bizim mahallede yaşayan, kendisi de bavul ticareti yapan genç ve dul bir Rus anne, iki yıl oğluyla birlikte yasadışı olarak Moskova'da yaşamış. Bana dediğine göre, Moskova'da oturma izni almak çok pahalı, izni olmayanlarsa sürekli polis tarafından taciz ediliyorlar. Üstelik Orta Asyalılarla beyazlar arasında ırk ayrımcılığı yapılıyor. İnsanlar bunun nedenini Sovyetler Birliği'nin bölünmesine bağlıyorlar.

Sovyet zamanında her yıl bir ay izin yapılırmış. İnsanlar başka yerlerdeki yakınlarını görmek için seyahat eder, Almatı'dan 70 mil uzaklıkta bir göl olan Kapchagai'nin plajlarına ya da Kırgızistan'daki Iccyk-kul gölüne giderlermiş. Ayrıca sendikanın masrafların büyük bölümünü karşıladığı ve işyerinin düzenlediği belgelerle (*putevka*) gidilen sağlık ve dinlenme evleri varmış. Buralara genellikle ilişkileri iyi olanlar gidebiliyorlarsa da ilgililere armağan ve rüşvet verenler ya da işyerinde iyi performans gösteren herkes bu olanağa kavuşabilmekteymiş. Çocuklar içinse yaz kampları varmış. Çoğu, özellikle en iyi olanlar, ideolojik amaçlarla

kullanılmış olsa da, genç insanlar bu kamplarda kendilerine sağlanan olanakları şimdi özlemle hatırlıyorlar. Yüzme, kayak ve buz pateni çok ucuz ve yaygın sporlarmış. Tiyatroya, sinemaya ve konser salonlarına gitmek hiç pahalı olmadığı için bu etkinlikler insanların kültürel alışkanlıkları arasındaymış.

Sovyet zamanında yapılan özel ve resmi kutlamaların önemli bir boş vakit değerlendirme biçimi olduğu sık sık dile getiriliyor. İnsanların yaşamlarındaki önemli olayların yanı sıra, 8 Mart, 1 Mayıs, Yeni Yıl, Sovyet Ordusu Günü ve Ekim Devrimi gibi resmi günler de özel olarak kutlanırmış. Sovyet devletinin törenlere verdiği önem nedeniyle kutlamalar üst düzeyde destekleniyor (Lane, 1981), Sovyet tipi ekonomik ilişkiler ve iktidar yapısı, yemek ve içkinin törensel tüketimini teşvik ediyordu (Humphrey, 1983). Yiyecek ve içkinin paylaşılması, özel kutlamalarda armağan alınıp verilmesi, ilişki ağlarının yaratılıp sürdürülmesinin temel biçimleriydi. Ayrıca bu durum insanlara devlet karşısında özerk bir alan sağlamaktaydı. Mutfak masası etrafına oturmuş dost ve yakınların keyifli sofralarında Sovyet yetkililer hakkında çeşitli fıkralar anlatılıp bolca dalga geçildiği bilinen bir gerçek.

Sovyet sonrasında yaşanan yoksulluk nedeniyle sıradan insanların çoğu artık bu tarz etkinliklerde bulunamıyor. Kazak bir öğretmen şöyle demişti: "Dinlenme hakkım yok. Tatilim var, ama maaşım ancak kendime ve eşime Iccykkul'a gidecek bilet almaya yetiyorken dinlenmek benim neyime." Mülksüzler hâlâ Kapchagai'ye gidebiliyorlar ama sözü geçen dinlenme yerlerinde kalma olanakları yok. Buralarda 1996 yazında kişi başına günlük fiyat ortalama 700 *tenge* (11 dolar), ortalama aylık ücretse 5.000 *tenge*ydi (80 dolar). Düşük ve zamanında ödenmeyen ücretlerin yanı sıra, artık işyerlerince *putevka* verilmesine de son verilmiş.

1996 sonbaharında yüzme havuzlarının en düşük aylık ücreti 900 *tenge* (12 dolar), buz pateninin tek seferlik fiyatı ise 100 *tenge*ydi. Patenleri olmayanlar kiralamak için ayrıca 100 *tenge* vermek durumundaydılar. Sanatsal etkinliklere katılım ise tamamen durmuş durumda. Kutlama ve partilerin artık yapılmıyor oluşu ise en acıklı durum, çünkü Almatılılar eğlenceye düşkün, yemeyi, içmeyi, kadeh tokuşturmayı ve oyun oynamayı çok seven insanlar.

Sovyet kültür aygıtlarının çökmesi halkı kültürel açıdan yoksullaştıran kederli bir süreç olarak tanımlanmaktaydı. Bu nedenle insanlar öz kültürleri olarak gördükleri Sovyet kültürünü çok özlüyorlardı.

Güvencelerin yitirilmesi

Halk Sovyet dönemini hem ekonomik hem de toplumsal açıdan güvenceli olarak tanımlamakta, refah devletinin ortadan kalkmasını ekonomik güvencesizliğin temel kaynağı olarak görmekteydi. İnsanlar o zamanlarda yaşamlarının birçok yönden güvence altında bulunduğunu, devletin herkese iş, sağlık, yüksek öğrenim ve diğer hizmetleri garanti etmiş olduğunu söylemekteydiler. Uygur kökenli bir elektrikçi, "Bugün yaptığın işin yarın elinde olup olmayacağını bilmiyorsun. Ciddi bir hastalığım olsa, ölürüm, çünkü ilaç alacak param yok", demişti. Psikolojik baskı ve yetersiz beslenme nedeniyle halkın sağlık standartları büyük ölçüde düşmüş. Sağlık sisteminin çökmesi, salgın hastalıkların başgöstermesi büyük bir endişe kaynağı. Öte yandan, yükseköğrenimde artan kayırmacılık ve ticarileşme sıradan insanların çocuklarını üniversiteye göndermelerini olanaksız kıldığı için, çocukların geleceğini yoksulluğun ve çeşitli zorlukların beklediği düşünülüyor. İş güvencesinin ve ücret dengesinin yok olması, maaş ve emekli aylıklarında ödeme-

lerin geciktirilmesi, *tenge*nin dolar karşısında dalgalanmaya bırakılmış olması ve mali vurgunlar ekonomik güvencesizliğin diğer nedenleri arasında.

Güvencelerin yitirilmesinin toplumsal boyutları halk tarafından devletin çökmesiyle ve insan ilişkilerinin dağılmasıyla ilişkilendiriliyordu. Sovyet hukuk, idare ve ahlak sistemlerinin bozulması, suç ve şiddet olaylarının sorumlusu mafya ve sokak çetelerini hayatın ayrılmaz bir parçası haline getirmişti. Şiddet karşısında duyulan genel korku ve devlet memurlarının keyfi uygulamaları güvensizlik duygusunu artırmaktaydı. Mahallemdeki Uygur kadınlardan biri çeteler için, "Sovyet zamanında sıradan insanlara dokunmazlardı, ama bugün evlere girip istediklerini alabiliyorlar," demişti.

Çeçenistan ve Tacikistan'daki etnik savaşlar da başka bir güvensizlik kaynağıydı, çünkü insanlar savaşın kendi yurtlarında (Sovyet topraklarında) ve kendi halkları arasında geçtiğini düşünüyorlardı. Çok sayıda savaş mültecisinin varlığı, insanlarda Kazakistan'da da etnik bir savaş çıkabileceği endişesi doğuruyor. Sovyet sonrasında güvensizlik doğuran bir başka toplumsal değişim de, vahşi kapitalizmin ahlakı hor gören niteliği dolayısıyla yayılan ümitsizlik duygusu.

Umutsuzluk

Yukarıda sayılan etkenler yüzünden insanlar yaşam sevinçlerini kaybettiklerini düşünüyorlar. Kazak bir öğretmen şunları anlatmıştı:

> Eskiden genel sekreterimiz vardı... Her şeyimiz olduğu halde açık açık hiçbir şeyimiz yok diye şikâyet ederdik. Oysa şimdi her şeyimiz var; Snickers, Finlandia, Smirnov, Absolut (votka markaları), etekler, şortlar (bunları iğrene-

rek söylüyor), ama aslında hiçbir şeyimiz yok. Her şeyimiz varken yok diye şikâyet ediyorduk. Şimdi pazarda bir sürü mal var, ama alamıyoruz. Dükkânlar dolu ama yaşam tarzımızı kaybettik. Sovyet zamanında paramız vardı, gücümüz, umutlarımız vardı. Şimdi hiçbir şeyimiz yok, ölü bedenleriz. Hareket eden cesetleriz, dehşet verici, çok üzücü.

Umutsuzluğun en iyi göstergelerinden biri yaygın intiharlardı. 1993'ten beri tanıdıklarımın yakınları ya da komşuları arasından 6'sının intihar ettiğini öğrenmiştim. Tümü erkekti; beşi Rus, biri Kazak. Ruslar alkol, geçimsizlik ve boşanma nedeniyle, Kazak olansa eroin bağımlısı olduğu için canına kıymıştı. Buckley'nin (1997) ileri sürdüğü gibi, intihar Kazakistan'da erkekler arasında daha yaygın, çünkü Sovyet sonrası değişimler daha çok onları etkiliyor. İşlerini kaybedenlerin çoğu sanayi işçisi Rus erkekler ve onlar arasında intihar oranı daha da yüksek. Mahallemde intihar eden altı kişiden beşinin Rus işçiler olması da bunu gösteriyor.

Eşitlikçi toplumun yok olması

Güvencesizliğinin yanı sıra, insanlar toplumlarının eşitlikçi niteliğinin de kaybolduğu görüşündeydiler. Sovyet sistemi, şimdiki vahşi kapitalizmle karşılaştırıldığında daha eşitlikçi ve toplumsal açıdan daha az kutuplaşmış olarak değerlendirilmekteydi. İnsanlar yeni sistemi dayanışmacı ve eşitlikçi kurumları bozmakla suçluyorlardı. Eşitlikçi yapı iki şekilde bozulmuştu: Seçkinlerle halk arasındaki uçurumun büyümesi ve sıradan insanlar arasında oluşan tabakalaşma.

Konuştuğum insanlar eski toplumun iki gruptan oluştuğu görüşündeydiler: Onlar, yani seçkinler ve sıradan insanlar. Eski toplumun seçkinleri, parti üyeleri, komünist partinin ileri gelenleri ve Komsomol önderlerinden oluşmaktay-

dı; her yerde en üst konumları işgal etmişlerdi. Ayrı bir yaşam sürmekteydiler, sıradışı mal ve hizmetlere ulaşma imkânlarına sahiptiler. Bunlara rağmen, alttakilerin gözünde Sovyet zamanındaki toplumsal uçurum bugünküyle kıyaslanamaz bile. Bunu göstermek için insanlar eski sekreter Kunaev'in eviyle yeni inşa edilmiş şimdiki başkanlık sarayını karşılaştırıyorlardı. Başkanlık sarayı bir yana, Kunaev'in evi, Medeo'ya giden Lenin Caddesi boyunca mantar gibi yayılmakta olan yeni zengin sınıfın yaptırdığı villalarla bile karşılaştırılamaz bir mütevazılıktaydı.

Eski toplumda seçkinler çeşitli ayrıcalıklara sahiptiler, ama toplumun geriye kalan kesimi birbirlerine göre eşit konumdaydılar. Evlilikler ve konutlaşma söz konusu eşitliğe işaret eden başlıca olgular. Mahallemdeki konutların büyük bölümü 1960'ların sonu ile 1970'lerin başında inşa edilmiş beş katlı beton binalardı. Kruşçev konutları olarak adlandırılan bu binalar yalnızca mahallemde değil, bütün Almatı'da mevcut. Bizim mahallede bu evlerde oturanlar farklı toplumsal konumlardan insanlardı; çoğunluğu işçiydi, ama öğretmenler, yöneticiler, üniversite profesörleri, polis memurları, mühendisler, doktorlar da vardı ve çeşitli etnik gruplardan geliyorlardı. Konutlar arasında herhangi bir fark yoktu. Aynı şey evlilikler için de geçerliydi. Hem mahallemde hem de üniversitemde işçiler doktor, mühendis, öğretmen gibi aydınlarla evlilerdi. Bunun nedeni, Sovyet işçilerinin[9] bazı aydınlardan daha fazla para kazanıyor olmaları veya aydınların "düşük" kültür düzeyleri değildi, aksine, Sovyet işçilerinin kültür düzeyi "yüksek"ti; işçilerle teknokrat aydınlar arasındaki kültürel uçurum başka ülkelere göre çok daha azdı. Hem mahallemdeki hem de fabrikadaki

9 Sovyet işçileri, Sovyet halkı, Kazak olmayan halk gibi terimleri sıkça kullanıyorum, çünkü insanlar da kimliklerini hâlâ Sovyet çerçevesi içinde gördükleri için böyle konuşuyorlar.

işçiler (özellikle kadın işçiler) o zamanlar sık sık (ayda iki kez) tiyatroya gittiklerini, bale izlediklerini ya da konser salonlarında müzik dinlediklerini söylediler. Bu, Sovyet "yaşam biçimi" ile olduğu kadar, yapılan sanatın kalitesi ve ucuzluğuyla da açıklanabilecek bir olgu. Ancak işçilerle aydınların tümü arasında kültürel açıdan fark olmadığını iddia etmek yine de doğru olmaz. Özellikle toplumbilim konusunda eğitim almış aydınların işçilere karşı tutumları olumsuz; onlara kültürsüz, taşralı ve geri anlamına gelen *kolhozlu* (toplu üretme çiftliği Kolhozdan türetilmiş bir kelime) diyorlar. Ama teknik ve bilimsel bir çevreden gelen aydınlar evlilikler yoluyla işçilerle kaynaşmış durumdalar, aralarında kültürel bir fark görülmüyor. Ancak bugün bu resim giderek değişmekte. Kökleri eski seçkinlere dayanan yeni lümpen burjuvazinin ortaya çıkmasının yanı sıra, alt kesimler de tabakalaşma yolunda. Bazı kişiler ticari işleri, bağlantıları, yabancı iş ortakları, rüşvet ve orta çaplı mafya ilişkileri nedeniyle daha iyi konumlara geliyorlar. Onlar maddi koşullarını iyileştirirken bir yandan da yoksullaşma devam ediyor. Eski komşuluk, dostluk ve akrabalık ilişkileri bozuluyor, çünkü maddi farklılıklar eski paylaşmacı ilişkileri etkiliyor. Şimdi zenginlik giysiler, arabalar, pahalı okullar, iyi harçlıklar, çikolata gibi mal ve hizmetleri tüketerek gösterilen ayrıcalıklı bir konum. Bunu yapamayanlar kendilerini dışlanmış, aşağılanmış hissetmekteler; kızgınlıklarını, acılarını her fırsatta dışa vuruyorlar.

Sovyet sisteminin eşitlikçi niteliği bir efsane olabilir. Ancak bugün mülksüzler tarafından bu efsanenin yüceltilmesinin esas nedeni eskinin iyi özelliklerinden çok, yeninin kötülükleri.

Komplo teorisi

Seçkinler bütün bu olanları birbiriyle bağıntılı iki söylemle, kapitalizm ve bağımsızlık söylemleriyle meşrulaştırmaya çalışıyorlar. Onlara göre, kapitalizm toplumların doğal düzeni ve uzun vadede herkese refah ve demokrasi getirecek. Sovyet dönemi bu düzenden sapma olarak niteleniyor ve sürmekte olan kötülüklerin tüm sorumluluğu o döneme bağlanıyor. Trenin tekrar rayına oturtulması, kapitalist düzenin kurulması için acılı bir geçiş dönemine gerek olduğu iddia ediliyor. Çekilen zorluğun kısa vadeli olduğu, kapitalist Cennet'in yaratılması için bu dönüşümün gerekliliği dile getiriliyor. Oysa, seçkinlerin Cennet vaatlerine karşın, son on yıl boyunca çoğunluğun yaşam düzeyi sürekli olarak yoksulluk sınırının altında seyrediyor. Halk hayal kırıklığına uğramış durumda; yakın gelecekte bir düzelme görülmeyeceğine, her şeyin daha da kötü olacağına inanıyor.

Daha önce sözü edilen tarihçi ve sokak satıcısı Gülcan geçiş dönemi ile şöyle dalga geçmişti:

> Biz, Sovyet halkı[10] şanslı bir halkız. Sürekli Sibirya treninde yolculuk ediyoruz. Her zaman geçiş halindeyiz. 70 yıldır sosyalizmden komünizme geçiyorduk, şimdi, bilmiyorum kaç yıl sürecek, sosyalizmden kapitalizme geçiyoruz. Treni götürenler hep aynı. Eskiden komünizm cenneti vaat ediyorlardı, ki bizi oraya götüremediler, şimdi de kapitalizm cennetinden söz ediyorlar. Ama artık onlara kimse inanmıyor.

10 Kolektif kimlikten söz ederken insanların kullandıkları 'biz' zamiri, eğer özellikle Kazakistan ya da belli bir etnik gruptan söz edilmiyorsa, genellikle 'Sovyet halkı' anlamında kullanılıyor.

Bağımsızlık söylemleri ise yaşanan hayal kırıklıklarının üstesinden gelmek için kullanılıyor. Halkın ve bireyin özgürlüğünün ve egemenliğinin tek garantisi olarak devletin egemenliğine vurgu yapılıyor. Şimdikilerin olmasa da gelecek kuşakların maddi refahı buna bağlanıyor. Egemenliği korumanın, gündemin en önemli maddesi olmaktan başka, başarılı bir geleceğin yaratılması için de tek önkoşul olduğu iddia ediliyor. Gelecek, ülke ve halk kavramları sık sık kullanılıyor, yeni devletle ve ülkeyle özdeşleşmiş manevi bir toplum yaratmaktan bahseden bağımsızlık nutukları atılıyor. Söylev, egemenliğin korunması için ekonomik olarak büyük bir fedakârlık gerektiği ve bu fedakârlığın gelecek için yapılacağı söylenerek sürdürülüyor.

Zorlukları yaşayanlara bütün bu nutuklar iki nedenle düzmece geliyor. Soyut düzeyde; yeni kapitalist ideoloji bir yandan ekonomik etkinliklerin merkezine seçkinlerin çıkarlarını koyuyor, öte yandan sıradan insanlardan hayali bir toplumun geleceği için fedakârlık yapmaları isteniyor. Somut düzeyde ise; seçkinler zengin olmak, lüks ve aşırı tüketime inanılmaz miktarlarda para harcamak için her türlü yola başvururlarken, sıradan insanlardan toplumun geleceği uğruna açlık ve yoksulluk cehenneminde yaşamaları talep ediliyor.

Seçkinlerin tüm propagandalarına, söylevlerine ve sağcı Batılı analizcilerin sözde kuramlarına karşın, halk bunalımın eski sistemin çelişkilerinin sonucu olduğuna hiç inanmıyor, yapılan piyasa reformlarını bu çelişkileri çözecek nitelikte ve dolayısıyla zorunlu görmüyor. İnsanlar bunalımın ve reformların, hâlâ iktidarda olan çürümüş eski Sovyet seçkinleri ile Batılılarca hazırlanmış bir komplonun eseri olduğunu düşünüyorlar. Dolayısıyla onlara göre, yüzüne demokrasi maskesi takmış eski seçkinler yapılan reformlardan yararlanan tek kesim. "Zengin olmak için parti üyeliği-

ni bırakıp demokratlığa soyundular", cümlesi Almatı'daki seçkinler için sıkça dile getirilen bir yargı.

Geçmişle ilgili değerlendirmelerin başında Sovyet paylaşım sistemine duyulan sempatiyle Sovyet seçkinlerine karşı duyulan nefret geliyor. Eski sistem, seçkinlerle özdeşleştirilmiyor; egemen seçkinlerin halkı istismar ettikleri, ama sıradan insanların çıkarlarının da büyük ölçüde göz önünde tutulduğu bir uzlaşma sistemi olarak görülüyor. Yapılan reformlarla seçkinlerin toplumsal sözleşmeyi ihlal ettikleri, pastanın tamamını aldıkları, halkınsa 70 yıl boyunca elde ettiği hakları yitirdiği düşünülüyor. Sovyetler'den günümüze yaşanan dönüşüm, bir fabrika işçisi tarafından şöyle özetlenmişti: "Geçmişte çalıyorlardı ama bize de kalıyordu. Şimdi öyle çok çalıyorlar ki, artık bize bir şey kalmıyor."

Sonuçlar

Almatılılara göre karmaşa, yaşam koşullarının olağanüstü belirsiz, geleceğinse hiçbir şekilde öngörülemez olması demek. Belirsizlik (Hegelci anlamda) genellikle geleceğe ilişkin en temel kavram olmakla birlikte, toplumsal karmaşıklığın artmasıyla iyiden iyiye şiddetlenir. Bu nedenle modern toplumlar sosyal güvenlik ağları, sigorta sistemleri, sağlıkla ilgili düzenlemeler, çeşitli toplumsal hareketler gibi mekanizmalar geliştirip belirsizliğin olumsuz etkilerini en aza indirmeye çalışırlar. Ne var ki, toplumsal yaşamı öngürülebilir kılmaya yönelik bu düzenlemeler aynı zamanda denetim ve egemenlik mekanizmaları olarak da işlev görür. Yaşam koşullarının dengelenmiş belirsizliğiyle olağanüstü belirsizlik halini birbirlerinden ayırmak durumundayız. Olağanüstü belirsizlik halinde yaşam koşulları, varoluş güvenliğini ve bireysel etkinliği yok edecek düzeyde kararır; gelecekle ilgili en ufak tasarıları bile olanaksız kılar. Oysa dengelen-

miş belirsizlik bireysel etkinliğin ve özgürlüğün önkoşuludur. Belirsizliğin tamamen ortadan kalkması durumunda ise, her şey önceden belirlenmiş bir plana göre, yaşamı sıkıcı bir hapishaneye dönüştüren demirden bir kafes içinde (kader) gelişmeye başlar. Olağanüstü belirsizlik savuşturulamaz bir tehlikeyken, dengelenmiş belirsizlik, içinde macera da olan bir memnuniyet kaynağı olabilir. Sovyet sonrası dönemde gözlenen olağanüstü belirsizlik iki temel alanda yaşanıyor: Ekonomi politik ve varoluş güvenliği.

Ekonomi politik alanındaki olağanüstü belirsizlik, ekonomi düzeyinde izlenen politikaların ve süreçlerin (neo-liberal ekonomi politikaları, esnek birikim ve mali vurgunlar) belirli politik süreçlerle (devletin parçalanması, gölge devletler ve devlet dışı iktidar şebekeleri) eklemlenmesi yüzünden yaşanmakta. Mülksüzlere göre karmaşanın kökleri devlet mallarının özelleştirilmesinde aranmalı. Özelleştirmeden yararlananlar öncelikle kamuya ait serveti hiç vicdan azabı duymadan toplu olarak ve açıkça çalmakla suçlanıyorlar ve bu durum ahlaksızlık olarak görülüyor. Bu, toplumsal ilişkilerin ve güvenin bozulmasının, dolayısıyla genel ahlak çöküntüsünün nedeni. Kitabın ilk cümlesinde (Birinci Bölüm) Kazak bir erkek tarafından dile getirilen bilinçsiz Raskolnikov bunu simgeliyor. İkincisi, refah devletinin ortadan kalkması, mali vurgunlar ve etki şebekelerinin (şiddet ve yolsuzluğun failleri) kurulması, özelleştirmenin meyveleri olarak tanımlanıyor. Refah devletinin ortadan kalkması halkın çoğunluğunu güvenceden yoksun bırakmış. Böyle şeylerin olabileceğini aklına bile getirmeyen halk sağduyusunu kaybetmiş. İnsanların yaşamlarını mahvetmiş olan mali vurgunlar, şiddet ve yolsuzluk, etki şebekelerinin güç gösterme ve servet edinme yolları.

Talan düzeninin bu özellikleri şu yollarla pekiştirilmiş: devlet idaresinin ve kolluk güçlerinin talancı etki şebekele-

rinin eline geçmesi; izlenen ekonomik ve sosyal politikaların şebeke üyelerinin yağma yoluyla kişisel servet kazanmalarına hizmet etmesi; ve bu talanın özelleştirilmiş devlet tarafından da yapılıyor oluşu. Devlet idaresinin ve kolluk güçlerinin özelleştirilmesi iki şekilde gerçekleşmiş: devlet kurumları şebekelerin kişisel çiftlikleri haline getirilmiş; iş yerlerinin güvenliği, vergilendirme, özel sektörün denetimi ve işadamları arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesi (ayrıca bkz. Humphrey, 1999) gibi önemli devlet görevleri devlet dışı örgütler (mafya) tarafından yürütülmeye başlanmış. Talan, mali vurgun, para aklama ve aşırı tüketim (bkz. Altıncı Bölüm), şebekelerin ekonomik "alışkanlıkları" arasında. Talan yoluyla çabuk para kazanmak yeni seçkinlerin başta gelen amacı; özelleştirilmiş devletin de başlıca işlevlerinden biri bu. Devlet idaresinin ve kolluk güçlerinin kısmen özelleştirilmesi ise, devlete ilişkin kuramları etkileyecek özelliklere sahip; kitabın sonuç bölümünde bu konuya değineceğim.

Talan oyunlarının başta gelen kuralı bağlantıların ve şiddetin parayla satın alınabiliyor olması. Bağlantıyı, belirli bir etki şebekesi içinde edinilmiş konum anlamında kullanıyorum. Bağlantılar ve şiddet satın alınabilmekte. Örneğin bizim mahalledeki gümrük memuru şimdiki konumuna para ödeyerek gelmişti. İşyerinin korunması ya da işle ilgili bir sorunun çözülmesi için bir örgüt satın alınabiliyor. Bağlantılar ve şiddet ek bir gelir kaynağı olarak da kullanılıyor. Etki şebekelerine üye olanlar konumları sayesinde, ya ödemeleri gereken paralardan muaf tutuluyorlar ya da rüşvet, haraç, kredi ve iş ruhsatı alarak veya kârlı antlaşmalar yaparak ek gelir elde ediyorlar. Koruma adı altında şiddet göstermek ise çok kârlı bir iş. Ekonomik rant elde etmek için kullanılan baskı ve hamilik araçları, servet birikiminde erkeklerin ve belirli bir etnik grubun yararına işliyor.

Kolluk güçlerinin özelleşmesi, kamusal mekânlarda sorunların şiddetle çözülmesi (bkz. ayrıca Yedinci Bölüm) ve ekonomik rant elde etmede baskı ve hamiliğin önemi, iktidar ilişkilerine yarı feodal bir görüntü veriyor. Ancak buradaki durum feodal iktidar ilişkilerinden iki şekilde ayrılıyor. Birincisi, feodal toplumda bağlantılar ve şiddet kazançlı iş alanları olarak görülmez. Şiddetin ve bağlantıların parasal karşılığının olması Sovyet sonrası dönemde iktidar mekanizmalarına kapitalist bir nitelik katıyor. Siyasal iktisadın bu türü Sovyet sonrası koşullara özgü olmakla birlikte, başka çevre ülkelerdeki geç kapitalizm deneyimlerini de temsil eder yönlere sahip (ayrıca bkz. Castells, 1998). Ayrıca, feodal toplumda şiddet yüksek bir etik değer sayılır (Elias, 1978). Sovyet sonrası Kazakistan'da kendini ve başkalarını korumak için başvurulan şiddet etik değerini hâlâ korumakla birlikte, devlet memurlarının, mafyanın ve sokak çetelerinin uyguladıkları şiddet şeytanca bir olgu olarak görülmüyor.

Yaşam koşullarının olağanüstü belirsizliği varoluşsal bir güvensizliğin ve yönsüzlüğün de nedeni: Koşulların aşırı keyfiliği dönüşüm olasılığını yok ediyor. İnsanlar zaman boyutunda varoluşsal yönlerini kaybetmiş durumdalar; ölüm somut ve yakın bir tehdit. Gelecek yok olmuş. Bu durum karşısında tepkiler özlem ve fesat teorileri şeklinde ortaya çıkıyor. Yok edilmiş geleceğin yerini eskiye özlem almış. Ne var ki, Sovyet sonrası dönemin mülksüzleri Walter Benjamin'in meleğinden çok farklı bir konumdalar. Geriye baktığı halde kanatları altındaki rüzgâr geleceğe doğru estiği için meleğin hareket ve yön duygusu vardı. Sovyet sonrası dönemde ise kasırga esmekte, insanlar, rüzgârın kendi şiddeti ve yönsüzlüğü içinde yok olmakta. (Özlemle ilgili olarak bkz. Altıncı Bölüm.)

Mülksüzler mafya ile siyasi ve idari seçkinlerin, Amerikalıların talimatlarıyla, bilerek kargaşa ve kanunsuzluk yarat-

tıklarına ve bunu devlet işlerinde sürekli kılmaya çalıştıklarına inanmaktalar. Bunun nedeni, Amerikan ajanı gibi davranan bir grup bürokrat, mafya ve işadamının şebekeler oluşturup temel maddi kaynakları denetimleri altına alırken ve kaynağı belirsiz genel bir korku yayarak halkı sindirirken, bütün bunlardan kimsenin sorumlu tutulmuyor oluşu. Bu tezde doğruluk payı var, çünkü karmaşaya yol açan ekonomik reformlar IMF ve Dünya Bankası talimatları doğrultusunda yapılıyor ve bütün bunlar yalnızca seçkinler ile ABD'nin çıkarlarına hizmet ediyor. Aynı kuram mülksüzlerin yönsüzlük ve acizlik duygularını da yansıtıyor. Biliyoruz ki, hiçbir politik failin, olayları önceden belirlenmiş bir plana tıpatıp uyacak şekilde düzenlemesi mümkün değildir. Kazakistan'daki seçkinler ile IMF politikaları için de aynı şey geçerli. Politikalar karışmış, beklenen meyveler alınamamış. Mülksüzlerin seçkinler ile Amerikalı şeflerini olağanüstü güçlü ve kötülük mihrakları olarak görmeleri aslında kendi yönsüzlük ve çaresizliklerinin bir ifadesi. Endişe ve umutsuzluk dolu bir ortamda kurulan ilişki ağları, insanların hayatta kalmalarının ve kendilerini en düşük düzeyde bile olsa birer eyleyen olarak hissetmelerinin tek yolu. İzleyen bölümde bunu ele alacağım.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARMAŞAYLA BAŞ ETMEK İÇİN KURULAN İLİŞKİ AĞLARI

Bu bölüm karşılıklılık, bunun toplumsal örgütlenme biçimi olan ilişki ağları ve bunların Sovyet sonrası Kazakistan'daki etkileri üzerine odaklanıyor. İnsanlar Sovyet sonrası koşullar altında geçinebilmek için işyerlerinden birşeyler aşırmak, ufak rüşvetler almak, sokak satıcılığı veya bavul ticareti yapmak, bahçelerinde sebze meyve yetiştirmek, konserve hazırlamak gibi çok çeşitli yollara başvurmuşlar. Bu etkinliklerin her biri ailelerin ekonomileri için çok önemli, bu nedenle ayrıntılı olarak üzerlerinde durulmalı. Ancak ben sözü edilen ekonomik faaliyetlerden çok, ailelerin sahip oldukları çeşitli kaynakların diğer ailelerle nasıl ilintili olduğu, yani ilişki ağları içinde değiş tokuş yoluyla nasıl bir potansiyel yaratıldığı üzerinde durmak istiyorum.

Tanımlar

Sahlins'i (1972: s.188) izleyerek, "yeniden dağıtım"ı servetin merkezi bir yetke tarafından toplanıp yeniden bölüştürülmesi, "karşılıklılık" kavramını ise iki taraf arasında ger-

çekleşen değiş tokuş olarak kullanıyorum. Karşılıklılık ilişkisinde tarafların konumlarının benzer olması gerekmiyor; karşılıklılık, piyasa koşullarında yapılan rastgele ve kaygısız değiş tokuşun tersine, kişisel ilişkilere dayanan bir değiş tokuş biçimi (Lomnitz, 1977: s.133). Yani, taraflar birbirlerini asgari düzeyde de olsa tanıyorlar; değiş tokuşun nesneleri zaman içinde değişse de ilişkiler süreklilik gösteriyor (Momnitz, 1977); ilişki, piyasadaki değiş tokuştan farklı olarak, taraflar arasındaki bağlılık, sorumluluk, güven gibi terimlerle tanımlanıyor; mal değiş tokuşlarına her zaman selamlaşma, tarafların yaşamlarına ve ailelerine duyulan ilginin ifade edilmesi gibi törensel insani ilişkiler eşlik ediyor. Mal ve hizmet değiş tokuşunun nedeni minnettarlık, sevgi, saygı, hayır, nam, ayrıcalık, statü, yetki veya güç kazanmak olabiliyor. Bourdieu'nun az veya çok, tüm düzeylerdeki karmaşık toplumlar için gösterdiği üzere (1977, 1984), ayrıcalık ve statü gibi kültürel varlıklar ile para, mal ve hizmetler gibi maddi zenginlikler birbirleriyle değiştirilebiliyor. Dolayısıyla, bir ilişkinin karşılıklı olup olmadığını belirleyen ölçüt ne değiş tokuş edilen nesnelerin niteliği (maddi veya manevi), ne de ilişkinin türdeşliği, tersine, tarafların kişisel ilişkilerinin çok boyutluluğu içinde algıladıkları bir değiş tokuş.

Birbirleriyle ilintili bu tür ilişkiler bütününü ilişki ağları (şebekeleşme) olarak tanımlıyor, çokaraçlı iletişim çağında ilişkilendirildiği anlam ve işlevlerin tümünü kapsamadığı için sınırlı kalsa da, bu tanımı kitabın amacı için yeterli buluyorum. İlişki ağlarını yüz yüze ilişkiler bütünü olarak düşünürsek, karşılıklılık ilişkisini bunun toplumsal örgütlenme biçimi olarak ele alabiliriz. Burada antropoloji yazınında konunun nasıl kapsandığını irdelemek amacında değilim,[1]

1 Antropoloji yazınında ilişki ağı kavramının geçmişi Radcliffe-Brown (1940) ve Barnes'a (1954) kadar gitmekte. Bu isimlerin ardından gelen çeşitli yazarlar

ancak bu bölüm için önemli olan ve ilk kez Mitchell (1987) tarafından ortaya atılan üç temel kavram üzerinde duracağım: "ulaşılabilirlilik, katmanlılık ve yoğunluk" (Rogers ve Vertovec, 1995: s. 16). Ulaşılabilirlilik, en az iki hattan oluşmuş bir ilişkinin kapalı bir daire mi yoksa açık uçlu bir çizgi mi oluşturduğunu ölçer. Katmanlılık, tarafları birbirlerine bağlayan çeşitli toplumsal bağları gösterir (akrabalık, dostluk, meslektaşlık, evlilik). Yoğunluk ise, tarafların ilişki içinde sergiledikleri bağlılığın veya çıkar ilişkilerinin derecesiyle ilgilidir (Rogers ve Vertovec 1995: s.17). Alan araştırmamda edindiğim deneyime dayanarak, birbirine geçmiş çevreler içinde kurulmuş, katmanlılığın ve bağlılığın yüksek olduğu bir ilişki ağının, ağ içinde yer alanlar tarafından "ahlaki beraberlik" (Cohen, 1966: s.25) olarak değerlendirildiğini eklemek isterim. Böyle bir topluluğun içindekilere dışında kalanlara göre daha farklı beklentilerle ve farklı şekillerde davranılır. Topluluk üyelerinin birbirlerine daha cömert ve bağlı olmaları beklenir, topluluk dışı kişilerle girilen çıkar ilişkileri ise meşrudur (Caplan, 1981: s.64). Almatı'da genellikle işyeri temelinde, aile ve evlilik yoluyla veya mahalle bağları üzerine kurulmuş, ahlaki beraberlik olarak adlandırılabilecek ilişki ağları bulunmaktaydı.

Geçinmek için başvurulan yollar: Karşılıklılık ve Şebekeleşme

Sıradan insanların refahı açısından bakıldığında, Kazakistan'da Sovyet sonrası yaşanan ekonomik değişimlerin en önemlilerinden biri, birbirlerini dengeleyen devletin yeniden dağıtım işlevi ile şebekeler içindeki karşılıklılık ilişkisinin bozulmuş olmasıdır. Sovyet sistemi dünyadaki en geliş-

kavramı daha da geliştirmişlerdir (Wolf, 1966; Mayer, 1966; Mitchel, 1969, 1974, 1987; Hannerz 1980, 1992).

miş refah sistemlerinden birini kurmuştu ve Sovyet yeniden dağıtım sisteminin en önemli özelliği, ekonomik sistem gereği karşılıklılık ilişkisinin teşvik edilmiş olmasıydı. Humphrey'nin (1983) de göstermiş olduğu gibi, Sovyet sisteminde iktidar zenginlikten çok bir statü sorunuydu. Servet birikimi ve dönüşümü yasalarla sınırlı olduğu için insanlar maddi olanaklarını statü kazanmak veya kaynaklara ulaşmada ayrıcalık tanıyabilecek insanlara erişmek için kullanırlardı (Humphrey, 1983).

Değiş tokuşun bir başka boyutu da bazı mallarda görülen (gerçek ya da yapay) kıtlıkla ilgiliydi. Güdümlü ekonominin hastalıklı yönlerinden birinin kıtlık olduğu herkesçe bilinmektedir.[2] Sovyet yönetimi sırasında Almatı'da kıtlık yalnızca araba, buzdolabı, televizyon ve konut gibi belirli mallarda yaşanmış. Kıtlığın, sistem dinamiklerinin[3] bir sonucu olmakla birlikte, aynı zamanda yapay olduğu söylenebilir, çünkü tepedekiler çeşitli malları karaborsada daha yüksek fiyatlara satmaktaydılar. Kıt olan mallar temel olarak işyerleri aracılığıyla belge karşılığı verilmekteyse de, ayrıcalıklı olanlar karaborsa ya da değiş tokuş yoluyla bunlara erişebilmekteydiler.

Yeniden dağıtım ve karşılıklılık alanında Sovyet sonrası reformların getirdiği değişimleri daha iyi anlayabilmek için aşağıdaki formülü kullanacağım:

---

2 Güdümlü ekonomilerde yaşanan kıtlıklarla ilgili geniş bilgi için bkz. Kornai (1992: s. 228-301).

3 Sovyet ekonomisinde, her üretim biriminin performansını toplam ürün sayısı veya ağırlığı üzerinden brüt üretim hacmine göre ölçen ve buna göre ödüllendiren *Val* adlı bir sistem vardı. Her işletme, ürünün gerçek kullanım değerine pek önem vermeksizin üretim hacmini, dolayısıyla ödülünü maksimize etmeye çalışırdı. Bu nedenle ölçüm yöntemine bağlı olarak ya çok düşük ya da çok yüksek miktarda, ama pek kullanışlı olmayan mallar üretilirdi. Yani kıtlıklar kısmen bu kullanım değeri düşük ürün fazlalığı sonucunda doğuyordu. Sovyet ekonomisi bu nedenle israf ekonomisi olarak da tanımlanmıştı (Ticktin, 1992: s. 10-11).

A=B+C+D+E+F

Burada:

A=bir ailenin sahip olduğu kaynakların toplamı
B=aile üyelerinin maaş ve ücretlerinin toplamı
C=refah kurumlarının aileye yaptığı katkıların toplamı
D=ev içi üretimden elde edilen ürünler toplamı (bahçede yetiştirilen ürünler, beslenen hayvanlar, yapılan sebze meyve konserveleri, balıkçılık, toplayıcılık ve avcılıktan elde edilen ürünler)
E=değiş tokuş yoluyla elde edilen kaynaklar toplamı
F=pazarda yapılan ticaretten elde edilen kaynaklar toplamı.

E'nin miktarı aile üyelerinin toplumsal konumlarına ve ilişki kurma yeteneklerine göre değişmektedir.

Sovyet döneminde B+C ailenin sahip olduğu kaynakların esasını oluştururken, D+E yardımcı ama önemli bir kısımdı. Sıradan ailelerin büyük bölümünde ticaret geliri (F) sıfıra eşitti. D+E aile ekonomisine büyük bir katkı yapmış, karşılıklılık ilişkisi içinde kıt olan mallar değiş tokuş edilmiş (E) olsa da, bunların yaşamsal öncelikleri yoktu ve ailenin temel ihtiyaçları B+C ile karşılanabilmekteydi.

Perestroika ve bağımsızlığı izleyen ekonomik reformlar yukarıdaki formülde köklü değişimlere yol açmış. Öncelikle, refah devletinin çözülmesiyle aile ekonomisini yakından ilgilendiren yeniden dağıtım sistemi büyük ölçüde çökmüş, kurumsal katkılar (C) son bulmuş. İkincisi, işsizlik nedeniyle maaş ve ücretlerin (B) katkısı ya hiç yok ya da işlerini kaybetmeyenlerde, enflasyon ve kesintiler yüzünden üçte bir oranında azalmış. Ayrıca ücret ödemeleri sürekli ertelendiği için B, aile ekonomisi için temel bir kaynak olmaktan çıkmış. Yani B+C artık aile ekonomisine pek bir katkıda bulunamıyor. Bu nedenle ailelerin çoğu yoksulluk çizgisi

altında yaşamaya başlamış, hayatta kalabilmek tek amaçları olmuş. Geçinmenin tek yolu artık D+E. Buna ek olarak bavul ve sokak ticareti yapılmaya başlanmış. Bu soyut ama basit modeli örneklemek için bir işçi ailesinin geçinebilmek için başvurduğu yollara bakalım.

Aleksander kırkını geçmiş, kendisini Rus sayan Moldavyalı bir erkek. Yarı Rus yarı Ukraynalı Ludmila ile evli, o da kendisini Rus sayıyor. İki oğlan, iki kız dört çocukları var; bir Rus ailesi için fazla bir nüfus. En büyük erkek çocuk Kostia üç yıl önce karısının ailesiyle birlikte Rusya'ya gitmiş. Diğerleri, Aleksander'ın kayınvalidesi Marina ve kara köpekleri Şarik ile *Kruşçev evlerinde*[4] üç odalı bir dairede birlikte yaşıyorlar. Aleksander yetenekli bir marangoz, 24 yıldır aynı fabrikada çalışıyor. Fabrika, hisselerin çalışanlara paylaştırılması yoluyla özelleştirilmiş. İşletmenin müdürü önce hisselerin yüzde 25'ini almış. Sonra, bankaların yalnızca hisselerin büyük bölümünü ellerinde bulunduranlara kredi verdiklerini öne sürerek işçilerin sahip oldukları hisselerin çoğunu düşük fiyattan satın almış. Aleksander'ın dediğine göre, müdür üretim hacmi arttığı halde işçilerin sayısını 1400'den 600'e indirmiş. Aleksander'ın takımından işine son verilen üç kişinin yaptığı işler ona yüklenmiş.

Aleksander haftada 6 gün çalışıyor, maaşı 5.000 *tenge*. Ekim 1995'te 83 dolara eşit olan bu para, enflasyon nedeniyle Ekim 1996'da 71 dolara düştü.[5] Ailenin resmi geliri

---

4 Kruşçev evleri 1960'ların sonu ile 1970'lerin başında Kruşçev'in uygulamaya koyduğu konut politikası çerçevesinde inşa edilmiş, beş katlı beton blok evler.

5 Kitapta sözü edilen dolar ABD dolarıdır. Metinde sıkça dolardan söz edilmesinin nedeni insanların hemen her zaman gelir ve giderlerini ABD doları üzerinden ölçüyor olmaları. Tasarruf edebilenler de birikimlerini dolara yatırıyorlar. Yerel para *tenge*nin dolar karşılığı benim Almatı'da bulunduğum süre boyunca sürekli değişti. 15 Temmuz 1995'te geldiğimde 1 dolar 55 *tenge*yken, Ekim 1996'da 70 *tenge*ye eşitti.

onun maaşı ile karısının annesinin emekli maaşından (1.400 *tenge*, 20 dolar) oluşuyor. Aleksander şimdiki maaşının Sovyet zamanında eline geçenin üçte biri olduğunu söylüyor. Bunu da genellikle en az dört ay gecikmeli olarak alabiliyor; neyse ki kayınvalidesinin emekli maaşı düzenli ödeniyor. Öğlen yemeklerini maaşından kesilmek üzere fabrika kantininden veresiye yiyor. Fabrika yönetimi işçileri, maaşlarının bir bölümünün hatta tümünün ayni ödenmesini kabule zorluyor. Ama işçiler buna direniyor, çünkü Aleksander'a göre fabrika mağazasında fiyatlar dışarıdan daha yüksek, üstelik satılanlar kalitesiz. Yönetim, üretilen pencere, kapı ve mobilyaları diğer fabrikalar ve büyük gıda mağazaları ile yiyecek, şarap, şeker ve başka bazı mallar karşılığında takasa sokuyor. Sonra da o takas mallarını işçilere para yerine kabul ettirmeye çalışıyor. Aleksander'ın iddiasına göre:

> Müdür bir taşla iki kuş vurmaya çalışıyor, mallarını satarken bir yandan da ek kazanç elde ediyor. Bize maaşlarımızı ödeyecek parası olmadığını söylüyor. Ama yalan, kendisine pahalı bir ev yaptırıyor, geçenlerde de Mercedes aldı.

Ailenin aylık gideri en az 25.000 *tenge*. Bunun içinde ağırlıklı olarak gıda harcamaları, kira, arabanın benzini ve votka ile biraya ayrılan para var. Aleksander her akşam iki şişe yerel bira ile iki küçük bardak votka içiyor, bunların maliyeti 70 *tenge*. Giysileri eski, Sovyet döneminde olduğu gibi Yeni Yıl için yeni kıyafetler alamadılar. Kış geldiğinde kızları Nataşa (21) ve Nastia (19) anneleriyle bot ve palto ihtiyaçları konusunda tartıştılar. Ludmila Mikhailovna kendi eskimiş ayakkabılarını göstererek, "Bakın bana, param olsa kendime bir çift yeni ayakkabı alırdım", diyerek kızlara itiraz etti. Ama Aleksander öyle düşünmüyor, "Evlenme za-

manları geldi, hiç kimse eski giysiler içinde bir kıza bakmaz", diyordu. Birkaç gün sonra bana botları ve paltoları aldığını söylediğinde, ne kadar ödediğini sordum. "Ödemedim", dedi. Nasıl olduğunu merak ettim. *Nikol'skii* pazarında kocasıyla dükkân işleten ve bavul ticareti yapan yeğeninden aldığını söyledi. "Ne cömert akrabaların var", dediğimde, "Evet ama ben de onlara yardım ediyorum, yaz başında para almadan pencere ve kapılarını değiştirdim. Çok tehlikeli olduğu halde malzemeleri müdürden habersiz fabrikadan almıştım", dedi.

Aleksander'ın ailesi, aile üyelerinin tümünün ekonomik etkinliklere katılması sayesinde geçinebiliyor. Aleksander, karısı ve komşularının dediği gibi, altın elli, yani çok becerikli bir adam. İyi bir marangoz, kaynakçı ve yapı ustası; iyi bir çiftçi; ayrıca balıkçılık ve avcılık yapıyor. Bütün bunların yanında insanlarla ilişki kurabilen biri. Mesleki bilgisi ve ilişki kurma becerisi sayesinde ailenin ihtiyacı olan parayı kazanabiliyor. Her şeyden önce hem fabrikada hem de kendisi için çalışabiliyor. Akraba ve dostları aracılığıyla çalıştığı fabrikaya müşteri buluyor, müdür tüm siparişleri ona gönderdiği için, bazı işleri olması gerekenden daha az paraya kendi hesabına yapıyor, yani müşteri "çalıyor". Ayrıca bazı mallları ve aletleri fabrikadan çıkarıp dost ve yakınlarına daha ucuza satıyor, hatta bazen bedelsiz veriyor. Çeşitli kişilere malzeme vererek, kapı pencere monte edip tamir ederek yardım ediyor, kendisi ihtiyaç duyduğunda da onlardan yardım alıyor.

Aleksander bütün bu işler sayesinde, ailenin aylık gelirinin büyük bir bölümünü oluşturan ve çoğu yasadışı yollarla edinilmiş 12.000 ile 20.000 *tenge* arasında bir para kazanıyor. İş arkadaşları yaptıklarına itiraz etseler de, Aleksander fabrika bekçisine rüşvet vererek bütün işlerini hallediyor; yaptığının hırsızlık olmadığını, işçilerin hisselerini çok ucuza satın almış olduğu ve şimdi de zaten düşük olan ma-

aşları zamanında ödemediği için, asıl hırsızın müdür olduğunu düşünüyor.

Aleksander'ın annesi Almatı'dan 60 mil uzaklıkta bir köyde yaşıyor. Hayatı boyunca civardaki kolhozda sütçü olarak çalışmış. Aynı yerde traktör sürücülüğü yapan kocası ölmüş. Artık emekli olduğu halde, kendi bahçesinde meyve ve sebze yetiştirip hayvan besliyor. Ayrıca patates ektiği bir toprağı var. Çiftçiliği küçümseyen Nataşa dışında tüm aile patates üretimine katılıyor. Tükettikleri et ve sütün bir bölümü, sebze ve meyvelerin tümü buradan geliyor. Ailedeki kadınlar kış için yazdan sebze konservesi ve reçel yapıyorlar (üç litrelik şişelerde yaklaşık 60 domates salçası ve yarım litrelik şişelerde 40 kadar reçel). 1996 yazında 2.000 kg patates ürettiler. Bir bölümünü sattılar, bir bölümünü de küçük bir domuzla takas ettiler. Bir çuval patatesi balık ağı karşılığında Valeri adlı bir Rus'a, iki çuvalını da kocası intihar etmiş olan Aleksander'ın kız kardeşine verdiler. Kendilerine kalan patatesin birazını yaz ve sonbahar için ayırdıktan sonra kalanları gelecek hasata kadar kullanmak üzere kilere kaldırdılar.

Kendilerine ait toprağın yanı sıra, civar alanlar da geçim kaynağı olarak kullanılmakta. Aleksander'ın annesinin köyüne 6 mil uzaklıktaki göl, bahçeden sonra, en büyük geçim kaynağı. Aleksander göle her gidişinde 20 kg balık tutuyor. Balıkların bir kısmını (en iyilerini) gölden sorumlu (bekçi) Memet adlı bir Türk'e veriyor, birazını da Rus Valeri'ye. Kalanlar annesi, kız kardeşi, yeğenleri ve kendi ailesi arasında paylaşılıyor. Bazen fabrikadaki arkadaşlarına ve bekçiye de balık götürüyor. Valeri ve Aleksander zaman içinde dost olmuşlar; sık sık Aleksander'ın küçük kayığında bütün geceyi gölde geçirir, birlikte balık tutup votka içerlerdi. Aleksander Memet'e balıkların yanı sıra meyve de veriyor, ayrıca fabrikadan getirdiği elektrikli testereyle onun

için odun kesiyor. Aleksander Memet'le de iyi ilişkiler kurmuş. Birlikte her göle gidişimizde önce gölden birkaç yarda uzaklıktaki evinde Memet'i ziyaret ederdik. O da bize votka, çay ve kavun ikram ederdi. Balığa çıkmadan önce saatlerce oturur hep birlikte sohbet ederdik. Aleksander, balıkçılık kadar sık olmasa da kuş da avlıyor. Avladığı kuşların bir bölümü ve bir şişe votka karşılığında bir Rusa tamir ettirdiği eski bir tüfeği var.

Yakındaki kolhoz da bir geçim kaynağı. Aleksander fabrikadan aşırdığı malzemeleri köylülerden süt, meyve ve et almak için takas ediyor. Ayrıca kolhozdan hayvanlar için bedelsiz ot, ailesi için de mısır alıyor. Yazları çok mısır yiyorlar, bir bölümünü de dost ve akrabalara veriyorlar. Aleksander'ı çiftlikten bir çuval mısır alırken gördüğümde yasal olup olmadığını sordum, kahkahayı basıp, "Kolhozun civarındaki her şey bana ait", dedi. Daha sonra evde, Aleksander'ın eşi Ludmila pişirdiği mısırı sofraya getirdiğinde, hikâyeyi bütün aileye anlattı. Hepsi cahilliğime kahkahalarla güldü. Yazları yöredeki Korelilerden de bazı hizmetler karşılığında karpuz alıyorlar.

Aleksander her cuma akşamı Almatı'da toptan satış yapan bir mağazadan annesi için ucuz votka ve sigara satın alıyor. Kadın da bunları hafta boyunca satıyor ya da takasta kullanıyor. Satmadan önce miktarını artırmak için votkalara su katıyor.

46 yaşında olan Ludmila omurgasını incitene kadar bir fabrikada çalışmış. Tamamen çalışamaz hale gelene kadar iki kez ameliyat geçirmiş. Sigorta niyetine tek kuruş almadan işinden ayrılmış, üstelik bir emekli maaşı da yok. Aile ekonomisine katkısı, küçük kızları Nastia'nın yardımıyla sattığı kozmetik ürünler. Bunları Rusya ile Kazakistan arasında bavul ticareti yapan büyük oğlu Kostia getiriyor. Kostia da karşılığında Rusya'da çok pahalı olan meyve, yumur-

ta ve sebze alıyor. Anne kız kozmetikleri arkadaşlarına ve akrabalarına satıyorlar. *Karavan* adlı çok satan bir gazeteye ilan da veriyorlar.

Nataşa, Bulgar Türkü bir adamla evlenip İstanbul'a gitmeden önce yasadışı sokak satıcılığı yapıyordu. Önceleri kuzeninin dükkânından aldığı mallarla annesinden aldığı kozmetikleri yüzde 5 karşılığında sokakta satardı, ama bir süre sonra kuzeniyle kocasının ona kazık attıklarından, diğer kızların komisyonlarının daha iyi olduğundan, kış soğuğunda sokakta durmakta zorlandığından ve neredeyse her gün para ya da iş karşılığında seks talep eden erkeklerin tacizlerinden şikâyet etmeye başladı. Yaz sonunda, Gülay adlı Kazak bir kadından aldığı ders kitaplarını sokakta satmaya başladı. Bir arkadaşının kız kardeşi olan Gülay okul kitaplığında çalışıyordu. Kitaplar okul kitaplığında satılması gerekirken karaborsada daha yüksek fiyatlara satılıyor. Gülay ya da ailesinden birileri tanınmaktan korktukları için kitapları kendileri satmaya yanaşmıyorlardı. Yasadışı okul kitabı satışı Nataşa ile sınırlı değil, Ağustos 1996'da her yerde bu yolla satılan okul kitabı bulmak mümkündü.

Nataşa Kazak kadınla yaptığı antlaşmadan memnundu. Her kitap için belli bir miktarı okula ödüyorlar, kalanı aralarında eşit olarak paylaşıyorlardı. Nataşa, Almatılı genç kadınlara göre çok daha dürüst olmasına karşın, Gülay'a biraz kazık atmıyor da değildi; çünkü Gülay'ın da kendisine aynı şeyi yaptığını düşünüyordu. Gülay'ın satılan her kitaptan okula ona söylediğinden daha az para ödediğinden kuşkulandığı için, 150 *tengeye* sattığı kitabı Gülay'a 120 *tenge* olarak bildiriyordu. Nataşa aslında ticaret yapmaktan utanıyor, ama, "Bedenimi satmaktansa çorap ve kitap satarım", diyerek kendini rahatlatmaya çalışıyordu.

Nataşa 17 yaşında liseyi bitirdikten sonra üniversiteye girmek istemiş, ama ailesinin onu rüşvet karşılığında bir

yere yerleştirmek için ne gerekli bağlantıları ne de parası varmış, bu nedenle açıkta kalmış. Bunun üzerine babası teknik bir okulun müdürüne 200 dolar rüşvet vermiş ve Nataşa elektrikçi olmak üzere bir yıl eğitim görmüş. Emekli bir albay olan kuzenlerden birinin aracılığıyla da orduda iş bulunmuş. Yardımları karşılığında emekli albaya yeni dairesinin kapı ve pencerelerinin sağlanacağı sözü verilmiş. Ayrıca, albay ve on kadar subay arkadaşına 100 dolar masraf edilerek bir akşam yemeği verilmiş.

Ordu mensupları hem içkici hem de kadın düşkünü olarak ün yapmış oldukları için, Nataşa bu işi aslında istememiş. Ama sokak satıcılığı çok istikrarsız olduğundan, cinsel tacize uğramaktan korktuğu halde, işi kabul etmeyi düşünmüş. Daha çok kadın mesleği olarak görülen bavul ticareti işine de girmek istemiyormuş. Çünkü herkesçe kabul edildiği üzere, bu işi yapan kadınlar sattıkları malları daha ucuza elde edebilmek için yurtdışındaki ortaklarıyla yatıyorlarmış. Nataşa sık sık ekmek parası için Arap ve Türklerle yatmayacağını dile getirirdi. Sonunda şans eseri bir Bulgar Türkü ile tanıştı ve onunla evlendi, böylece kendisi işe girmekten, ailesi de albaya rüşvet vermekten kurtuldu. Genç bir kadının iyi bir koca bulması, hem kendisi hem de ailesi için önemli bir saygınlık ve geçim kaynağı; çünkü damat ve ailesi yeni ilişkiler kurulmasında potansiyel bir kaynak. Albay daha sonra söz verilen kapı ve pencereleri istemiş, ama Aleksander karşılığında yüz "kâğıt" (kendi sözleri) talep etmiş. Akrabası olduğu halde albaydan neden para istediğini sorduğumda, albayın hileci ve zengin olduğunu, malzemeleri fabrikadan çıkarmasının da risk taşıdığını ileri sürmüş, "Piyasadan bunları iki yüz dolara alabilir ben yarısını istedim", demişti.

Kayınvalide Marina emekli aylığına ek olarak, yaz akşamları kaldırımda sigara, votka, sakız, şarap, bira ve çeşitli hamur işleri satarak aile ekonomisine katkıda bulunuyor. Bü-

tün bu faaliyetlere karşın, aile çok az para biriktirebiliyor, geçimlerini ancak sağlayabiliyorlar. Aleksander ve ailesi tarafından yapılan işlerin büyük bölümünün yasadışı olduğu unutulmamalı.

Yukarıda anlatılan örneğin de gösterdiği gibi, sıradan insanlar için değiş tokuş geçinmek için başvurulan yolların en önemlisi. Değiş tokuş, alkollü içkilerden yiyeceğe kadar her şeyi paylaşmak, karşılıklı armağan alıp vermek, iyi dileklerde bulunmak ve yardımlaşmak gibi çok çeşitli biçimlerde olabiliyor.

Almatı'da geçinmek için başvurulan değiş tokuşu iki başlık altında sınıflayabiliriz:[6] hem geçinebilmek hem de toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini ve kurulmasını sağlamak için girilen değiş tokuş ve doğrudan geçinmeyle ilgili zorunlu değiş tokuş. Yiyeceklerin ve içkinin paylaşılması, armağan alıp verme ve karşılıklı iyi dileklerin sunulması birinci türden, zorunlu gereksinmeler konusunda yardımlaşma da ikinci türden değiş tokuşa örnek oluşturuyor. İlki, süreklidir ve tekrar tekrar gündeme gelir. Değişimin karşılıklı olması, mal ve hizmetleri alan tarafça beklenir ama talep edilmez, veren ise sunacaklarına kendisi karar verir. Değiş tokuş gündelik hayatın, insanların ve kurumların yaşam döngülerinin ve kültürel olayların bir parçası. Son yıllarda halkın yaşam standardının "Thatchervari" bir saldırı yüzünden düşmesiyle yaşanan yoksulluk bu tür değiş tokuşu zora sokmuş olsa da, sürüyor. İkinci tür zorunlu değiş tokuş ise gereksinimini kendisi karşılayamayan tarafça talep edildiğinde gündeme geliyor. Tuvalet tamirinden iş bulmaya, üniversiteye yerleştirilmeye kadar her türlü ihtiyacın karşılanması burada yardım olarak tanımlanıyor.

---

6 Sahlins (1972: s.193-6), değiş tokuşu diğerkâmlık veya zorunluluk ölçüsüne göre üçe ayırmakta: genel, dengeli ve negatif değiş tokuş. İlkinde diğerkâmlık, sonuncusunda zorunluluk ön planda.

Karşılıklılık ilişkisinin bu iki türü, uygulamada birbirinin içine geçmiş olsa da, çözümleme yapabilmek kaygısıyla bunları ayırmak mümkün. Armağan alıp vermek gibi yeniden üretilen bazı ilişkiler alıcı tarafa ekonomik açıdan katkıda bulunmayı amaçlarken, değiş tokuşun her türü taraflar arasında var olan ilişkilerin beslenmesini sağlıyor. Aynı taraflar arasında her iki tür değiş tokuş ilişkisi de görülebiliyor. Örneğin, Aleksander ve akrabaları, yeğenlerinin aileleri ve hatta albayın ailesi de dahil, birbirlerini ziyaret eder, kutlamalarda armağan alıp vererek duygu ve dileklerini paylaşırlardı. Diğer taraftan, Aleksander mal ve hizmet değiş tokuşunda bulunduğu adamlarla votka ve bira içerdi. Değiş tokuş türlerinin birbirlerinin önkoşulu olduğu söylenebilir.

Yiyeceklerin ve içkinin paylaşımı

İnsanların rastgele bir araya geldikleri bar ya da benzeri yerlerle karşılaştırıldığında, evin simgesel değeri daha yüksektir. Ev, insanların akrabalarını ve dostlarını kabul ettikleri, yiyecek ve içecekleri, duygu ve dilekleri paylaştıkları bir mekândır. Yiyecek iki şekilde paylaşılıyor: Aile üyelerinin günlük hayatta paylaştıkları öğünler ve tören yemekleri. Tören yemeklerinde ve resmi kutlamalarda, bireylerin veya kurumların yaşamlarındaki çeşitli önemli günlerin kutlanmasında ya da birinin, bir ailenin veya bir grup insanın, yapılan ya da yapılacak olan yardıma karşılık olarak verdiği davetlerde, veya "ayrıcalıklı" birinin konuk olması durumunda yeniliyor. Yemek davetlerinde "saygın" kişiler konuk olduklarında, bunun ev sahibinin onur ve namını da güçlendirdiği düşünüldüğünden ve gösteriş yapmak için, bazı akraba ve dostlar da çağrılıyor. Yemek genellikle evde veriliyor, ama bazen bir restoran ya da işyeri gibi resmi bir mekânda da yenildiği oluyor. Kutlamanın süresi, türü, ik-

ram edilen yiyecek ve içecek miktarı olayın önemine, mekâna ve konuk ve ev sahiplerinin zenginliklerine, toplumsal konumlarına bağlı. İnsanların yaşadıkları yoksulluk göz önüne alındığında yiyecek ve içeceklerin bolluğu şaşılacak bir düzeyde.

Törenlerde tüketilen her şey başından sonuna kadar denetim altında tutuluyor: *Tamada* denilen biri (düğünlerde ve büyük resmi partilerde) veya topluluğun en yaşlı kişisi, olayın önemini ve ilgili insanları tanıtıp şerefe kadeh kaldırarak töreni açar, ardından herkes kadehini kaldırır, hep birlikte içilir. Önce soğuk yiyecekler yani ilk yemek gelir. Yemek yenirken, *tamada* eşit aralıklarla herkese kadeh kaldırma fırsatı verir. Yine hep birlikte kadehler kalkar ve içilir. Aralarda insanlar birbirleriyle sohbet edip fıkralar, hikâyeler anlatırlar. Bir süre sonra sıcak yemekler, ikinci yemek, ikram edilir, sonra da tatlı. Yemek bittiğinde ve son kişi de kadeh kaldırma görevini yerine getirdiğinde toplantıyı açan kişi ev sahibine, konuklara ve olaya değindiği son konuşmasını yaparak törene son verir.

Kadeh kaldırma, Kazaklar arasında hitabet yeteneği gerektiren bir sanat. Konuşmacının beceri ve zevkine göre konuşmanın biçimi değişse de, içeriğinde değişmeyen bazı öğeler bulunur: Öncelikle, evin reisi olarak ev sahibine ikram ettiği yiyecekler ve cömertliği için teşekkür edilir. İkincisi, kutlama evde yapılıyorsa, evin hanımına, konukseverliği ve güzel yemekleri için övgüler sıralanır. Üçüncüsü, kutlama nedenine değinilir ve ilgili kişiler selamlanır. Dördüncü olarak da, bu kişilerin orada bulunan insanlarla bağları vurgulanır. Konuşmalarda genellikle akrabalık, dostluk gibi toplumsal bağların önemine işaret edilir.

Kadeh kaldırma sırası resmi kutlamalarda ve dini topluluklarda kıdeme, özel partilerde yaş ve cinsiyete göre belirleniyor. Erkekler ve yaşça büyük olanlar kıdem sırasında

öncelikli oluyorlar. Müslüman topluluklarda cinsiyet kıstasına daha sıkı uyuluyor, Rus veya karışık topluluklarda durum daha esnek. Kadeh kaldırma, topluluk içindeki iktidar ilişkilerinin meşrulaştırılmasında önemli bir yere sahip. Bu da, kadeh kaldırmanın sırası, içeriği, uzunluğu ve konuşmacının beden dili sayesinde gerçekleşiyor. İnsanların birbirlerini selamlamaları ilişkinin türdeş olup olmamasına göre değişiyor; bunu selamlananın adının nasıl söylendiği belirliyor. Üst konumdaki kişi genellikle alt konumdakine, eğer gençse lakabıyla hitap eder (Medina yerine Medinka, Aleksi yerine Aleşa gibi). Alt konumdakiler ise her zaman üstlerine ad ve soyadlarıyla, Sergey Mihaloviç ya da Medina Hosenovna şeklinde hitap ederler. Şahıs zamirleri kullanılması durumunda ise üst veya eşit kıdemdeki/konumdakiler alt/eşitlerine sen derler, tersi durumda siz denir. Sen zamiri yakınlık ve koruma, siz ise uzaklık ve saygı ifade eder. Beden dili ve konuşmanın içeriği de bu mantığa uyar. Kıdemli olan kendinden eminse (ya da böyle görünmek istediğinde) sesi eğitici, bedeni rahattır. Kelimelerini serbestçe seçer, konuşmasına hikâyeler şakalar katar, selamlamakta olduğu gencin başarılarını değerlendiren ama aynı zamanda onaylayan bir tavır takınır, genellikle övgüler sıralar; sonra ona ahlaklı bir hayatın kurallarını hatırlatır, önerilerde bulunur ve gelecekte ondan beklenenlerden söz eder.

Alt statüden bir konuşmacı ise, mütevazı sesi ve yüzüyle üst konumdakini göklere çıkarır, örnek karakterinden bahseder, ahlaki ve akademik başarılarını öne çıkartır (ekonomik başarılar pek dile getirilmez). Kullandığı kelimeler daha resmi ve standarttır. Üst konumdakilerin konuşmaları daha uzundur, daha fazla sayıda kişiye hitap ederler. Kadeh kaldırma sırası hem cinsiyetçidir, hem de eğer kadeh bir kadının şerefine kaldırılıyorsa ayrıca cinsiyetçi bir içerik söz konusu olur. Kadın, toplumsal konumuna, mesleki ba-

şarılarına bakılmaksızın, öncelikle aile yaşamındaki ahlaki nitelikleri dolayısıyla kutlanır. Örnek bir eş ve anne olduğu söylenir, kocasının ve çocuklarının sevgisini kazanması dileğinde bulunulur. Eğer evli değilse, iyi bir koca bulması dilenir, bir eş ve anne olarak nasıl davranması gerektiği konusunda öğüt verilir.

Armağanlar

Armağan değiş tokuşu konusu pek açık değil, rüşvet ve haraçtan ayırmak mümkün olmayabiliyor. Armağan genellikle bir kutlama sırasında veriliyor ve verenler alanlar adına kadeh kaldırıyorlar. Kadeh kaldırma töreni, yukarıda anlatıldığı gibi ilişkinin türdeş olup olmamasına göre değişiyor.

Armağanlar çoğunlukla ailecek, bir grup arkadaş, iş arkadaşları ya da aynı dinden kişilerce toplu olarak veriliyor. Armağını alansa genellikle tek bir kişi ya da evlilik durumunda iki kişi oluyor. Bazı özel durumlarda bireysel olarak da armağan sunuluyor. Bunun en sık rastlanan örneği erkeğin metresine ya da nişanlısına verdiği armağan. Başka bir örnek de rüşvet veya haraç niyetine verilen armağan. Yani armağan genellikle bir kişinin bir gruba bağlılığını simgeliyor ve bu bağ armağana eşlik eden kadeh kaldırma sırasında açıkça ifade ediliyor. Armağana karşılık vermekse, ilgili kişiler arasındaki ilişkinin türüne göre değişiyor. Eşit konumdakilerin ilişkisinde armağana mutlaka karşılık verilmekte ve bunun parasal değeri alınan armağanla az çok aynı. Bunun istisnası, armağan verilecek kişiye daha önce yaptığı veya ilerde yapacağı bir şey karşılığında veriliyor olması. Bu durumda armağanlar toplumsal konumlardaki farklılığa bağlı olarak eşit değerde olmayabiliyor. Türdeş olmayan ilişkilerde karşı armağan vermek konuya ve taraflar arasındaki hiyerarşiye bağlı. Bu nedenle insanların yaşam

döngülerindeki önemli olaylara ilişkin armağan alıp vermeyi diğerlerinden ayrı tutabiliriz.

Karşılık olarak verilen armağanlar toplumsal konum ve cinsiyet hiyerarşisine göre değişiyor. İnsanların yaşamlarındaki dönüm noktalarıyla ilgili törenlerde her zaman armağana mukabelede bulunuluyor, ama miktarı ve çeşidi yukarıda anılan toplumsal hiyerarşiye göre belirleniyor. Örneğin, iş yerlerinde (bir üniversite bölümünde ya da fabrikadaki bir birimde) çalışanların doğum günleri mutlaka kutlanıyor ve ilgili kişiye çalışma arkadaşlarınca toplu olarak bir hediye veriliyor. Üst konumdakilerin (bölüm başkanı ya da usta başının) aldığı armağanların değeri daha yüksek.

Dönümler dışındaki armağanlaşma hiyerarşiye bağlı olarak farklılaşıyor. Alt konumdakiler üstlerine armağan veriyorlar ama üst konumdakiler armağana karşılık vermek durumunda değiller. Üniversitedeki 8 Mart kutlamalarında üç sekreter, kadın dekana pahalı çiçekler ve iki şişe pahalı (buraya göre pahalı) şampuan armağan ettiler, ama karşılığında dekanın takdirinden başka bir şey almadılar. Aynı gün benim kız öğrencilerim de karşılığında bir şey almaksızın öğretmenlerinden birine çiçek aldılar. Yıl sonu sınavları sırasında sınıf öğrencileri, aralarında para toplayarak öğretmenlerine armağan alırlar ve karşılığında yalnızca iyi not almayı umarlar. Aslında rüşvete çok yakın olan bu tür armağanlar Almatı'da oldukça yaygın. Patronlarıyla iyi ilişkiler kurmak isteyenler genellikle armağan veriyorlar. Erkekler armağan vererek kadınların konukseverliklerini, ilgilerini kazanmaya çalışıyorlar. Sovyet sonrası Almatı'da erkeklerin kadınlara armağan vermeleri, yalnızca zenginler için değil, yoksul olanlar için de bir erkeklik simgesi olmuş. 8 Mart kutlamalarında genç bir işçi tüm maaşını sevgilisine küpe almak için harcamıştı.

Armağan, eğer bir yabancıya verilmiyorsa, genellikle para

veya mal gibi doğrudan faydacı bir özellik taşıyor. Yabancılara ise genellikle "geleneksel kültürü" simgeleyen elsanatları örnekleri armağan ediliyor. Yarı dinsel Ivanov kültüne inanan bir grup arkadaşım vardı. Grupta doğum günleri mutlaka kutlanırdı. Herkese armağan olarak para verilirken bana geleneksel Kazak şapkası hediye etmişlerdi. Mahallemdeki mütevazı bir işçi sınıfı düğünü sırasında da, damadın annesi ve gelinin amcası dışında, herkes yeni çifte para armağan etti. Anne geline altın küpeler, amca da yeni evlilerin St. Petersburg'a gitmeleri için seyahat bileti vermiş, en etkili armağan ise gelinin annesinden gelmişti: verilirken herkesin alkış tuttuğu, birbirine yapıştırılmış dolarlardan oluşan bir kuşak. Diğerleri para armağanlarını zarf içinde verdiler.

Armağanın miktarı, faydalı olması amaçlandığı için oldukça önemli; hem armağanı alanlarla verenlerin zenginlik ve statülerine, hem de toplumsal ilişkilerin ve olayın tipine göre değişmekte. Sözü edilen kült grubunda her doğum gününde herkes 300 *tenge* ile katılıyor, sonunda toplanan para 3.000 *tenge*yi (50 dolar) buluyordu. Armağan değiş tokuşu akraba ve dostlar arasında olduğunda bu miktar daha fazla olabiliyor.

Yardım

Kutlamalar, yiyecek içecek paylaşımı, iyi dilek ve armağan alışverişi, çok çeşitli mal ve hizmetin değiş tokuşunu kapsayan farklı ilişki kurma ve sürdürme biçimleri. İyi ilişki kurma biçimlerinden en önemlisi ise yardım.

Akraba ve dostlar arasındaki karşılıklılık ilişkisinin en yaygın biçimi de yardımlaşma. Bu, yarı takas biçiminde bir değiş tokuş. Takas, daha önce alınan veya alınması beklenen bir yardım karşılığında yapıldığı için biraz daha farklı.

Yardımlaşmada odak noktası[7] insanlar arasındaki ilişki, takasta ise yardıma konu olan nesneler arasında bir ilişki söz konusu (Humphrey ve Hugh-Jones, 1992: s.1). Bunu açmak için şu örneği ele alalım. Okuyucunun da hatırlayacağı gibi Aleksander'ın annesi köylülerle votka takas etmekteydi. Kadın aynı köyde yaşayan yeğenine votka veriyor, o da Aleksander'ın olmadığı acil durumlarda ona yardım ediyordu. Aleksander'a, annesinin yeğeni ile votkayı takas edip etmediğini sorduğumda, "Hayır, öylesine veriyor, o da ona yardım ediyor, bu akrabalar arasındaki bir ilişki", diye yanıtlamıştı. "O halde takas nedir?" diye sorduğumda da, takasın mal değiş tokuşu olduğunu söyledi. Bu örneğin de gösterdiği gibi, takasta taraflar değiş tokuşun ekonomik boyutunu öne çıkarıyorlar, oysa yardım söz konusu olduğunda bu boyut ideolojiler, söylemler ve duygularla gizleniyor; evlilik, akrabalık, dostluk ön plana geçiyor. Ayrıca, takasta alınan ve verilen mallar taraflarca sırayla alınıp verilir (Humphrey ve Hugh-Jones, 1992: s.1), yardımlaşmada ise bir sıra gözetilmez. Yardım edenin ileride karşılık olarak alacağı yardım da önceden bilinmez. Yardım alan, yardım edeni o sırada biraz para, bir armağan ya da yiyecekle ödüllendirse de, bu taraflarca tam bir karşılık olarak görülmez. Örneğin, daha önce sözünü ettiğimiz Nataşa'ya iş bulmuş olan albay, aileye 300 dolara malolmuştu; 100 dolar yemek daveti, 200 dolar da kapı ve pencereler için. Buna rağmen, albay Nataşa'nın ailesine yardım ettiğini, şükran duymaları gerektiğini ve borçlu olduklarını düşünmekten geri durmadı, çünkü ona göre akraba olmasalar maliyet daha da fazla olacaktı.

Yardımın geri dönüşü, yardım edenin yardım alan tarafça karşılanabilecek zorunlu bir ihtiyacı olana kadar bekler. Ne ki, geç de olsa karşılığı verilen bir yardımla süreç tamamlan-

7 Bu tabiri Humprey ve Hugh-Jones'dan (1992: s.1) ödünç aldım.

mış olmaz, başka bir yardıma vesile olacak yeni bir döngü başlar. Döngüsel özellik, şimdiki yardımın geçmiş ve gelecek yardımlarla ilişkisi olduğu anlamına gelir. Yani iki taraf arasındaki ilişki yenilenerek sürdürüldüğünden takastan daha farklı bir anlayışın söz konusu olduğu söylenebilir. Zaman içinde ortaya çıkabilecek beklenmedik olaylar karşısında ilişkinin sürekliliği önemli bir güvence; yiyecek ve içki paylaşımı, armağan ve iyi dilek alışverişi ilişkinin güçlenmesine yardım ediyor. Yine de, verme eyleminin her zaman sorunsuz bir şekilde karşılık bulacağı iddia edilemez. Yardımı ilk alanın karşı tarafın talebine nasıl cevap vereceği, ilişkinin zaman içinde nasıl bir gelişme göstereceğine bağlı. Yardım alan, yardım edeni artık güvenilir bulmuyor ya da karşılık olarak istediği mal ve hizmetlerin değerini aralarındaki ilişkinin şimdiki durumuna göre çok yüksek buluyor olabilir; bu durumda istenilenleri sağlamamak ya da sağlaması durumunda karşılığında olağanüstü bir şey talep etmek gibi yollara başvurabilir. Aynı şey yardım alanın, yardımı vereni zaman içinde ilerlemiş olan toplumsal konumundan dolayı daha az önemli bulması veya bir başkasının artık daha etkin olduğunu düşünmesi durumunda da geçerli.

Yardımlaşma, değiş tokuş edilen nesnelerin değerleri bakımından da takastan farklı; takasta nesnelerin değeri, öznel ve farklı "değer yargılarına" göre belirlense de (Appadurai, 1986, Humphrey ve Hugh-Wones, 1992, s.1'den alıntı) eşit varsayılır. Yardımlaşmada ise insanlar değiş tokuş edilen "nesneler"in değerlerini karşılaştırmazlar. Örneğin Aleksander ve Memet balıklarla odun kesmenin maliyetini düşünmezlerdi. Aleksander'ın gölden tuttuğu balıkların değeri 100 *tenge* kadar olmalı, çünkü Memet balık tutan başka insanlardan bu kadar para alıyordu. Aleksander ise bu miktar balığı Almatı'daki pazardan ancak 2000 *tenge* ödeyerek alabilirdi. Bu fiyatlar ne Türkün ne de Aleksander'ın

akıllarına geliyordu. Dahası, Aleksander balıkları satmaz, ailenin tüketebileceğinden fazlasını akraba ve dostlarına verirdi. Elektrikli testereyle odun kesmenin ise sabit bir fiyatı yok, Aleksander bunu iyilik olsun diye yapıyordu.

Yardımın ikinci önemli özelliği, *blat*: etkili bir kişinin, konumunu kullanarak genellikle yasadışı yollardan yardımda bulunması. Karşılıklılık ilişkisinde çoğunlukla el konmuş, yasal yollarla edinilmemiş kaynaklar kullanılıyor. Etkili konumlarda bulunmak sayesinde gizlice ulaşılabilen bu kaynaklar, geç Sovyet ve Sovyet sonrası toplumsal düzenin yaşam biçimlerinden biri olmuş. Berliner'in (1957: s.182) ileri sürdüğü gibi, *blat* sözcüğü eski bir terim, ama Sovyet sisteminde yeni anlamlar kazanmış. Kelime olarak suç, iltimas, etki, sızdırmak ve himaye anlamlarına geliyor. Ama gündelik kullanımda olumsuz çağrışımları daha fazla. Toplumun alt kesimlerindekiler genellikle *blat* terimini üst kesimlerin hırsızlığı ve suçları için kullanırlarken, kendi aralarındaki bu türden ilişkileri geçim mücadelesi olarak adlandırmaktalar. Kelimenin olumsuz anlamda kullanıldığı bir başka bağlam da, etnik köken. Kazak olmayan etnik gruplar, özellikle Ruslar, *blat* terimini olumsuz anlamda Kazaklar için kullanıyorlar. Kazakların işleri ve üniversiteleri kendi akrabalarına peşkeş çektiklerini, hatta Kazakların *blatniki* (rüşvetçi, hilekâr) olduklarını söylüyorlar. Öte yandan kendi *blat* ilişkilerini geçinebilmek için başvurdukları bir yol olarak meşrulaştırıyorlar.

Kaynakların yasadışı kullanımı hem Sovyet hem de Sovyet sonrası dönemde yaygın bir olgu (Dallin, 1951: s.181-96; Berliner, 1957: s.182-206; Grossman, 1985; Humprey, 1983: s.221-3, 324; Humphrey, 1991: s.9-12; Handelman, 1995: özellikle Dördüncü ve Beşinci Bölümler; Ashwin, 1996: s.28-9). Dallin ve Berliner Sovyetler Birliği'nden kaçanlardan elde ettikleri bilgilere dayanarak, *blat* ilişkilerinin

1950'lerde Sovyet toplumunda yaygın olduğunu göstermişlerdi. Çoğu insan da bana, *blat*ın Kruşçev reformları öncesinde büyük bir suç sayıldığını, dolayısıyla o zamanlar yalnızca üst düzey yetkililerin bunu yaptığını, sıradan insanlar için pek söz konusu olmadığını söylediler. *Blat*ın Kruşçev iktidarı sırasında yaygınlaşmasının nedeni, halkın o dönemde devletten daha az korkmaya başlamış olması; ama insanlar sosyalist ahlaka hâlâ bağlı oldukları için, oldukça sınırlıymış. On yıl sonraki Brejnev iktidarı sırasında *blatniki* sayısı iyiden iyiye artmış; artan yokluklar ve sosyalizm hayalinin sönmesiyle başlayan ahlaki çöküş, *blat* faaliyetini de büyük ölçülere vardırmış. Brejnev döneminde Sovyet Buryatların (Rusya Federasyonu'nda yaşayan Moğol kökenli azınlık grup) yaşadığı iki kolhozda toplumsal ilişkiler üzerine çalışmış olan Humphrey (1983), kıt bulunan mallara erişmek veya eğitim kurumlarına girmek için yasadışı yöntemler kullanıldığını ve malların karaborsada satıldığını ayrıntılı olarak yazmıştı. Grossman da, o dönemde kamu işletmelerinden çalmanın herkesçe meşru kabul edildiğini ileri sürmekteydi (1985: s.256).

Kunaev iktidarı sırasında *blat* Kazakistan'da artık bir yaşam biçimi olmuş, tepeden aşağı herkes "kamu mallarına" yasadışı yollarla el koymaya başlamış. İnsanların el koydukları kaynak miktarı toplumsal konumlarına ve ilişki kurma becerilerine göre değişiyor, herkese belli bir pay düşüyormuş. Aleksander'ın söylediği, "Kolhozdaki her şey bana ait", cümlesi bunun bir örneği. *Blat*, Almatı'da da tüm işyerlerinde etkin olan güçlü bir kurum. Araba ve daire gibi kıt olan birçok mal işyerleri aracılığıyla ve bir sıraya göre dağıtılmaktayken, iyi ilişkileri olanlara veya rüşvet verenlere öncelik verildiği biliniyor. Aleksander ile karısı büyük bir kızgınlıkla, sıra kendilerine geldiği halde başkasına satılan arabalarından söz etmişlerdi.

Öte yandan, işletme yöneticileri üretilen malların büyük bölümünü karaborsada satıp kendi şebekeleri içinde dağıtırlarken, sıradan işçiler de işletme kaynaklarını yasadışı yollarla değerlendirmekteydiler. Devlet ve toplu üretme çiftliklerinde traktörler ve diğer araçlar yasadışı kullanılıyor, hayvanlar kesiliyor, hasata el koyuluyor, ot ve saman bedelsiz alınıyordu. İşçiler ürünleri ve aletleri fabrikadan aşırmaktaydılar. Aleksander, çalıştığı fabrikanın müdürünün işçileri pazar günleri de çalışıp karaborsa için üretim yapmaları konusunda zorladığını, buna karşılık işçilerin de bazı küçük aşırmalar yaptıklarını anlatmıştı:

> Sauna, garaj ve kiler yapmak için gerekli malzemeyi fabrikadan getirdim. Herkes bir şey aşırıyor. Biz işçiler Brejnev'in, "Sovyetler Birliği içinde tuttuğunuz sürece fabrikalardan her şeyi alabilirsiniz", sözünü hayata geçiriyoruz.

1980'lerin başında *blat* çok yaygınlaşmış, hemen herkes bu işin içine girmiş, ama kaynakların büyük bölümü hâlâ yasal kanallardan merkezce dağıtılmaktaymış. 1980'lerde ve 1990'ların başında *perestroika* ile birlikte gelen ekonomik politika değişiklikleri dağıtım sistemini tamamıyla alt üst etmiş. Bu dönemde *blat* iki etken dolayısıyla kaynak paylaşımının başlıca yöntemi haline gelmiş: İlki, Humphrey'inin (1991) de "Rus taşrası" bağlamında gösterdiği gibi, merkezi ekonomik ve politik kurumların çökmesiyle, işletme müdürleri de dahil, tüm yerel yöneticilerin yetkilerinin olağanüstü ölçüde artması ve kaynak dağıtımına onların karar vermeye başlamaları. İkinci etkense olağanüstü boyutlarda yaşanan kıtlık; Almatı'da daha önce devlet mağazalarında satılan süt, sosis, yağ, şeker, tatlı, votka, sigara ve sabun gibi mallar birdenbire yok olmuş. İnsanlar bunların o zamanlar "tezgâh altından" ya da karaborsada resmi fiyatların kat

kat üstünde satıldığını söylediler. Kıtlıklar, durgunluk ve merkezi planlamaya son verilmesinin yanı sıra, stokçuluk yüzünden de artmış.

Bu durum *blat*ın çeşitli yönlerde yaygınlaşmasını hızlandırmış. Yöneticiler ve partinin ileri gelenleri kendi aralarında mal ve hizmet değişimine girmişler. İşyerlerinde kayırmacılık iyice artmış (Humphrey, 1991: s.9), alt düzey çalışanlar çeşitli mallara ulaşabilmek için üstlerine bağımlı hale gelmişler. Karaborsacılarla çeşitli üretim birimlerinin yöneticileri arasındaki bağlar giderek sıkılaşmış. Bütün bunlardan başka, *blat* sıradan insan ilişkilerini de etkilemeye başlamış.

Kıtlık sorunu dış ticaret üzerindeki devlet tekelinin kaldırılmasıyla çözülmüş olsa da, *blat* sistemi yaygınlaşmaya devam ediyor. Bunun öncelikli nedeni nakit darlığı ile devletin yapısındaki ve işlevindeki değişimler. Sıradan insanların ellerinde nakit bulunmaması, ücret kesintileri ve işsizliğin yanı sıra, ülkede para arzının düşük olmasına bağlı (Scheremet, 1996: s.31-2). Bu nedenle işletmeler işçilerinin maaş ödemelerini geciktirmeye ya da ayni ödemeye çalışıyorlar. Scheremet (1996), işletmelerin çalışanlarına olan borçlarının Kasım 1996 itibariyle 50 milyar *tenge*ye ulaştığını saptamış.[8] Aynı nedenle emekli maaşları da sürekli olarak erteleniyor. Devletin emeklilere Eylül 1996 itibariyle borcu 44 milyar *tenge*ydi (Verk, 1996: s.2). Para darlığının nedenlerinden biri de insanların tasarruf bankalarına yatırmış oldukları paraların, *ruble*den *tenge*ye geçiş sırasında (1992-93) büyük değer kaybına uğramış olması. Örneğin Aleksander'ın ailesi 1980'lerde 6.000'i Nataşa'nın çeyizi, kalanı da yeni bir araba satın almak için olmak üzere 18.000 *ruble* biriktirmiş. Aleksander'ın annesinin ise 7.000 *ruble*si varmış. Reformdan sonra iki araba fiyatına eşit olan bu pa-

8 Aynı dönemde Kazakistan'da ortalama ücretin 5.000 *tenge* olduğu göz önüne alınırsa rakamın büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir.

ranın hepsini kaybetmişler. Bu yalnızca onlara özgü bir şey değil, yaşadığım mahalledeki ailelerin çoğu, para biriminin değişmesi sonucunda büyük miktarlarda para kaybına uğradıklarını söylediler.[9]

Nakit kıtlığı *blat*ın hem seçkinler hem de sıradan insanlar arasında kullanılmasına yol açmış. Üst kesimlerde farklı gruplar para rezervlerinin paylaşılması için kredi sistemiyle oynayarak kıyasıya bir rekabete girmişler. Toplumun alt kesimlerinde ise sıradan insanlar ihtiyaçları olan mal ve hizmetleri piyasadan satın alamadıkları için hem topraklarında, bahçelerinde çalışmaya, hem de dost ve akrabalarıyla mal ve hizmet değiş tokuşuna başlamışlar. Değiş tokuşta yasal olmayan ilişkilerin önemi büyük. Toplumun alt konumlarında bulunan insanların kaynakları yasadışı kullanım olanakları kısıtlı olsa da, Aleksander örneğinde gördüğümüz gibi, ellerinden geleni yapıyorlar. Mahallemde Aleksander'dan başka, aynı şeyleri yapan biri tamirci, ikisi inşaat işçisi, üç elektrikçi vardı. İşçi sınıfından tek tek bireylerin el koyduğu kaynak miktarı oldukça küçük olsa da, tüm aile ve akraba üyelerinin ulaştığı kaynaklar toplamı ve bu kaynakları başkalarıyla değiş tokuşa sokma becerileri geçimlerine büyük bir katkı sağlıyor. El koyulan kaynak miktarı ve bunların başka kaynaklarla değiştirilebilmesi ailenin sahip olduğu ilişkilere ve bu ilişkileri nasıl kullandıklarına bağlı. Söz konusu ilişkileri izleyen bölümde ele alacağım. Şimdi *blat*ı pekiştiren diğer etkenlere bakalım.

Öncelikle, devletin sosyal görevleri son bulduğu için insanlar ilişki ağlarına eskisine oranla çok daha fazla dayanmaya çalışıyor, geçinebilmek için ulaşabildikleri kaynakları yasadışı kullanmaya yöneliyorlar. İkincisi, "devletin özelleştirilmesi", yani devlet işletmelerinin idarecilerin "çiftliği"

9 Sovyet ekonomisi kıtlık ekonomisi olduğundan, çoğu insanın elinde harcayamadığı için biriken bol miktarda para vardı.

haline gelmesi, herkesin *blat*a başvurması için bir zemin hazırlamış. Bu kurumlar, yöneticilerinin rüşvet ve haraç toplamalarına, işletme kaynaklarını kendi çıkarları için kullanmalarına hizmet eder olmuş. Bu da bürokratların insanların toplumsal ve ekonomik yaşamları üzerindeki keyfi uygulamalarını iyice artırmış. Resmi görevliler devlet mallarının satılmasında, toprakların kiralanmasında, iş ruhsatlarının verilmesinde, vergi salınmasında, bina ve diğer mekânların kullanımında, kredi verilmesinde, gümrük tarifelerinin belirlenmesinde, iş olanakları sağlanmasında, yüksek öğrenime yerleştirmelerde ve mafya şebekeleri yoluyla güvenliğin sağlanmasında ciddi rol oynuyorlar.

Devletin özelleştirilmesi ve vahşi kapitalizmin gelmesi, halkın ahlaki değerlerinin zayıflamasına da yol açmış. İnsanlar kendi akraba ve dostları dışında kimseyle ilgilenmiyor. Böyle bir durumda kaynaklara erişmenin başlıca iki yolu var: rüşvet ve ilişkiler. Yasadışı karşılıklı değişim yoluyla kaynaklara daha ucuza erişilebiliyor. Birçok nedenle insanlar kendi dost ve akrabalarına dahi rüşvet vermek durumunda kalıyorlar, ama bu miktar bir yabancıya verilecek olandan her zaman daha az. Bütün bunlardan dolayı şebekeleşme Almatı'da kaynaklara erişmenin başlıca yolu olmuş.

Şebekeleşme

Yerel dilde "şebeke"yi karşılayan bir kelime yok. Anlam olarak en yakın kelime "bağlantı". "Bağlantılarım sayesinde", "akraba, dost ve tanıdık yardımıyla" gibi deyimler ilişki ağları içinde yapılan değiş tokuşa işaret ediyor. İlişki ağları zaman ve mekâna göre gelişen bir dizi karmaşık bağlantıdan oluşuyor. En önemli ve kalıcı olanları işyerleri ile aileler arasındaki ve evlilikler yoluyla kurulmuş ilişki ağları. Ağlar arasında da ilişkiler var ve dolayısıyla çeşitli iş kol-

larında farklı konumlara sahip insanlar arasında el konmuş farklı kaynakların değiş tokuşu için genel çerçeveyi bu ilişkiler belirliyor.

İşyerleri birçok nedenle şebekeleşme için önemli bir toplumsal mekân. Öncelikle, yaygın kayırmacılık nedeniyle belli bir işyerinde çalışan insanlar zaten doğrudan ya da dolaylı olarak birbirleriyle ilişkililer.[10] Bu da işyerlerinde sıkı ağlar kurulmasını kolaylaştırıyor.

İkincisi, alan araştırmamı gerçekleştirdiğim fabrikada da olduğu gibi, işyerlerindeki her bölüm ve her bir çalışma birimi, sağlam ilişkileri olan bir topluluk görünümünde. Bu birimlerin her birine kolektif deniliyor ve çalışanlar arasında güçlü bir aidiyet duygusu var. Humphrey'nin (1983) de başka bir yer için ileri sürdüğü gibi, bunun nedeni Sovyet zamanında işyerlerinde üst konumda çalışanlarla alttakilerin birbirlerine bağımlı olmaları. Alttakiler üsttekilere çeşitli ayrıcalıklar elde etmek için, üsttekiler de alttakilere planlamanın öngördüğü üretimi gerçekleştirebilmek için bağımlıydılar. Ayrıca, her topluluğun lideri kendi üyelerinin çıkarlarını işyeri dışında da hem yatay hem dikey olarak temsil ediyor. Özelleştirmeyle birlikte idarecilerle işçiler arasındaki bütünlük parçalanmaya başlamış olsa da, bölüm ve takım düzeyinde ilişkiler giderek güçleniyor. Çünkü özelleştirilmiş işletmelerde idareciler artık sıradan işçilerin kaynaklara erişme girişimlerini daha sıkı denetliyorlar.

Üçüncüsü, ek yardımların kesilmiş olması ve ücretlerin aylarca ödenmemesi, işçilerin ve ailelerinin geçinebilmek için işyerindeki kaynaklara el koymalarını gerekli kılıyor. Bu nedenle birçok kişi karşılıklı güven üzerine kurulu çeşitli kanundışı işler yapıyor.

---

10 Alan araştırması yaptığım fabrika mağazasında çalışan çırakların tümü orada çalışan ya da daha önce çalışmış olan işçilerin çocuklarıydı. Çalıştığım üniversitede de personelin tümü, bağlantıları sayesinde işe girmişlerdi.

Güvenin kurulması ve devamı işyerlerinde yakın bir hava doğmasına neden olmuş. Doğum günlerinin kutlanması, Sekiz Mart gibi resmi törenler, içkili yemekli sofraların paylaşılması ve armağan alışverişi bu yakınlığı daha da artırıyor. Çoğu zaman ilişkiler işyeri dışına taşınıyor. Hem çalışma yaptığım fabrikada hem de ders verdiğim üniversitede emekli olmuş insanlar çalışmakta olan iş arkadaşlarıyla ilişkilerini hâlâ sürdürmekteydiler. Her iki yerde de bu insanların çocukları, oralarda çalışmış ya da hâlâ çalışmakta olan aileleri sayesinde iş ya da eğitim olanağına kavuşmuşlardı.

Evlenmeler ve akrabalık karşılıklılık ilişkisinin en önemli toplumsal örgütlenme biçimleri. Ama ilişkinin boyutları etnik grupların özelliklerine göre değişiyor. Evlenmeyle kurulan ilişkiler her türden etnik grup için önemliyken, akrabalık ilişkisi Ruslarda, Kazaklara göre daha az rol oynuyor. Bu durum kendini akrabalık bağlarında ve üstlenilen sorumluluklardaki farklılıklarda gösteriyor. Kazakların akrabalık görevleri Ruslardan daha ağır. Bu da Kazak akraba ilişkilerinin daha sıkı olmasını, coğrafi uzaklıkları bile aşmasını sağlıyor. Kazaklar arasında Almatı dışından gelen akrabaların eve kabul edilmeleri, yedirip içirilmeleri, evde yatırılmaları çok olağanken, Rusların uzakta yaşayan akrabalarıyla neredeyse hiç temasları yok. Kazaklar uzakta yaşayan akrabalarına çok bağlılar, bu da coğrafi engellere rağmen ilişkilerin sürdürülmesini sağlıyor. Birbirlerinden uzakta yaşayan Kazak akrabalar sürekli temas içindeler ve karşılıklılık ilişkisini sürdürüyorlar. Oysa Rus akrabalar arasında coğrafi uzaklık büyük bir sorun. Yakın akrabalarıyla (kardeşleriyle, çocuklarıyla, ana babalarıyla) iletişim halinde olsalar da, dışarda yaşayan uzak akrabalarıyla ilişkileri yok denecek kadar az. Bu nedenle Kazaklarla Rusların kurdukları ilişki ağlarının büyüklükleri de farklı. Kazakların ilişki içinde oldukları insan sayısı Ruslarınkinden çok

daha fazla. Bunda aile genişliğinin de etkisi var; Kazaklar arasında doğum hızı daha yüksek. Aynı yaşlardaki bir Kazakla bir Rusun sahip olduğu kuzen, amca, hala ve kardeş sayısı oldukça farklı. İlişki ağı ne kadar genişse, kaynaklara ulaşma olanakları da o kadar fazla, çünkü ağ içinde yer alan insanların her biri toplumsal işbölümü içinde farklı düzeylerde farklı konumlara, dolayısıyla olanaklara sahip.

Evlilikler eşlerin aileleri arasında yakınlaşmaya ve güçlü bağlar kurulmasına neden oluyor. Evlenmeyle birlikte eşlerin aileleri arasında kaynaklara yeni erişim kanalları yaratılıyor, yeni karşılıklılık ilişkileri kuruluyor. İki aile arasında evlerde yapılan kutlamalar ve birlikte yenilip içilmesi şebekeleşme için önemli bir ortam sağlıyor. Bu nedenle aileler evlilikleri tamamen kendi istekleri doğrultusunda düzenlemeseler de, büyük ölçüde denetliyorlar. Denetim etnik köken, zenginlik ve etki alanları göz önünde bulundurularak yapılıyor. Ana babalar ve akrabalar gençleri kendi etnik gruplarından uygun bir eş seçmeye koşullandırıyorlar. Gençler, özellikle genç kızlar, evlenecekleri kişinin zenginliğine önem verirken, etnik köken Ruslar için Kazaklardan daha az önemli.

Aile içi etnik evliliklerin nedeni genellikle şöyle açıklanıyor: İlkin, etnik gerilimler iki aile arasındaki iletişimi zorlaştırır. Hatta etnik bir savaşa bile yol açacağı için farklı etnik kökenden gelenlerin evlilikleri ayrılmayla dahi sonuçlanabilir; böyle üzücü bir şeyi önlemek için farklı kökenden insanların evlenmeleri istenmez. İkincisi, kültürel farklılıklar karşılıklılık ilişkisini bozabilir. Ruslarla Kazakların yeme içme gelenekleri, dinsel törenleri, akrabalarla ilişkileri, cinsiyetler arası ilişkileri ve büyüklere karşı davranışları arasında büyük farklar olduğu düşünülüyor. Müslümanlar domuz yemez, Ruslar *borç*[11] ve sebze, Kazaklar ise et ve *beş*-

11 Rus yemeği.

parmak[12] yerler. Ruslar Paskalya, Kazaklar Kurban Bayramı kutlarlar. Kazaklar genellikle Rus kadınların, olumsuz anlamda, özgür, cinsel konularda rahat ve dikbaşlı olduklarını, kocalarına ve akrabalarına pek saygılı davranmadıklarını düşünürler. Ruslarsa Kazak kültürünün kadın düşmanı olduğunu söylerler. Kazaklar Rusların yaşlılara saygı göstermeyip onlarla ilgilenmediklerini, Ruslarsa Kazaklarda büyüklerle küçükler arasındaki ilişkinin ataerkil olduğunu ileri sürerler. Ruslar Kazakların çok konuk kabul ettiklerini, Kazak ailelerde kadınların konukları beslemek, bulaşıkları yıkamak gibi ağır işleri olduğunu söylerler. Kazaklarsa Rusların bireyci ve hasis olduklarını düşünürler.[13]

Kazaklar kendi aralarında evlenmeye dikkat ediyorlar, ama bazı sorunlar da yaşanmıyor değil. Birçok genç, ailelerin isteklerine rağmen giderek kendi etnik kökeni dışından kimselerle evlenmeyi yeğliyor. Evliliklerde tarafların ikisi de Avrupa kökenli olduğunda, etnik köken pek konu edilmiyor; Tatarlar ise farklı etnik kökenden kimselerle evlenme konusundaki esneklikleriyle tanınıyorlar.

İşyeri bazında kurulan ilişki ağlarından daha geniş bir şebekeleşmeyle sonuçlanan evlenme ve akrabalık ilişkilerinin etnik özellikler göstermesinin üç nedeni var: Akrabalık ile etnik köken arasında güçlü bir bağın bulunması; aile içi etnik evliliklerin yaygın olması; işbölümünün etnik özellikler göstermesi. Almatı'da akrabalık etnik kökenin bir alt bölümü gibi, akrabalar genellikle aynı etnik gruptan geliyorlar. İşbölümünün etnik nitelik taşıması konusu ise şöyle: Sovyet dönemi Kazakistan'da etnik gruplar farklı ekonomik sektör-

12 Kazak yemeği

13 Kazaklarla Rusların her zaman birbirleri hakkında olumsuz konuştukları gibi bir izlenim çıkarılmamalı; birçok olayda her iki taraf birbirlerine karşı olumlu tutumlar da sergiliyor. Örneğin çoğu Rus konukseverlikleri nedeniyle Kazakları överken, çoğu Kazak da Rusları kültürlü olarak nitelendiriyor.

lerde çalışmaktaydılar. Bugünse durum değişmekte, çünkü Kazaklar diğerlerini kendi bölgelerinden uzaklaştırıyor, eskiden başka gruplarca işgal edilmiş olan konumlara kendileri yerleşiyorlar. Ancak bu durum henüz etnik işbölümünü değiştirecek kadar ileri düzeyde değil. Ruslar hâlâ endüstri sektöründe orta ve alt kademede bulunuyorlar (üst kademeler kısmen Kazaklarca ele geçirilmiş durumda), Kazaklarsa siyasi aygıtlarda ve yüksek öğrenimde yerleşmişler. Örneğin benim çalıştığım üniversitede personelin yüzde 75'i Kazaktı, üst düzey görevlerin tümünde Kazaklar bulunuyordu. Oysa alan çalışması yaptığım fabrika satış mağazasında durum tersineydi. Çalışan 25 kişiden ikisi Uygur, üçü Kazak, kalanların takımbaşı ile ustabaşı da dahil, tümü Rustu.

Etnik kökene dayalı şebekeleşme etnik gerilimlere de yol açmaya başlamış durumda. Kazaklar Uygur, Tatar ve Türk olan Müslümanlar da dahil, Kazak olmayan herkese karşı ayrımcılık yapmakla suçlanıyorlar. Kazak şebekelerin büyüklüğü, devlet aygıtının Kazaklaştırılması, bürokratların kaynaklar üzerindeki belirleyici rolleri ve yaygın rüşvetçilik, yerli aydınlar tarafından (Masanov, 1996a) "kabilecilik" olarak adlandırılan olgunun gündeme gelmesinin nedenleri. Kabilecilik terimi, bir yandan Kazak olmayanların stratejik kaynaklardan uzaklaştırılmaları, öte yandan da çeşitli Kazak şebekeler arasında bu kaynaklar uğruna girişilen rekabeti anlatmak için kullanılıyor. Rekabet halindeki seçkin Kazak şebekelerin *cüz* denilen eski kabile bağlarına dayanmakta oldukları iddia ediliyor (Masanov, 1996a: s.47-50, 55-9). *Perestroika* döneminde ve bağımsızlıktan sonra Kazak olmayanların dışlanması yoluyla devletin Kazaklaştırılması ve özelleştirmeler, kabilecilik yorumlarını pekiştiren başlıca etkenler. Stratejik kaynakların Kazak şebekelerin tekeline geçmesi ise Sovyet sonrası bir olgu. İlişki ağlarını olumsuz etkileyen başka toplumsal değişim nedenleri de var.

Değişimin ilişki ağları üzerindeki olumsuz etkileri

Yerlilerin bakış açısı itibariyle ilişki ağlarını olumsuz yönde etkilemiş olan en önemli unsurlar şunlar: servet farklılaşması, kapitalist zihniyetin yayılması, yoksulluğun artması, göç, güvenin zedelenmesi ve gizlilik sorunu.

Kent kökenli öğrencilerin arkadaş seçimlerini belirleyen başlıca ölçüt sınıfsal konum, ikincisi ise cinsiyetti; etnik kökenin pek bir önemi yoktu. Giyim tarzlarına, harcadıkları paraya bakılarak kimin zengin kimin yoksul olduğunu anlamanın mümkün olduğu söylenirdi. Sovyet döneminde arkadaşların asla sınıf ölçütüne göre seçilmediğini, erdemlerin dikkate alındığını anlatan bir öğretmen, bugün çocuklarının buna zorlandığından şikâyetçiydi.

> Çocuklarına Amerikan blucinleri, çikolata alabilenler, iyi harçlık verebilenler var, ama bunların hiçbirini sağlayamayanlar o kadar fazla ki. Çocuklar bundan etkileniyorlar. Ayrıcalıklı çocuklar, yoksul çocuklara kendi ailelerinin zengin olduğunu söyleyip duruyorlar. Benim çocuklarım da her gün bu tür laflar işitiyorlar.

Sınıf sorunu yalnızca okul çocuklarıyla üniversite öğrencilerine özgü değil, dost ve akraba ilişkileri de bundan etkileniyor. Aileler arasında iletişim genellikle bir sofra etrafında kuruluyor, konuklar yiyecek ve içkilerle ağırlanıyorlar; ama artık alt sınıflardan aileler istedikleri kadar ya da şimdiki düzenden çıkar sağlayanlar kadar ikramda bulunmaya zorlanıyorlar. Yoksul aileler bu türden ilişkilerini sürdürmeye çabalasalar da, yakın akrabalar dışındaki insanlarla ilişkileri giderek bozulmuş, aralarındaki değiş tokuş büyük ölçüde azalmış durumda. İnsanlar birbirlerinden uzaklaş-

malarının nedenini zenginlik farkına değil, zenginliğe eşlik eden yeni kapitalist açgözlülüğe bağlıyorlar. İnsanların eskiden cömert ve iyi olduklarından ama bugün hırs ve kötülüğün öne çıktığından söz ediyorlar.

Açgözlülük olarak algılanan davranışlar, aslında değişmekte olan Sovyet "alışkanlıkları"nın işareti olarak görülüyor. Humphrey'nin (1983) de Buryatlar için söylediği gibi, eskiden zenginleşmekten çok, ortak tüketim ön plandaydı. Kazakistan'da eskiden de servet farklılıkları vardı, ama özellikle Kazak zenginler birikimlerini özel kutlamalarda ve resmi törenlerde topluca tüketime açarak paylaşırlardı. Ama bugün, artan yatırım fırsatları ve tüketim kültürüyle yaratılan yeni ihtiyaçlar, ulaşılabilen çok çeşitli mallar nedeniyle, insanlar artık servetlerini akraba ve dostlarıyla paylaşmak yerine, sermayeye dönüştürmeye ya da ailelerinin yeni gereksinimlerini karşılamak için harcamaya yönelmiş durumdalar.

Bu yeni zihniyet, eski alışkanlıklarla karşılaştırıldığında köklü bir kopuş ve önemli bir değişim anlamına gelse de, Batı'ya özgü bireyci ve maddeci tutumlardan hâlâ oldukça uzak. Yaşanmakta olanlar eski Sovyet zihniyetinden Batılı maddeci zihniyete geçiş süreci olarak değerlendirilebilir. İnsanlar hâlâ akrabalarıyla Batı'da hayal bile edilemeyecek düzeyde yardımlaşmaktalar: Kazak kökenli bir işadamı uzak bir akrabasının üniversiteye yerleştirilmesi için 5.000 dolar ödemişti. Almanya'da doktor olarak çalışan bir Rus ise kuzeninin Avustralya'da öğrenim görmesi için destek sağlamıştı. Ayrıca, Almatılı zengin bir adamın hırsını, Weber'in deyimiyle, kapitalist bir münzevi ile karıştırmamak gerekir. Öncelikle, Almatılı zengin servetini sağlıklı yollardan elde etmez, lüks bir hayat yaşamaktan da geri durmaz; kendisine, ailesine ve metresine bol para harcar. Komşularının, dostlarının veya akrabalarının onu hırslı görmelerinin

nedeni onlardan kendini uzak tutması, beklentilerine artık yeteri kadar cömertçe yanıt vermemesidir.

Yaşadığım mahallede komşuların hırslı olarak niteledikleri iki aile, orta düzeyde iş sahibi kimselerdi. Her iki ailede de hem erkekler hem de eşleri iş hayatındaydılar. Ailelerin birinde kadın Özbek, kocası Yahudi, ikincisinde kadın Kazak, erkekse Koreliydi. Her iki aileye yardımlaşma konularında soru sorduğumda, yakın akrabalarına (ana baba ve kardeşlerine) yardım ettiklerini ama komşulara, dostlara ve uzak akrabalara güçlerinin yetmediğini söylediler. Kadınlar kendi ailelerinin harcamalarının çokluğundan yakındılar. Özbek kadın büyük bir gururla 19.000 dolara aldıkları yeni İtalyan mobilyaları göstererek şöyle demişti: "Kendi evimizi yaptıracak kadar para biriktirdik ama haraççı Kazak devletinden korkuyoruz. İyi bir eve her an el konabilir." Ayrıca bu ailenin evinde bir hizmetçi, kızlarına saati 10 dolara İngilizce öğreten bir de özel öğretmen vardı. İkinci ailenin evi o kadar etkileyici değildi, ama onlar da yandaki daireyi satın alıp evlerini üç odalıdan altı odalı bir eve dönüştürmüşlerdi. Kızlarını da her yaz Cambridge'e gönderiyorlardı.

Zenginlerin yoksullara karşı ilgisiz olmalarının ötesinde, halkın büyük bir çoğunluğunun yoksullaşmış olması da ilişki ağlarını zayıflatıyor. İnsanların çoğu hayatta kalma çabasında, dolayısıyla dost ve akrabalarını davet etmek ya da ihtiyacı olanlara yardım etmek için ayıracak kaynakları yok. Toplumsal tabakalaşma ve yoksulluğun yanı sıra, etnik göç nedeniyle artan fiziksel uzaklıklar da ilişkileri olumsuz etkileniyor. Kazak olmayanların kitle halinde göçleri (yılda 500.000 kişi), bağlantıların kaybedilmesine neden olmuş. Bazı göçmenler gittikleri Almanya, Ukrayna, Rusya ve İsrail'den eski dostlarına ve yakınlarına mektup ve para yolluyor, hatta onları oralara davet ediyorlar, ama Almatı'da yaşadıkları zamanki kadar yardım eli uzatamıyorlar. Bu durum ilişki-

lere ulusaşırı bir boyut katsa da, uygulamada ilişki ağlarını zayıflatan bir olgu. Göçün ilişkiler üzerindeki olumsuz etkileri yaşa ve etnik kökene göre de değişiyor. Genellikle yaşlı ve Slav kökenliler göçten büyük zarar görmüş durumdalar, çünkü Kazakistan'dan ayrılan orta yaşlı birçok Rus ve Ukraynalı, yaşlı ana babalarını yanlarında götürememiş. Alman ve Yahudilerle evlenerek Almanya ve İsrail'e göçmüş Ruslarsa, göç kuralları nedeniyle ailelerini yanlarına alamıyorlar.

İlişki ağlarını olumsuz etkileyen bir başka konu da, genel toplumsal kargaşanın yol açtığı ahlakdışı davranışlar nedeniyle insanların birbirlerine güvenlerinin kalmamış olması. Daha önce değinildiği gibi, refah devletinin çökmesi ve bunun yarattığı yoksulluk, alkolizm, dağılan aileler ve fahişelik, bireysel çıkar peşinde koşulmaya başlanması ve örgütlü suçların yaygınlaşmasıyla kendini gösteren vahşi kapitalizm, bu kargaşanın başlıca unsurları. Refah devletinin ortadan kalkması toplumsal ahlakın tümüyle bozulması olarak yorumlanmakta. İnsanların kendi ilişkileri dışında hiçbir toplumsal bağlılık duymamalarının nedeninin bu olduğu düşünülüyor. Dolayısıyla belirli bir ilişki ağı içinde olmayan insanların tümü dışlanıyor, hatta tehdit olarak görülüyorlar; dışardakiler aldatılıyor, oyuna getiriliyor, soyuluyor, şantaj ve hatta fiziksel şiddete maruz kalıyorlar. İlişki ağları içinde yürütülen işlemlerin büyük bölümünün kanundışı olması ise, ilişkilerin güven duygusu üzerine kurulmasını zorunlu kılıyor. Yasadışı ilişkilerden haberdar olduklarında susmaları için yetkililere rüşvet veriliyor, aksi durumda büyük sorunlar çıkıyor. Dolayısıyla ilişkiler, şantaj ve ispiyon tehlikesine karşı, ilgisiz insanlardan gizleniyor. Bir akrabasının yardımıyla iş bulmuş Rus bir kadın, kimin yardım ettiğini söylemeyi reddetmiş, şöyle demişti: "Herkesin işini bağlantıları aracılığıyla bulduğunu biliyoruz, ama bunu birbirimize söylemiyoruz. Bindiğin dalı kesemezsin."

Yabancılardan korkulduğu ve kuşkulanıldığı için yeni ilişkiler kurulması eskisine göre çok daha zor. Toplumsal karmaşa, işsizlik, yoksulluk, boşanmalar, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı, tümü insanların birbirlerine olan güvenini sarsıyor. Eski dost ve komşular değişimin getirdiği baskılar sonucunda birbirlerine yabancılaşmışlar; henüz dostluklarını koruyanlar da aynı sonla karşılaşmaktan korkuyorlar. Geçinebilmek için ilişki ağlarına muhtaç olunduğu bir ortamda ilişkilerin belirsizliği, ahlaki bir söylem geliştirerek aşılmaya çalışılan varoluşsal bir ikilem yaratıyor. Almatı'da gündelik hayatın en çarpıcı yanı ahlaka yapılan aşırı vurgu. Vefakâr, güvenilir, sadık, doğru, dürüst, mütevazı, şerefli, sorumlu, namlı, kurnaz, güven vermeyen, saf gibi kelimeler farklı etnik grupları veya insanları tanımlamak için sıkça dile getirilen nitelemeler. İnsanların öne çıkardıkları başlıca erdemler dürüstlük, sorumluluk, güven, iyi nam ve sır tutma becerisi. Dost ve akrabalardan övgüyle söz edilirken kullanılan tamlamalar ise, "dürüst, namuslu ve saygın kişi". "Şerefsizlik", hakaret olarak kullanılıyor. Kadeh kaldırırken ve çeşitli törenlerde dürüstlük ve bağlılık üzerinde durulmakta, iyi bir isim yapmış olmanın önemi dile getirilmekte. İyi isim yapmak "simgesel bir sermaye", ama cinsiyetçi bir yaklaşım içeriyor. Kadınlara göre güvenilir bir adam, alkolik ve kadın düşkünü olmamalı. Hem kadınlar hem de erkekler için güvenilir kadınsa namuslu, yani cinsel davranışları gevşek olmayan kadın.[14]

Sonuçlar

Bağımsızlıktan sonra Almatı'da geçinmenin başlıca yolu ilişki ağları içinde yapılan değiş tokuştan geçiyor. Yeniden

14 Kadınlar genellikle alkolizmle ilişkilendirilmiyorlar.

üretilen ve zorunlu olarak başvurulan şeklinde iki tip değiş tokuş söz konusu. İlki, insanlar arasındaki toplumsal bağların korunmasıyla, ikincisi ise doğrudan geçim kaygısıyla ilgili. Ulaşılabilen her türlü kaynak, hayatta kalabilmek için kanundışı kullanılıyor.

Değiş tokuşun çerçevesini çizen toplumsal bağlar dostluk, tanışıklık, akrabalık ve evlilik. Geniş ailelerde her bireyin kurduğu ilişki, evlilik ile akrabalık ve işbölümü ile etnik köken arasındaki sıkı bağlar nedeniyle etnik bir nitelik kazanmış durumda. Etnik bağları olmayanlar arasında da ilişki ağları oluşuyor ancak şebekeleşmede etnik bağlar daha ön planda.

Kazak ilişki ağlarının daha geniş olması ve başlıca kaynakları hâlâ denetiminde tutan devlet aygıtı içinde Kazakların hâkimiyeti, etnik gerilimlere neden oluyor. Ruslar yaşanan ekonomik sorunları genellikle rüşvetçiliğe, kayırmacılığa ve iş bilmeyen Kazaklara bağlarken, Kazaklar sorumluğu sömürgeci geçmişe yüklüyor. Etnik gerilim artmış olmakla birlikte, henüz ne Ruslar ne de Kazaklar arasında güçlü bir etnik dayanışma ya da ittifak var.

İnsanların bağlılık gösterdikleri başlıca kişiler, aile üyeleriyle ailelerinin ilişkide olduğu insanlar. Akraba ve dost çevresi dışında kalan herkesten, etnik köken ayrımı yapılmaksızın korkulup kuşkulanılıyor; bu kişiler aldatılabiliyor, haklarına tecavüz edilebiliyor. İlişki ağları geçinebilmenin tek koşulu olduğu için, insanlar, etnik köken dahil, her türlü "hayali beraberlik"ten çok, şebekeler içindeki rolleriyle tanımlanıyorlar. Şebeke içindekilere karşı duyulan sorumluluk her türlü bağlılıktan önde geliyor.

Geçimi sağlamadaki önemine karşın, ilişki ağları dış dünyadan gelen baskılar nedeniyle çözülme tehlikesiyle karşı karşıya. Bununla baş edebilmek için insanlar ahlaki söylemlere sığınıyorlar.

Ne var ki, iyi ahlak tüm yurttaşlar karşısında değil, yalnızca dost ve akrabalar karşısında gösterilen bir davranış. Bu tarz bir ahlak anlayışı toplumun alt katmanlarından gelen insanların ulus devlet veya halk devleti "hayallerini" yok ediyor; alt kesimler refah devletinin ortadan kalkmış olması ve devlet yetkililerinin yolsuzlukları yüzünden seçkinlerden giderek uzaklaşıyorlar. Bireyler, her birini kendilerine karşı bir tehdit olarak gördükleri yabancılardan oluşmuş bir kalabalığın ötesinde, genel bir toplum kavramı tasarlayamıyorlar. İnsanlar kendi ilişki ağlarına sığınarak yaygın şiddet ve suç olaylarının karanlığından korunmaya çalışıyorlar. Bu durum, mülksüzlerin karmaşa diye adlandırdıkları olgunun bir ifadesi. Böyle bir ortamda karşılıklı hak ve sorumlulukları nedeniyle birbirlerine bağlı, egemen bireylerden oluşan bir sivil toplum kavramından bahsetmek mümkün değil. Herkes anahtar kelimenin "bağlantı" olduğunu biliyor. Ne yazık ki, karmaşaya karşı geliştirilen şebekeleşme bunu daha da pekiştiriyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KADINLAR VE İZLEDİKLERİ CİNSEL STRATEJİLER: ŞİDDET VE DAMGALANMA

Bu bölüm birbirine bağlı iki konuya odaklanıyor: Kadınların bakış açısından Almatı'da izlenen cinsel ekonomi politik; ve bu politika bağlamında sergilenen cinsel edimler karşısında halkın gösterdiği ahlaki tepkiler. İlk bölümde değinildiği gibi, Sovyet sonrası Kazakistan'da zengin olmak ancak erkeklerin kurdukları ilişki ağları içinde yer alarak mümkün. Kendilerine ve yoksul ailelerine ekonomik güvence sağlayacak zengin ve etkili yakınları olmayan genç ve çekici kadınların büyük bölümünün zenginliğe ulaşmak için cinselliklerini kullanmaktan başka bir seçenekleri yok. Kadınların bu konuda başvurdukları yolların başlıcaları şunlar: işverenin cinsel talepleri doğrultusunda davranmak; zengin bir koca bulmak; mali destek verecek bir sevgili, "sponsor" bulmak; ve seks işçiliği.

Yoksulluğun yanı sıra, tüketim kültürünün genç kadınlarda kışkırttığı arzular da cinsel stratejiler izlenmesinin başlıca nedenlerinden biri. Almatı'da bulunan restoranlar, barlar, diskolar ve moda giysiler genç insanlarda pahalı mal ve hizmetleri tüketme isteği uyandırıyor. Bu tür tüketim

genç kültürünün ve kimliğinin bir parçası olmaya başladıkça bu yönde talepler de artıyor. Zengin ailelerden gelmeyen genç kadınların çoğu için, "serbest" pazarın sunduğu zevklere ulaşmanın tek yolu kendi bedenlerini satmak. Bu yola başvuran kadınlar, izledikleri cinsel stratejileri geçim kaynağı olarak görüyorlar; oysa toplum açısından bu, karmaşanın önde gelen unsuru. Kadınların sunduğu cinsel hizmetleri alabilenler hem yerli hem de yabancı zengin erkekler. Kadınlar bu erkekleri, kullandıkları pahalı arabalarına binerek, sokaklarda ya da iş merkezi, restoran, gece kulübü ve otel lobileri gibi zengin erkeklerin sıkça gittikleri yerlerde buluyorlar.

İş bulma

Dördüncü Bölüm'de değinildiği gibi, iş ancak bağlantılar aracılığıyla bulunabiliyor. Genel kanı, uygun bağlantıları olmayan çok sayıda genç ve güzel kadının daha yüksek ücretli işler bulabilmek için cinselliklerini satmaya zorlandığı ya da baştan çıktığı doğrultusunda. Böyle işler özel sektörde bulunabiliyor. Ticaret ve eğlence sektörünün gelişmesi dansçılık, striptizcilik, garsonluk, tezgâhtarlık, sekreterlik ve çevirmenlik gibi yeni kadın işleri yaratmış. Ancak bu işler herkese verilmiyor, yalnızca genç ve güzel kadınlar seçiliyor. Kadınların işi alabilmek için işverenlerine cinselliklerini sundukları görüşü oldukça yaygın. Söz konusu görüş, aslında kadınları "geleneksel rolleri" içinde tutmayı hedefleyen ülkedeki egemen ataerkil ideolojinin bir parçası, yine de kadınların yaşadıkları cinsel sömürü bir gerçek. Aşağıdakiler kadınların endişelerini ve yaşadıkları zorlukları gözler önüne seren örnekler.

Ev sahiplerim Rus işçi sınıfından bir aileydi; şimdi benim oturduğum daireyi alabilmek için birisiyle başka bir daire-

lerini değiştirmişler. Üste vermeleri gereken parayı da bir akrabalarından borç almışlar. 21 yaşındaki kızları ile kocası onlarla oturuyordu. Kızın İngilizcesi iyiydi, az bir bedel karşılığında mahallede ders veriyor, bir Yahudi'nin Rusça'dan İngilizceye çevirdiği karmaşık hukuk metinlerinin transkripsiyonunu yapıyordu. Ona yabancı firmalarda ya da fuarlarda işadamlarına çevirmenlik yaparak daha fazla kazanabileceğini söylediğimde, "İşadamlarıyla çalışan kadınların patronla yatmaları gerek, annem ve kocam böyle işler yapmama izin vermezler", demişti.

Cana adlı bekâr bir Kazak kız arkadaşım da benzer bir tutum içindeydi. Kış geldiğinde kendime elektrikli bir ısıtıcı almak için ondan yardım istemiştim. Beni Almatı'daki en büyük süpermarket, Sum'a götürdü. Her bir katında çok sayıda mağaza bulunan bu dört katlı binada Türkiye'den halılar, Calvin Klein marka giysiler, Christian Dior parfümler, Japon televizyonlar türünden her çeşit mal bulmak mümkün. Mağazalar arasında dolaşıyorduk, "Ne çok güzel kadın var!" dedim. "Elbette güzel olacaklar, hepsi seçilmiş metresler", dedi ve mağaza sahiplerinin cinsel amaçlarla genç ve güzel kadınları işe aldıklarını ekledi. Cana'nın bu görüşü, mahallemdekiler de dahil herkesçe paylaşılıyordu.

Karavan'ın 23 Ağustos 1996 tarihli sayısında "iş arıyoruz" başlıklı sayfadan aldığım şu üç ilan da bu anlayışı destekliyor:

> Kadın, 36 yaşında, iş arıyor. Seks sunulmaz. Tel: ...
> Yetenekli kadın, hizmetçilik, çevirmenlik gibi iyi ücretli işler arıyor. Seks sunulmaz. Tel: ...
> Genç kız iş arıyor. Seks yok. Tel: ...

İkinci ilan genellikle hizmetçi ve çevirmen arayan yabancılara yönelik. İlan verenin temizlik işi için yüksek ücret talep etmesi ilginç.

Çok sayıda genç kadın iş vaadiyle cinsel ilişkiye zorlanmaktaydı. Dördüncü Bölüm'de Nataşa'nın erkeklerin cinsel tacizlerinden şikâyetlerine değinmiştim. Aşağıdakiler onun kendi kelimeleri:

> Sokakta takı satarken bir Kazak yaklaştı ve "İş ister misin?" diye sordu. Ne tür bir iş olduğunu sordum, "Okulun birinde kafeterya tezgâhtarlığı", dedi ve adresi verdi. Konuşmaya gittiğimde sevgilisi olmamı istedi. Ben hem onu hem de işi reddettim, ama birbirimizin telefon numarasını aldık. Bir süre sonra aradı ve onun namına yüzde 5 komisyonla çanta, şampuan, ceket vs. satabileceğimi söyledi. Kabul ettim. Görüşmeye Kazak bir kız arkadaşımla gitmiştim. Birkaç gün sonra arayıp birşeyler satıp satmadığımı, sonra da arkadaşımın ne yaptığını sordu, "Sevgilim olur mu?" dedi. Ben olmayacağını söyledim. "Onun yerine konuşma", diye çıkıştı. Ben de, "Onu tanıyorum, istemez", dedim. Yalnızca bir ceket satabilmiştim, geriye kalan ceketlerle çantaları iade ettim. Sonra tekrar aradı ve başka bir şehirde iş kuracağını onunla gitmek isteyip istemediğimi sordu. Ben yine reddettim.

Üniversitede İngilizce öğretmeni olan başka bir genç Kazak kadın da benzer bir hikâye anlatmıştı. Dekanın Avrupa'daki Tacis programına[1] yakınlarını gönderdiğini söylüyor, kendisinin de iki kez başvurduğunu, ama gitmiş olanlardan daha nitelikli olduğu halde bursu alamadığından şikâyet ediyordu. Avrupa'ya gitmeyi çok istediğini biliyordum; uluslararası bir firmada çalışırsa onlar aracılığıyla gidebileceğini önerdiğimde, şöyle yanıtladı:

---

1 Tacis programı, eski Sovyet blokundan üniversite hocalarına eğitim vermek üzere Avrupa Topluluğu tarafından düzenlenmekte.

> Onlarla yatmadığın sürece işi alamazsın. Bir keresinde KLM'de çalışmak için başvurmuştum. Benimle görüşen Pakistanlı adam iyi bir kız olursam işi alabileceğimi söyledi. İyi bir kız olmanın anlamını sorduğumda, onu memnun edecek şekilde davranmam gerektiğini söyledi. Odadaki sekreter gülüp duruyordu, ne yapacağımı bilemedim. Bir kâğıda "seks" yazıp adama uzattım. Okuyup kafasını salladı. Çok kızdım, "Üzgünüm o kadar iyi olamam, başkasını bul", dedim ve odadan çıktım.

Cinsel sömürüye ve damgalanma tehlikesine karşın, genç kadınların çoğu böyle işler peşinde, çünkü diğer geleneksel işlere göre bu işlerde iki veya dört kat daha fazla para kazanıyorlar. Örneklemek için mahallemde oturan Mira ile kız kardeşi Gula'nın kazançlarını karşılaştıracağım.

Kızların babası Uygur, anne Rus. Yıllar önce boşanmışlar, çocuklar anneleriyle kalmış. Mira 28 yaşında, boşandığı Rus kocasından bir oğlu var. Gula ise 21 yaşında ve bir Rusla evli. Mira, bir Tatar ile *perestroika*dan sonra İsrail vatandaşı olmuş bir Yahudi'nin sahip olduğu, içinde restoran, bar ve gazino olan bir işletmenin kafeteryasında garson olarak çalışıyor. Gula ise Türkiye'den bir Türkün yeni açmış olduğu fırında işçi. Mira 24 saat çalışıyor, 24 saat izin yapıyor, Gula ise haftanın yedi günü, sabah sekizden akşam sekize kadar fırında. Mira ayda 200 dolar, Gula ise 3.000 *tenge* (50 dolar) kazanıyor. Mira işini Mafya üyesi olan ve işletmenin sahiplerini tanıyan genç Kazak sevgilisi sayesinde bulmuş. Gula'ya, neden onun da bir kafeteryada iş bulmadığını sorduğumda, "Kocam asla izin vermez, çok kıskançtır", diye yanıtladı.

Mira'nın çalıştığı işletmenin müşterileri, uluslararası iş merkezlerinin aksine, Almatılı ya da eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinden gelen erkekler. Mira'ya göre

hepsi mafya üyesi veya işadamı. Kazak bir erkek aracılığıyla iş bulmuş olması konusunda Mira'nın tutumu belirsiz. Bir yandan maaşının iyi olduğunu, idarecilerle müşterilerin onun sayesinde kendisine saygı duyduklarını düşünüyor, güvenlik görevlisi olarak çalışan üç Kazakı göstererek, "Beni rahatsız eden biri olursa, bunlar hallederler, onun adamları", diyor. Öte yandan, artık adamı sevmediği halde onu terk etmeye korkuyor.

> Başta seviyordum. Ama evli ve bir çocuğu olduğunu öğrendiğimde aldatıldığımı düşündüm, ona duyduğum aşk yok oldu. Bir gün karısını ve oğlunu kafeteryaya getirip benimle tanıştırdı. Karısıyla arkadaş oldum, artık gerçeği söyleyemem. Bütün gece bende kalacağı zaman karısına işi olduğunu söylüyor. Onu artık sevmediğimi anladığında, beni sevdiğini söyledi, gidersem evimi yakmakla, kız kardeşimle annemi öldürmekle tehdit etti. O bir şantajcı; ama dediğini de yapar.

Metres kavramı Almatı'da bir damga. Metresler ahlaksız ve değersiz kadınlar olarak görülüyor. Ama Mira'nın annesi, kız kardeşi ve kız arkadaşları onun Kazakla olan ilişkisini biliyor, kabul ediyorlar. Mira da, onu hâlâ seviyor olsa başkalarının yargılarına aldırmayacağını söylüyor. Ama artık sevmiyor. Yine de, bence, Mira kendi konumunu meşrulaştırmaya çalışıyor, çünkü bir keresinde, iğrendiği sesinden belli olacak şekilde, "Evli bir kadın buraya asla gelmez, bu kızlar ya fahişe ya da metres", diyerek çalıştığı yere gelen genç kadınlarla ilgili düşüncelerini açık etmişti. Metres olmayı benimsemişti, ama bu bir seçim değil bir zorunluluktu. Adamın şiddetinden ve işini kaybetmekten korktuğu için kendisini bir rehine gibi hissediyordu.

Bu tür işler yapanların hiçbir güvencesi yok; işveren her

an onların yerine yenilerini alabilir ya da sadece onlara duyduğu cinsel ilgiyi kaybettiği için işlerine son verir.

Örneğin Mira şöyle demekteydi, "Geleceğim yok, patron istediği an beni kovabilir, hasta olsam kimse benimle ya da oğlumla ilgilenmez. Sigortam yok." Sendika üyesi olup olmadığını sorduğumda, kapitalistlerin (kendi sözleri) sendika sevmediğini, Sovyet dönemindeki sendikaların artık bulunmadığını söyledi.[2]

Bar, restoran ve gazinolarda çalışan kadınlar diğer sektörlerde çalışanlara göre daha fazla kazanmakla birlikte, buralara gelenlerin çoğu mafya ve sokak çetesi üyesi olduğu için işleri çok tehlikeli. Mira'nın, yiyip içtikten sonra para ödemeden kaçmaya çalışan sokak serserilerine engel olmak durumunda kalışına ben de birkaç kere tanık oldum. Kazak güvenlik görevlilerinin olduğunu bildikleri için ödemeyi yaptılar, ama Mira kendini hiç güvende hissetmiyor. Başka bir yerde karşısına çıkmalarından ve dövülmekten korkuyor.

Cazino Plaza'da çalışan Viktoria ise işinde karşılaştığı olayları şu sözlerle anlattı:

> Ben bir krupiyeyim, müşterilerle konuşmam yasak, tek kelime edemem. Para kaybettiklerinde ne yapacakları belli olmaz. Bizim gazino yeni; eylülden beri çalışıyoruz. Başlarda müşteriler arasında her ay iki veya üç kavga çıkardı. Patron polisten koruma istedi. Müşteri para kaybettiğinde delirir, cinayet bile işleyebilir. Olay çıktığında başka biriyle yer değiştirebilirsin, ama o zamana kadar 20 dakika yerinde kalman, akrabaların ve ailen hakkında söylenen kötü lafları işitmen gerek. ... Bazen yalnızca küfür ederler. Bazen de silah çekerler, başka bir gazinoda bunu yaptılar.

2 Yanlış biliyordu, çünkü sendikalar hâlâ var, ama eski sosyal işlevlerinin büyük bölümünü kaybetmiş durumdalar.

Gazinonun yöneticisi Türk vatandaşı olmuş bir İranlı, diğer görevlilerin hepsi genç Türk erkekler, krupiyeler de Kazak kızlar. Müşteriler ise hem yabancı hem de yerli erkeklerden oluşuyor. Yabancıların çoğu Almanca konuşan ülkelerden, yerliler ise genelde Kazak. Viktoria'ya göre gazinoya gelen kadınlar erkeklere eşlik eden fahişeler veya metresler.

Sum'da çalışan kadınları kötüleyen Cana ile kız arkadaşlarından bazıları, fuarlarda yabancı işadamlarına çevirmenlik yapıyorlardı. Fuarın açılacağını basından ya da arkadaşlarından öğrenirler, ilk gün erkenden fuar alanına gider, kapılar açıldığında standlarında bekleyen işadamlarına doğru hücum ederlerdi. İşadamları da üç dakikalık görüşmeler sonucunda, uygun buldukları kızları seçerlerdi. Cana şöyle anlatmıştı:

> Kızları dil bilgilerine ve güzelliklerine göre seçerler, ama güzellik elbette daha önemli. Ben güzel değilim, ama çekici olmayı öğrendim. Onlara doğru yaklaşırsın, içlerinden birinin sana âşık olması, yani adamı baştan çıkartman için yalnızca beş dakikan vardır.

Cana'nın uzun boylu Ukraynalı arkadaşı Valentina işi almak için dişiliğini kullandığını açıkça söylüyordu. Onlara kur yapıp işi alıyormuş, sonunda eğer içlerinden biri hoşuna giderse yatağa da giriyor, değilse reddediyormuş. Valentina duruma hâkim gibi gözüküyor, ama Cana kendinden pek o kadar emin değildi.

> İşadamlarından nefret ediyorum, her zaman beni satın almaya kalkışıyorlar. Bana, Valentina'ya, Malena'ya onlarla yatmamız için para teklif ediyorlar. Şimdiye kadar hep reddettik. Önce 100 dolarla başlıyorlar sonra 200, 300 dolara çıkıyorlar. Bir keresinde Rus bir işadamı bana 500

dolar teklif etti. Ben reddettim. O kadar çirkin ve şişmandı ki, onunla yatsaydım herhalde ölürdüm. Bazen birbirimize ne kadar aptal olduğumuzu söylüyoruz, eğer adamlarla yatmış olsaydık şimdiye kadar binlerce dolar biriktirmiş olurduk.

Cana ve arkadaşları yabancılarla, fuarlarda çevirmenlik yaparak ya da uluslararası iş merkezlerini ziyaret ederek ilişki kuruyorlar. Bir keresinde Cana Kıbrıslı iki işadamıyla çalışıyordu, ben de iki kez ziyaretine gittim. Okulda iki işadamı ayarladığından bahsetmişti. Bunlardan 55 yaşlarında olanı Cana'yı akşam yemeğine davet etmiş. Tekliften rahatsız olduğumu gören Cana biraz sinirlendi ve, "Bana kızmaya hakkın yok. Benim bedenim, senin değil. Onunla istediğimi yaparım", dedi. Haksız değildi. Sonra şunları anlattı:

> Marco Polo'da yedik. Yemek sırasında sürekli dokunmaya çalışıyordu. Bir şey anlatırken elini koluma, ellerime, başka yerlerime koyup duruyordu. Bunu her yaptığında bütün bedenimi titreme alıyordu. Sonunda pis ellerinin ulaşamayacağı şekilde, iyice uzağına oturdum.

Üç gün sonra, bir işgünü sonunda çileden çıkmıştı:

> Tanrım! Kendimi korumak için ne çok çaba harcadığımı tahmin edemezsin. ... Arkadaşlarımla aylarca para karşılığı yatıp yatmamayı tartıştık ve sonunda yapmamaya karar verdik. ... Bu fikir beni kışkırtmıyor değil. Dün deri bir etek gördüm, fiyatı 100 dolar, bayıldım, ama alacak param yok. Biriyle yatarsam etek için gerekli parayı bulurum. ... Kendi başıma iyi yerlere gidecek param yok. Marco Polo'ya ya da İtalyan restorana götürmeleri için onları kandırıyorum, sonunda da başımdan savıyorum.

Kızlar yabancıları reddedebiliyorlar ama aynı şeyi yerli erkeklere yapacak güçte değiller. Onlara aynı oyunları oynayamıyorlar. Yerli bir işadamına yakalandıklarında cinsel taleplerine olumlu yanıt vermekten başka çareleri yok, aksi halde onları kandırmış oldukları bahanesiyle fiziksel şiddete ya da tecavüze uğramaları kaçınılmaz. Genç bir Kazak öğretmen şunları söylemişti: "Bizim erkeklerimiz sana bir kutu çikolata verdiklerinde bile onlarla yatmanı isterler. Savuşturmaya kalkarsan, 'sana onu bunu aldım, yatmak zorundasın', derler."

Sponsor bulma

Özellikle boşanmış genç kadınların maddi refaha kavuşmak için başvurdukları bir başka yol da sponsor bulmak. Almatı'ya geldiğim ilk ay ben kendim de böyle bir olayla karşılaştım. Yasadışı sokak satıcılığı yapan bir grupla arkadaş olmuştum; grupta yalnız yaşayan, Çeçen, Kazak, Rus karışık asıllı bir anne, evli bir çift (erkek Kazak, kadın Uygur) ve ilişkileri yeni başlamış başka bir çift (erkek yerli Koreli, kadın Karagandili Kazak) vardı. Mesleğim (etnografya) hoşlarına gidiyor, Avrupa'yı merak ediyorlardı; birlikte hemen her akşam çıkar ucuz bira ve votka içerdik. Grubun tek bekârları olan yalnız anne Nina ile benim aramda, evli çiftin de dikkatini çeken bir yakınlaşma oldu. Bir gün Talgar, erkeklerden Kazak olanı, "Joma, bir kadına sponsor olmak ister misin?" diye sordu. "O ne demek?" dedim. "Bir kadına hem mali hem de duygusal anlamda destek olmak", diye yanıtladı. Kendimi çok garip hissettim, çünkü hem kadınlarla ilişkilerimde üçüncü bir kişinin aracılık etmesinden hoşlanmam, hem de sponsorluğu "kapatma" şeklinde anlamıştım. Üstelik bu, hem kendim hem de kadın için küçük düşürücü bir durumdu. Ona dostça bu fikri sevmediğimi,

bir kadının kendi kendisinin sponsoru olabileceğini düşündüğümü söyledim. Ama hem Nina hem de ben zor durumda kaldık, çünkü diğerleri kadını istemediğimi sandılar. Oysa kızdan gerçekten hoşlanmıştım, yalnızca sponsorluğu reddediyordum. Neyse ki başka bir olay yardıma koştu. Bir arkadaşım Avusturya'dan arayarak bursumla ilgili bir sorunu halletmem için hemen gelmemi söyledi. İki hafta sonra Avusturya'dan döndüğümde, ikimiz de olayı unutmuştuk. Aylar sonra kız öğrencilerimle yaptığım bir tartışma sırasında ortaya çıkana kadar da sponsor kavramı üzerinde düşünmedim. Sponsorluğun Almatı'da oldukça yaygın bir kurum olduğunu ancak o zaman anlayabildim; 15 ile 50 yaş arasında olan her iki cinsten ve her etnik gruptan herkesin bildiği bir kurummuş.

Sponsorluk, bir erkekle (sponsor) bir kadının para ya da diğer şeyler karşılığında girdikleri cinsel ilişki; oldukça yaygın bir karşılıklılık ilişkisi. Üniversite öğrencisi genç bir Tatar kız, sponsoru kadına maddi yardım sağlayan erkek olarak tanımlamıştı. Sponsor olmak Sovyet sonrası toplumsal değişimlerden ekonomik çıkar sağlamış zengin erkeklere özgü bir ayrıcalık. 22 yaşında yarı Rus yarı Kazak bir öğrenci olan Olga'nın sponsor tanımında bu açıkça dile getiriliyor: "Kadına para veren, moda giysiler ve başka armağanlar alan ya da bunları yapabilecek kadar zengin olan ve onunla yatan erkek."

Kadın meslektaşlarımdan biri bu tür karşılıklılık ilişkisinin Sovyet döneminde de belli bir ölçüye kadar bulunduğunu söylemişti. Yaygınlaşması ise, Olga'nın da belirttiği gibi Sovyet sonrası bir olgu:

> Sovyetler Birliği'nde yaşarken böyle kelimelerimiz yoktu... Bu yeni bir sözcük. Nasıl ortaya çıktığını anlatayım. Gösteriler, büyük partiler ve müzikli toplantılar yaptığımızda

> bunları finanse edecek birilerini aramaya başlamıştık. Bu insanlara sponsor anlamına gelen *metsenat* diyorduk. Sonra kızlar sevgililerine de sponsor demeye başladılar, çünkü sevgililiğin de parasal, maddi bir yönü var.

Sponsorluk herkesçe biliniyor, kadınların konuyla ilgili tutumlarıysa kuşaktan kuşağa değişiyor. 40 yaşını geçmiş kadınlar sponsor bulan genç kadınları eleştiriyor, iyi gözle bakmıyor, kendi kızlarının öyle olmasını istemiyorlar. Genç kadınlarsa sponsorluğu onaylamaktalar. Krupiye olan Viktoria bunu, erkeklerin elde etmiş oldukları zenginliğin bir bölümünü paylaşmak için genç kadınların başvurduğu yollardan biri olarak görüyor. Olga ise özgürlüğe bağlıyor:

> Sponsor, bir kadını haftada iki ya da üç kez ziyaret eden, ona moda giysiler ya da güzel şeyler almaya yetecek kadar para veren adamdır. Bazen araba ya da altın yüzük alacak kadar zengin olanlar bile olur. Koca ise, her gün gördüğün adamdır, bazen seni rahatsız eder ya da zamanla sinirine dokunmaya başlar... Kocalarından ayrılmış çok sayıda arkadaşım, komşum var. Tekrar evlenmek değil, sponsor bulmak istiyorlar. Bekâr kadınlar da koca yerine sponsorları yeğliyorlar. Kadınlar hem özgür hem de paralı olmak istiyorlar. Sponsorlukta hiçbir sorumluluğun yok, çünkü adam kocan değil. Gerçekten seveceğin başka biriyle ilişkiye bile girebilirsin. Parayı sponsordan alırsın, ruhun için de ikinci bir erkeğin olur.

Başka bir genç Kazak öğrencim, iki kız arkadaşının önünde açıkça beş sponsoru olduğunu (arkadaşları bazılarını biliyorlardı), kendi aralarında onlara cüzdan dediklerini söylemişti. Gerçekten sevdiği bir erkek arkadaşının olduğunu da eklemişti. Sonra şöyle bir açıklama yaptı: "Kız-

lar genellikle çok sayıda erkekle görüşür, ama yalnızca biri kalpleri içindir, diğerlerinin paralarını alırlar."

Olga ile arkadaşları birbirlerine sponsorlarını anlatmaktan çekinmezlerdi. "Sponsorumuz olduğunu gizlemeyiz. Sık sık sohbet ederiz: kimler evli, kimler boşanmış, kimlerin sponsoru var, ne kadar para veriyorlar, kendimize bu parayla neler alıyoruz." Şunlar Olga'nın sözleri:

> Kadınlar sponsorları gece kulüplerinde, iş merkezlerinde ve sokaklarda bulurlar. Sokaktaysan ve pahalı bir arabayla gezen birini gördüysen çok kolay olur. Bilirsin ki, bir işadamıdır, zengindir. Arabayı sanki taksi arıyormuşsun gibi durdurursun. Zaten onlar da güzel bir kız gördüklerinde arabayı durdurup tanışmak isterler. Evli olmaları önemli değildir, çünkü başka bir kadına da bakacak güçte oldukları bellidir.

Çoğu kadın sponsorları kocaya yeğlese de, sponsor bulmanın da riskleri var. Ayrıca ilişkinin geçiciliği ve yabancılaştırıcı niteliği çeşitli sorunlar yaratıyor. Olga'nın Sovyet döneminde olduğunu varsaydığı ilişki biçimlerine duyduğu özlemde bu konu dile getiriliyordu:

> Sovyet zamanında bir erkekle tanıştığında cinsellikten önce ruhsal bir ilişki sürdüreceğini düşünürdün. Bir iki ay görüşürdün. Ama şimdi biriyle tanıştığında hemen ilk görüşmede seni yatağa götürmeye çalışıyor. Kimse ruh arkadaşı aramıyor; yalnızca cinsellik istiyorlar. Oysa Sovyet zamanında erkekler tanıştıkları kadınlarda ruhsal birliktelik ararlardı. Şimdi her şey çok değişti.

Sponsorları olan onlarca kızla konuştum. Onları Circus'daki ya da yukarıda sözü edilen Mira'nın çalıştığı kafe-

teryada tanımıştım.[3] Çoğu sponsorluk üzerine ya da kendi sponsorları hakkında çok rahat konuşmakla birlikte, tıpkı biraz önce değinilen Kazak kız gibi, onlar da duygusal bir ilişkiyle sponsorluk arasında kesin bir ayrım yapıyorlardı. Sponsorluk ilişkisi de paraya dayalıydı, ama ilişki süresinin uzunluğu ve arkadaşlık söz konusu olduğu için, onlara göre fahişelikten farklıydı. Çoğu sponsorlarından memnundu, ama onları duygusal nedenlerle değil, maddi konumlarını dikkate alarak seçmişlerdi. Sponsorluğu yabancılaştırıcı ve aşağılayıcı buluyorlar ama geçinmek için zorunlu görüyorlardı. Çoğu, sponsorları olan kadınların gerçek sevgililerinin de olduğunu ve bunun giderek yaygınlaştığını söyledi. Onlara göre, kadınlar sponsorlarına bedenlerini, sevgililerineyse kalplerini ve ruhlarını veriyorlardı.

Kadınların kişiliklerini bir yanda bedenleri, öte yanda kalp ve ruhları olmak üzere ikiye bölmeleri, kendi onurlarını bir ölçüde koruyabilme çabalarının bir işaretiydi. Mülksüzler gelişen ticari ilişkilerin eski insani değerleri kirlettiğini düşünüyorlardı. Cinsel ilişkilerin parasallaşmasından özellikle rahatsızlardı. Sponsorları olup da böyle düşünen kadınlar da bedenleri ile ruhlarını/kalplerini birbirinden ayırarak metalaşmanın getirdiği yabancılaşmayla baş etmeye çalışmaktaydılar. Kişiliklerinin özünün, yani ruh ve kalplerinin satılık olmadığını, ancak âşık olduklarında ruhlarını verdiklerini iddia etmekteydiler. Onlara göre insanın yüzeyi, yani bedeni, kalbi sömürtmeksizin metaa dönüşebilirdi. Bu ikilem, çoğu genç kadının tüketim kültüründen ve yeni cinsel alışkanlıklardan etkilendiğini, ama bunları aynı

3 Genellikle günlük notlarımı almak için bu gibi yerlerde saatler geçirirdim. Yaptığım ilgilerini çeker, beni olası bir sponsor olarak gördükleri için de sık sık masama gelirlerdi ya da ben onlarınkine giderdim. Onlara en sevdikleri Danimarka ya da Hollanda biralarından birkaç şişe ısmarladığımda saatlerce konuşurduk.

zamanda korkunç bir sömürü olarak değerlendirdiğini gösteriyor. Olga'nın Sovyet zamanında var olduğunu düşündüğü gerçek kadın-erkek ilişkisine duyduğu özlem bunu açıkça ortaya koyuyor.

Kadınlar açısından başlıca sorun, fahişelik olarak görülmediği halde, sponsorluğun onursuzluk sayılıp damgalanması; ayrıca aile içine sokulacak bir ilişki değil, üstelik sürekliliği de yok. Bu nedenle bir kadın için en ideal olanı zengin bir koca bulmak. Genç kadınlar iyi bir koca bulmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Konuştuğum bütün genç kadınlara göre, koca bulmanın tek yolu yine kendi güzellikleri ve dişilik becerileriydi.

Koca bulma

Evlilik konusunu ders verdiğim birinci, üçüncü ve dördüncü sınıflardaki öğrencilerimle konuştum.[4] Tartışmaya katılanların yaşları 17 ile 22 arasındaydı. Aralarında erkekler de bulunmasına karşın, tartışmalarda kızlar başı çektiler. Kızların evlilik konusunda ve evlenmek istedikleri kişiler hakkında erkeklerden daha net görüşleri vardı. Tartışmanın başında birinci sınıf öğrencilerimden yarı Tatar yarı Rus bir kız, kendi yaşlarındaki oğlanları yetişkin bulmadıklarını, kendilerinden yaşça büyük olanlarla iletişim kurabildiklerini söyledi. Bunun üzerine yarı Rus yarı Çingene bir "oğlan" şöyle dedi: "Yaşlıları istiyorlar, çünkü para onlarda." Sonra sınıf karıştı. Kızlarla oğlanlar yüksek sesle ve büyük bir kargaşa içinde birbirleriyle tartışmaya başladılar, herkes kendi görüşünü dile getirmeye çalışıyordu. Sonunda normal konuşmamıza döndüğümüzde, kızların tümü eş seçiminde paranın temel unsur olduğunu kabullendi. Bu konuya tekrar döneceğim.

---

4 İkinci sınıftan öğrencim yoktu.

Tartışmanın sonucunda kızların konuya ilişkin tutumlarının şu iki etkenden kaynaklandığı ortaya çıkmıştı: İlki, Ukraynalı bir babadan ve Özbek bir anneden gelen babasız büyümüş bir kız dışında, bütün kızlar evliliği ve anneliği yaşamlarının başlıca amacı sayıyorlardı. İkincisi evlenme yaşları gelmişti ve koca arıyorlardı.

Tartışmaların tümünde genç kızlar koca aradıklarını ve evliliğin öncelikle ekonomik bir konu olduğunu, aşkın daha sonra geldiğini belirttiler.

Kız öğrencilerimden biri, diğerlerinin de katıldığı şu görüşü öne sürdü: "Evlenmek bir kadının hayatının en önemli kariyeridir." İyi bir anne ve eş olmak bir kadının yaşamı boyunca elde edebileceği en önemli statü olarak görülüyor. Kadınlar adına kadeh kaldırılırken de aynı şey belirtiliyor. Dördüncü Bölüm'de değinildiği gibi, kadın toplumsal ve akademik başarıları nedeniyle değil, öncelikle çocuklarına ve kocasına ilişkin aile içi başarılarıyla takdir görüyor. Evlilik, kültürel öneminin yanı sıra, cinsiyetçi zenginleşme koşulları nedeniyle de Sovyet sonrası Kazakistan'da yeni ve önemli bir ekonomik rol üstlenmiş durumda. Genç kadınların çoğunun zenginliğe ve refaha kavuşmasının tek yolu zengin bir adamla evlenmek. Evlenme yaşı 17 ile 22 arasında değişiyor. 22 yaşına gelmiş bir kızın kendisine uygun bir koca bulmuş olması bekleniyor. Aksi halde annesinin baskısıyla karşılaşıyor; arkadaşları dalga geçiyor, komşuların dedikoduları eksik olmuyor. Nataşa'ya göre (Dördüncü Bölüm'deki), "25'ine gelmiş ve hâlâ evlenmemişse komşular kıza evde kalmış derler". Bir anne içinse kızının evlenmesi hayatının en önemli olayı (Altıncı Bölüm'deki Nataşa gibi). Evliliğin gerçekleşmesiyle kız bekâretini kaybedip kadına dönüşüyor. Kız çocuk, genç kız ve kadın arasında dilsel bir ayrım var.

Çoğu genç kadının rüyalarının prensi iyi geliri olan, fiziği güçlü bir erkek. Genç kızlara göre yoksul bir adamın ahlakı

da zayıf olur; belli ki para kazanacak kadar isteği, becerisi ve niyeti yoktur. "Ödlek adam" da, yani kendisini ve karısını korumak üzere fiziksel şiddet gösterme gücüne ve becerisine sahip olmayan bir erkek de makbul değil. Kızlara göre parası olan erkekler fiziksel olarak da güçlüler. Bunlar ya mafya üyesi ya da mafyayla ilişkisi olan erkekler. Erkeğin fiziksel gücüne verilen önem biraz da Sovyet kültüründen miras. 23 Şubat hem Erkekler Günü hem de Sovyet Ordu Günü; kadınlar o gün tüm erkekleri kutluyorlar. Bu kültürel-tarihsel ilintinin yanı sıra, Sovyet sonrasında artan şiddet nedeniyle de kadınlar "güçlü erkekler" aramaya mecbur kalıyorlar.

Kadınlar sokak serserilerinden hiç hoşlanmıyorlardı. İdeal erkek, birçok genç kadın tarafından centilmen, yani iyi giyinen, parası ve pahalı arabası olan erkek olarak tanımlanıyordu. Centilmen bir erkek sevgilisini ya da karısını arabasıyla çalıştığı ya da okuduğu okula götürür; arabaya binerken ve inerken elinden tutar; paltosunu giymesine yardım eder; saldırganlardan korur; ona çiçekler, moda giysiler ve pahalı armağanlar alır; restoranlara davet eder.

Genç kadınların centilmen erkekleri nasıl bulduklarını, genç Kazak öğrencim ve arkadaşım Gülmira'yla yaptığım konuşmalardan edindiğim bilgiler üzerine anlatmaya çalışacağım. Bana söyledikleri çoğu kadın tarafından paylaşılıyor, benim gözlemlerimle de uyuşuyor. (İzleyen bölüm onun ağzından yazıldı.)

> Kızlar zengin kocaları bar, restoran, parti ve sokaklarda ararlar. Sokakta en iyi yol pahalı bir arabayı durdurmaktır. Ama pahalı arabaları durdurmak ya da pahalı gece kulüplerine gitmek tehlikelidir, çünkü bu arabaları kullananlar ya da o yerlere gidenler M örgütler[5] içindedirler. Kızlar as-

5 Almatı'da mafyaya 'M Örgüt' deniliyor.

lında mafya üyesi bir koca ya da sponsor sahibi olmaya karşı değiller. Iki tip mafya var: soylu mafya ve kaba mafya. Soylu mafya kentlidir, iyi eğitim almıştır, halka açık yerlerde şiddet içeren tavırlar sergilemez, suç işler ama daha akılcı, uygar ve incedir. Herkesin içinde kadınlara centilmence yaklaşır. Bunlar genelde, aralarında birkaç Rus da olsa, kentli Kazak erkeklerdir.

Kaba mafya üyeleri iki farklı gruptan gelirler: kırsal kesimden Kazaklarla kentli beyazlar. Ilk grup sporcudur, saçlarını ensede kısa, önde ve tepede uzun tıraş ederler, kot pantolon ve spor ayakkabı giyerler. Grup halinde dolaşır, barlara, restoranlara ve diskolara giderler. Örgütlüdürler, işadamlarından haraç alır, vermezlerse işyerlerini yakarlar. Üst düzey yetkililerle bağlantıları vardır, hemen her sektörde faaliyet gösterirler.

Beyazlarsa soylu mafya üyeleri gibi giyinirler ama davranışları kabadır. Kızlar kaba olanlara yüz vermezler, koca ve sponsor olarak soylu mafya üyelerini tercih ederler. Ama kaba mafya üyelerini baştan savmak hiç de kolay değildir. Tek başına ya da kız arkadaşlarıyla bir kız gördüklerinde bunlar hemen yanaşır, masalarına oturmak, dansa kaldırmak, içki ısmarlamak isterler. Bu durum kızlaı için büyük bir tehlikedir, çünkü serseriler gruplar halinde dolaşırlar, her grup birbirini tanır. Tanışmadıklarında bile aralarında bir kadın için birbirlerinin işlerine karışmayacaklarına dair yazılı olmayan bir anlaşma vardır. Yani kadınlar kavga etmeye değmezler.

Kızlar onlarla çeşitli şekillerde baş etmeye çalışırlar. En önemli şey susmak, dans etmemektir. Ama bunun saldırgan biçimde yapılmaması gerekir; utangaç davranılmalıdır. Konuşmaya veya gülümsemeye başlarsan ya da yemek, içki veya dans tekliflerini kabul edersen arkasını da getirmen gerekir. Yoksa dayak yer, zorla götürülürsün. Yüz ver-

mesen de götürdükleri olur. Kulüpte masum görünmek çok önemlidir. Sessiz olunmalı, etrafa bakılmamalı, baştan çıkarıcı giyinmemeli, sigara ve içki içilmemeli, yüksek sesle gülünmemelidir. Bunların tersini yaparsan onlara göz kırpmış olursun.

Başka bir yol da aptal görünmektir. Erkekler zaten kadınların genellikle aptal olduklarını düşünürler, sen de bunu onlara karşı kullanır, ne istediklerini anlamıyormuş gibi görünebilirsin. Israr ederlerse dans tekliflerini kabul edersin, ama sonra tuvalete gitme bahanesiyle yanlarından kaçarsın. Bu durumda çok hızlı davranmak gerekir. Başka bir yol da Dolet Turlikanov, Serik Kunakbayev gibi tanınmış mafya üyelerinin adlarını vermektir. Kız bunu kendinden emin bir şekilde yapabilirse serseriler ona inanır, çekip giderler.

Tehlikeler serserilerle sınırlı değildir. Soylu mafya üyeleri de zaman zaman çok tehlikeli olurlar. Herkesin içinde çoğu soylu davranır; ama kızı bir kez eve götürdüklerinde tamamen değişip tecavüz edebilir, dövebilirler. Hatta kız bir tek onun tarafından değil birkaç erkek tarafından tecavüze uğrayabilir, öldüresiye dövülebilir. Erkekler sarhoş olduklarında her şeyi yaparlar. Taksi parası bile vermeden tecavüz edip kapı dışarı ederler. Bu sefer de başka bir tehlikeyle karşı karşıyasındır; başka erkekler seni sokakta görüp alırlar, yine tecavüz ederler. Bunlar her yerde başka türlü davranırlar. Evde iyi bir baba ve kocadırlar, ama bazen da mola almak isterler; o zaman diskodan bir kız götürüp tecavüz ederler.

Koca bulmanın en güvenli yolu düğünlere ve doğum günü partilerine katılmaktır. Tanıdığın bir erkek sana kolayca tecavüz edemeyeceği için güvendesindir. Ama bu partilerde zengin birini bulmak zordur.

Koca bulmayla ilgili başka bir sorun da erkeklerin bakire kızlarla evlenmek istemeleridir; seks yapmak için bakire

olmayan kızları isterler, ama evlenmeye karar verdiklerinde masum kızlara bakarlar. Başka erkeklerle yatmış kadınlarla evlenirlerse ilerde bunu yine yapacaklarını düşünürler. Ama eğer kız güzel ve akıllıysa adamı baştan çıkartıp kendisine âşık eder, bakire olmasa bile evlenmeyi becerir.

Aslında evlenmek isteyen iyi bir erkek bulduğunda bile ona tümüyle güvenemezsin. Zengin erkeklerin evli olsalar da sevgilileri vardır. Almatı'da bu bir moda. Her iki taraf da birbirlerine oyun oynuyor, kandırıyor, başkalarıyla seks yapıyor[6] ama bunu gizliyorlar. Evlilikler uzun sürmüyor. Kadın düşkünü erkekleri sevmiyorum, ama kocam yeteri kadar zenginse başkalarıyla ilişkiye girmesine izin veririm. Zengin değilse bunu hak etmez.

Koca ve sponsor bulmanın zorluğu bakire olmayan yoksul kadınların çoğunu fahişeliğe sürüklüyor.

Seks işçiliği

Almatı'da seks işçiliği çok yaygındı. Mahallemde altı kadınla 14 yaşında bir kız seks emekçisiydi. Civar evlerin birinde oturan ve uyuşturucu bağımlısı olan genç bir çift, geçimlerini uyuşturucu satıcılığından, kumardan ve fahişelikten (adam kadını satıyordu) sağlıyordu. Mahallede kaldığım son ay, aslında genelev olan bir yerin masaj servisi vermeye başladığına dair ilanlar gördüm. En az beş kadının da *Karavan* gazetesine seks ilanları verdiğini biliyordum. Almatı'da yaygın seks işçiliğinin bir göstergesi de bu haftalık gazeteye verilen ilanların çokluğu. 23 Ağustos 1996 tarihli sayıda yer alan iş arayanlar listesinde 136 ilandan 75'i cinsel konulardaydı. Fahişelere genellikle Karavan kızı denilmekte. Ay-

6 Rusça'da yasadışı seksin iki anlamı var: Kelimenin asıl anlamı mola, dinlenme ya da tatil.

nı gün iş arayanların yalnızca 50'si erkekti. "Sıradan" işler arayan kadınlardan çok azı seks istemediğini ilanda belirtmişti. Bu, Almatı'daki yaygın inanışla yakından ilgili bir konu; kadınlar patronlarının cinsel isteklerine yanıt vermek durumundalar.

İzleyen bölümde üç seks işçisinin hikâyesini anlatacak, yaşam ve iş koşulları ile yasadışı cinsel davranışları nedeniyle uğradıkları şiddet ve damgalanma üzerinde duracağım.

Mayıs ayında güzel bir günün akşamıydı. Her zamanki gibi evimin bulunduğu sokağın kaldırımında dolaşıyor, yasadışı satıcılarla, büfe ve kafeteryadakilerle sohbet ediyordum. Bir şişe Coca Cola alıp eve gitmeye karar verdim. Dükkân sahibiyle laflarken sigara almakta olan genç ve güzel bir Kazak kadın gülümseyip selam verdi. Ben de onu selamladım, "Sizi daha önce görmedim, burada mı oturuyorsunuz?" diye sordum. "Evet, yeni taşındık", yolun karşısındaki blokları işaret ederek, "orada, birinci katta oturuyoruz", dedi. Alışverişimi bitirmiştim, birlikte çıkıp yürümeye başladık. Eve yaklaştığımızda ayrılmaya yeltendim, ama kız beni dairesine davet etti. Ben de onu izledim.

Kapı açıktı, biz içeri girerken başka bir genç kadın, "Sigara içmek istiyorum, neden bu kadar geç kaldın?" diye bağırdı. Sonra bir an beni gördü ve ters bir suratla kıza dönüp, "Bu kim? Müşterileri buraya getirmemeni söylememiş miydim?" diyerek onu azarladı. Eşlik ettiğim kız özür dileyen bir sesle, "Müşteri değil, komşu, bir yabancı", dedi. Yabancı sözünü duyan kadın hemen yatıştı. Değişmiş tavrıyla döndü ve, "Özür dilerim Beyaz olduğunuzu sandım. Nerede oturduğumuzu öğrenirlerse bir daha onlardan kurtulamayız. Sürekli gelmeye kalkar, saatlerce oturup içerler, bedavadan bizi becermek isterler", dedi. Sonra bana çay ikram ettiler. Kızlardan ilki ne iş yaptığımı sordu. Ben de işadamı olmadığımı, antropolog olduğumu söyledim. Antro-

poloji üzerine ve Almatı'daki işim hakkında sorular sordular. İnsanlar hakkında yazmak istediğimi söylediğimde etkilendiler. Bir süre sonra, yine ilk kız para karşılığı onunla yatmak isteyip istemediğimi sordu. Ben teşekkür edip hayır diyerek, bir sevgilim olduğunu belirttim. Sonra benim evimde *Tropikanka*yı (bir Brezilya dizisi) izleyip izleyemeyeceklerini sordular. Televizyonları yoktu. Kabul ettim. Beş ay boyunca bana gelip her gün pembe dizi izlediler; önce *Tropikanka*, sonra *Kassandra* ve *Novaia Zhertva*. Zaman içinde gruba iki kadın daha eklendi. Kızların isimleri Süldüz, Aslı, Dana ve Alma'ydı. Aşağıdaki Aslı'nın yaşamöyküsü. Yer olmadığı için diğerlerininkini buraya almadım, ancak Aslı'nın hikâyesi hem seks işçiliğine, hem de Yedinci Bölüm'de ele alacağım Rus karşıtı, Sovyet yanlısı mülksüz Kazak göçmenlerin yaşamöykülerine iyi bir örnek. Ayrıca, Sovyet sonrası "cinsel devrim" konusunda Almatılı kadınların bulanık ve çelişkili tutumlarını oldukça iyi sergiliyor.

Aslı

1973'te Taldıkorgan'da doğdum. Üç kız, bir erkek kardeşim var. Erkek kardeşim benden büyük, kızlarsa küçük. Annem ve babam emekli. Babam ustabaşıydı. Ağabeyim kendi ailesiyle ayrı yaşıyor, ticaret yapıyor. Taldıkorgan'dan Almatı'ya şeker getirip satıyor. Kız kardeşlerimden biri 22 yaşında ve evli, diğerleri okula gidiyorlar. Ailem çok yoksul, ben ve ağabeyim onlara destek oluyoruz.

17 yaşımda, Taldıkorgan'dayken benden birkaç yaş büyük bir Kazakla çıkmaya başladım. Bir süre sonra beni becermek istedi. Başta direndim, ama sürekli beni sevdiğini, evlenmek istediğini söylüyordu. Sonunda kabul ettim. İlk yattığımızda çok acı duydum, bilincimi kaybetmişim. Ağrılar bir ay sürdü, sonra alıştım, artık acı duymuyordum.

Genellikle geceleri sokaklarda ya da o evde olmadığında kardeşinin dairesinde sevişiyorduk.

Önceleri bekâretimi kaybettiğim için çok utanıyordum, hiç kimseye bundan söz etmedim. Bir yıl sonra ağabeyimin karısıyla konuştum.[7] Ona, "Saken'le yattım, benimle evlenmeye söz verdi", dedim. Anneme hiçbir şey söylemedim, ama galiba biliyordu. Babamdan ise özellikle saklıyordum, duysa beni döverdi. İlişkimiz ailesiyle başka şehre göçene kadar sürdü. Ondan sonra beni hiç aramadı; beni kandırdığını, tek isteğinin beni becermek olduğunu öylece anladım. Onu çok sevmiştim, ama o beni sevmemiş. Çok üzüldüm, bunalıma girdim. Sonra Almatı'ya gelip bir üniversiteye girdim. Burada, kazadan önce, biri Kazak biri Koreli, aynı anda iki sevgilim vardı; ikisini de seviyordum.

1993 yılıydı. Kuzenimle yurtta kalıyorduk. Ben 19, o 17 yaşındaydı. Bir akşam biri Kazak biri Çeçen iki genç yandaki odada kalan kızı ziyarete geldiler, ama kız evde yoktu. Buna rağmen gitmediler, kalıp yemek yediler. Kuzenim bir ara, gece geç vakit ortak kullandığımız mutfağa gitti, iki adam onu takip etmişler, bizim odaya kadar geldiler. İçeri girmesinler diye onları durdurmaya çalışırken biri kuzenimin suratına bir tokat attı. Esrar içmişlerdi, uçmuş haldeydiler. Yardım çağırmak için bağırmaya başladım. Adamlardan biri boğazımı sıkıp beni boğmaya kalktı. Kuzenim bakireydi. Onun peşindeydiler. Ben karşı koydum, sarhoş ve uçmuş oldukları için ellerinden kurtulmayı başardım, ikinci katta oturan kızın odasına koştum. Birlikte yukarı çıktık, adamları kuzenimi bırakmaları için ikna ettik. Hep beraber kızın odasına gidip kapıyı kapadık. Kapatır kapatmaz vurmaya başladılar. Açmadık. Bunun üzerine kapıyı kırmakla tehdit ettiler. Odanın sahibi kız korktu ve

7 Kazak geleneklere göre bekâr kadınlar sorunları olduğunda kız kardeş olarak gördükleri ağabeylerinin eşlerinden öğüt alırlar.

açtı. Ben de, köşedeki büfede çalışan iki genç adamdan yardım istemek amacıyla pencereden atladım. Ama düştüm ve belimi incittim. Düşerken çıkan gürültüyü duyan büfeli gençler hemen gelip neler olduğunu sordular. Her şeyi anlattım, yukarı çıkıp kızları kurtardılar, beni hastaneye götürdüler. Saat sabahın ikisiydi, ortalıkta ne hemşire ne de doktor vardı. Acıdan bütün gece bağırdım.

Ertesi gün bunları başımıza açan iki adam hastaneye geldi; eğer onları polise bildirirsem beni öldüreceklerini söylediler. Ben de gelen polislere düştüğümü söyledim. Ama üç ay sonra ziyaretime gelen aileme bütün olanları anlattım. Hemen polise gittiler ama kimse yakalanamadı. Altı ay hastanede, bir altı ay da evde yattım. Normale dönene kadar iki ay koltuk değneği ile yürüdüm. Hâlâ da tamamen iyileşmiş sayılmam. Kışın havalar soğuduğunda sırtımda ve bacaklarımda ağrı oluyor. Ayrıca sürekli baş ağrısı çekiyorum.

Bunlar olduğunda hemşirelik okulunun ilk sınıfındaydım. Sonra okulumu bitirdim, altı ay öncesine kadar da bir hastanede hemşirelik yaptım. Bizim birimde, yedisi genç kadın olmak üzere toplam 25 hemşire ve doktor birlikte çalışıyorduk. Yaşlı olanlar dışında hemen herkes işi bıraktı. Ücretler ayda 3.000 *tenge* kadardı (50 dolar). Hiçbir şeye yetmiyordu. Ayrılanların bazıları ticarete, bazıları da bedenlerini satmaya başladılar. Marttan beri ben de para karşılığı seks yapıyorum. Bu işi yapan tanıdıklarım vardı, bir gün çalıştıkları otele beni de götürdüler. Ailemden ya da ağabeyimden para almak istemiyordum. Okurken veriyorlardı, ama artık bir yetişkinim. Şimdi ben onlara destek oluyorum. Ayrıca Taldıkorgan'a dönmek de istemiyorum, orası çok sıkıcı. Almatı çok daha heyecanlı. Çok seviyorum, burada bir sürü kafeterya, restoran, dans salonu var.

Süldüz ve Dana'nın yaşam öyküleri de birçok yönden Aslı'nınkine benziyor, yalnız onlar öğrenci ve bunun fahişe olmalarındaki payı büyük. Süldüz şöyle açıklıyor:

> Sınavlarda yüksek not alabilmek için hocalara para vermem gerekti. Yazılı sınav için 100 dolar, sözlü için 50 dolar. O kadar param yoktu, ne yapacağımı bilemez halde kız arkadaşlarıma danıştım. Çalışmamı önerdiler. Sonra içlerinden biri beni otele götürüp Alman bir kadın satıcısıyla tanıştırdı. O günden beri o adam benim pezevengim, bana müşteri buluyor. Müşteri bulduğunda arayıp adamın adresini veya telefonunu veriyor. Müşterilerimin çoğu Alman ya da Almanca konuşan kişiler. Bazen İngiliz müşterilerim de oluyor. Onlarla geçirdiğim her gece için ben 100 dolar, pezevengim 50 dolar alır. Üniversite öğrencilerinin yüzde doksanı çalışıyor. Benim sınıfımda çalışan altı kız var.

Dana da kendisiyle ilgili benzer şeyler anlattı.

Nedenler

Yukarıdaki yaşam öykülerinin de gösterdiği gibi fahişelik yapmanın başlıca nedeni ekonomik. Bununla birlikte acıklı geçmişleri kadınların seks işçiliğini seçmelerinde başlıca rolü oynuyor.

Sözü edilen kızlardan üçünün onurlarına ilk darbeyi vuran bekâretlerini kaybetmeleri olmuş. Süldüz seks işçiliğinden çok, bekâretini kaybetmiş olmaktan pişman. Her üçü de sevgilileriyle yatıyor, ardından suçluluk duyuyorlar; ben onları tanıdığımda bile bu duygularıyla baş edebilmiş değillerdi. Benliklerinin çok değerli ve temel bir parçasını kaybetmiş hissediyorlardı. İlk kez birlikte oldukları, sevdikleri ve evlenmeyi umdukları erkekleri kaybetmiş olan Aslı ve

Dana'da bu duygu daha da güçlüydü. Her ikisi de aldatıldığını düşünüyordu. Dana'nın başından da aynı şeyler geçmişti; bekâretlerini kaybettiklerinde evlenme şansları azalmıştı. Her ikisi de birden fazla sevgiliyle yaşadıkları cinsellikten memnun olsa da, aslında evlilik dışında yaşanan cinsellik hakkındaki duygularını bir çeşit sapkın ve sıradışı zevkle ilintilendirmekteydi. Bakire olmayan bekâr kadınlar olarak kendilerine karşı olumsuz bir benlik geliştirmişlerdi; seks işçiliği yapmalarını kolaylaştıran da buydu. Aslı, Alma ve Süldüz cinsellik ile para için yapılan seksi ayrı tutuyor, ama Dana böyle bir ayrım gözetmiyordu. Yine de, dördü de yaptıkları işi ahlaksızlık olarak değerlendirmekteydi.

Ekonomik nedenler aynı olsa da, kadınların amaçları birbirlerinden farklı. Dana, geçinecek ve öğretmenlerinin ondan talep ettikleri tutarı ödeyecek kadar para kazanmak istiyor; geleceğe yönelik belirgin bir ekonomik planı yok. Şimdilik bu işi yapan arkadaşlarıyla bir arada olmaktan memnun. Yani, işinde pek etkin olduğu söylenemez. Okulunu bitirince doktor olarak çalışıp maaşıyla geçinmek istiyor. Alma, Aslı ve Süldüz'ünse ekonomik amaçları var. Süldüz hem öğretmenlerine ödeme yapacak kadar kazanmayı hem de para biriktirmeyi istiyor: "Şimkent'de bir evim, evimde iyi mobilyalar, televizyon ve video olsun; diploma sahibi olayım, İspanya'ya gidip plajlarda dinlenebileyim istiyorum. Özgür olmak istiyorum. Evlenmek istemiyorum."

Aslı'nın da benzer hedefleri var, ama o evlenmek istiyor. "Yeterli param ve iyi mobilyaları olan bir evim olursa kendime bir koca da satın alabilirim", diyor. Alma ise 4.000 dolar biriktirip kendi işini kurmak arzusunda. Kızların dördü de şimdi yaptıkları işi geçici görüyor; bunun ekonomik özgürlükleri için bir basamak olduğunu, gereksindikleri parayı toplayınca işi bırakacaklarını söylüyorlar. Bu nedenle de çok tutumlu davranıyor, çok çalışıyorlar. Kızlar fante-

zi düzeyinde tüketimci olsalar da (Turner 1994), aslında çok zor bir hayatları var, çok çalışıp para biriktiriyorlar.

Dört kız, tek odalı, küçük bir mutfakla banyosu olan bir dairede oturuyorlar. Onlara ilk gittiğimde mobilya olarak yalnızca bir yatakları, bir de kanepeleri vardı. Geceleri Aslı yatakta, Süldüz kanepede uyuyordu. Battaniye ve örtüler eskiydi. Dana geldiğinde Aslı'yla aynı yatakta yatmaya başladılar. Alma da onlarla oturmak zorunda kalınca ev sahibinden bir yatak daha istediler, o da verdi. Dairelerinde işleri için elzem olan bir telefon vardı. Müzik dinlemeyi çok severlerdi ama Süldüz'ün müşterilerinden biri teyp armağan edene kadar bundan da yoksundular. Televizyonları da yoktu, pembe dizileri bende izliyorlardı. Günde yalnızca iki kez yemek yerlerdi. Bunlar da genellikle öğleye doğru bir omlet, akşamları da etli sebze yemekleri ve makarnaydı. Şarap, bira falan almazlardı. Harcamalarının büyük bölümünü kira, sigara ve taksi parası tutuyordu. Ev sahibi Kazak adama her ay eşit olarak bölüştükleri 130 dolar kira ödüyorlardı. Kozmetik, giysi, saç boyası ve peruk için para harcarlardı. Makyaj yapmayı, iyi giyinmeyi sevdikleri halde, yaptıkları iş için gerekli olmasa bunlara bu kadar para vermeyeceklerini söylerlerdi. Kız öğrencilerimin okudukları *Kakado*, *Cosmopolitan* ve *Speed* gibi dergileri almazlardı. Bazen bunları benden alıp büyük bir merakla okurlardı. Müşteri aramak için gittikleri restoran ve hamburgercilerde içki ve yemek almazlar, erkeklerin onları davet etmelerini beklerlerdi.

Kızlar müşterilerinden genellikle 100 dolar alıyorlar, ama Aslı ile Dana çok ortalıkta olmadıkları için daha az paraya da çalışıyorlar. 100 dolar, ortalama aylık ücretin kat kat üstünde, ama kızlara göre yaptıkları işe göre çok da büyük bir para değil; işin zor ve tehlikeli olduğunu, emekliliğinin, sigortasının bulunmadığını, bir seks işçisinin çalışabileceği sürenin çok kısa olduğunu söylüyorlar. Bir keresinde Aslı,

"Eğer kadın 30'unu geçmişse başarılı bir fahişe olamaz, çünkü ondan genç bir sürü rakibi olur", demiş, diğerleri de onaylamışlardı.

Süldüz'ün dışındaki kızlar haftada üç müşteriden fazlasını alamıyorlardı. Çünkü çalıştıkları çevrede aynı işi yapan kızların sayısı talep edilenden daha çoktu. Aslı'ya göre oteldeki talep azlığının nedeni, Almatılı erkeklerin telekızları fahişelere yeğlemeleri; fahişeler restoranlarda iş yapıyorlar, erkeklerse herkesin içinde bir fahişeyle görülmek istemiyorlar, ayrıca telekızların birinci sınıf fahişe olmak gibi bir ünleri var. Aslı, kendi işlerinin daha zor ve tehlikeli olmasına rağmen, telekızlardan çok daha az aldıklarını söylüyor. Dediğine göre geceliği 500 dolar olanlar bile varmış. Ona nerden bildiğini sorduğumda, "Ara bir Karavan kızını kendin gör", diye yanıtladı. Numarasını nasıl bulacağımı sorduğumda da, "Git bir haftalık *Karavan* al, göstereyim", dedi. Gidip aldım. "İş arıyoruz" başlığı altındaki ilanlardan dikdörtgen içine alınmış olanları gösterip, "Bunların hepsi telekız, ara ve sor", dedi. Numaralardan birini çevirdim, telefonu genç bir kız açtı. "Karavan'da ilanınızı gördüm, ne tür bir iş arıyorsunuz?" diye sordum. "Seks işi", diye yanıtladı. Ücreti sorduğumda 250 dolar gibi bir şey söyledi. Sonra başka yerleri de aradım, ücretler saati 50 dolar ile gecesi 300 dolar arasında değişiyordu.

Müşterileri kızlara genellikle satıcıları buluyor, ama telefonla veya otele giderek kendileri de iş tutmaya çalışıyorlar. Oteldeki odalara ait bir sürü telefon numarası biliyorlar. Müşteriye gittikleri zaman odanın telefon numarasını alıyor, yeni birini bulmak için bu numaraları tekrar arıyorlar. Sanırım yeni konuklar geldiğinde otelde onları arayıp müşteri olabileceklerin isim ve numaralarını veren bir tanıdıkları da vardı. Kızların her biri öğleden sonraları en az 45 dakika telefon görüşmesi yapardı. Akşam saat yedi gibi de

işe giderlerdi. İşyerleri, tanınmış yabancı bir işadamının sahip olduğu, ünlü bir ikinci veya üçüncü sınıf otelin, otele bağlı bir restoran-gazinonun ve bir hamburgercinin bulunduğu büyük bir merkez. Otelin ve restoran-gazinonun konukları yabancı ve yerli işadamlarıyla zengin Almatılı erkekler. Kızlar çevredeki sokaklarda dolaşır, lobideki kafeterya, restoran ve hamburgerciye uğrarlardı. Geceleri ben de civarda yürüyüş yapıyordum. Dikkatimi çeken, kızların erkeklerden fazla olmasıydı. Kızlar da bunu doğruladılar, yalnızca temmuz ayının ikinci yarısında yapılan "Asya'nın Sesi" adlı müzik festivali sırasında durum değişiyormuş. O zaman otel dolu oluyor, her akşam iş bulabiliyorlarmış.

Şu sözler Dana'ya ait: "Yabancı erkeklere yaklaşıp 'para karşılığı seks ister misiniz?' diye sorarız, bizden olanlarsa bize gelir, 'Kızlar eğlenmek ister misiniz?' diye sorarlar, biz de evet deriz". Kızların Rusça ve Kazakça'dan başka dil bilmemeleri büyük bir sorun. İngilizce öğrenmek gerektiğini ama bunun için zaman bulamadıklarını söylerlerdi. Yine de benden işleriyle ilgili bazı temel cümleleri öğrenmeye çaba gösterdiler.

Müşteriler

Kadınların Alman, İngiliz, Amerikalı, Çek, Litvanyalı, Türk, İranlı, Çinli, Rus ve Kazak müşterileri var. Erkekleri zenginliklerine, beğenilerine, davranışlarına ve cinsel başarılarına göre sınıflandırıyorlar. Müşterilerini "bizimkiler ve yabancılar" olmak üzere iki ana gruba ayırıyorlar. Bizimkiler dedikleri (üç Baltık cumhuriyeti hariç) eski Sovyetler Birliği ülkelerinden olanlar; bunlar da Almatı'da yaşayanlar ve ziyaretçiler şeklinde ayrılıyor; kızlara göre Almatılılar telekızları yeğliyorlar. Yabancılar da Batılı ve Doğulu olanlar olarak, Doğululars Çinliler ve Müslümanlar olarak bölü-

nüyor. Sovyet erkeklerin çoğunluğunu başka kentlerden Almatı'ya gelenler oluşturuyor.

Aslı, "Yabancıları yeğliyoruz çünkü onların (cebini göstererek) dolarları var. Almatılılar seni becerip sonra da hiçbir şey ödemeden gidebilirler", diyor. Dana ise şöyle anlatıyor:

> Yabancılar içinde Avrupalılar Asyalılardan daha iyi; onlar Rus kızlardan daha güzel olduğumuzu söylerler. Çinlilere göreyse Ruslar bizden güzel; bizle yatarlar sonra da onlara Rus kızlar bulmamızı isterler. "Biz yeterince iyi değil miyiz?" diye sorduğumuzda, "Siz iyisiniz, ama bizim kızlarımız da tıpkı size benziyorlar, sarışın ve beyaz kızları denemek istiyoruz", derler. Almanlarla İngilizler bizden daha çok hoşlanırlar, çünkü kendi kızları Ruslara benzer. Araplar, Türkler ve İranlılar Rus kızları severler. Bu yüzden içimizden Rus kızları da, onları da dövmek gelir.

Bunun üzerine Süldüz ayağa fırlayıp havaya bir yumruk savuruyor ve "Rus kızları işte böyle dövmeliyiz", diyor.

Aslı'ya göre Avrupalılar daha kültürlü. Evlerine davet etiklerinde romantik olmaya çalışıyorlar. Işıkları kapatıp mum yakıyor, şarap ikram ediyorlar.

Alma, Rusların seks manyağı olduğunu, önce bedenlerinin her yerine dokunduklarını sonra uzun uzun seviştiklerini, söylüyor. "Çinliler ise köpekler gibi sevişir", diyor. Bacaklarını ayırıp dizlerinin üstüne çöküyor, ağzını açıp dilini çıkarıyor ve "köpek gibi" nefes alıp vermeye başlıyor. Buna bütün kızlar kahkahalarla gülüyorlar. Süldüz, "Ben Kazakları sevmem, porno film izleyip aynısını yapmamızı isterler, ama biz bunu yapmayı reddederiz, çünkü Müslümanız. O zaman da Rus kızlara giderler. Onları çok severler, diyorlar ki, Rus kızlar çok deneyimliymiş, her şeyi yapıyorlarmış", diye anlatıyor. Dana da gururla, "Rus erkekler de Kazak

kızları sever, ta Rusya'dan buraya Kazak kızları becermeye gelirler", diyor.

Kızların müşterileriyle ilgili düşünceleri, müşterilerin kızları, aynı şekilde kızların da müşterileri ne kadar nesnelleştirmiş oldukları üzerine kurulu. Her ikisinde de kişiliklerin yabancılaşması ve tektipleştirme söz konusu.

Müşteriler kadınların görünümlerini ve renklerini Rus-larla karşılaştırarak nesnelleştirmekteler. Bu durum ve seks arzının talepten daha çok olması, kızlarda Rus seks işçilerine karşı bir nefret geliştirmiş. Rus karşıtlığı toplumun geneline has bir tutum olmakla birlikte, bu dört seks işçisi kız güçlü Rus karşıtı duygularını açıkça ifade etmekten geri durmuyordu. Özellikle de Rus kadınlara karşıydılar. Çünkü her gün aynı karşılaştırmayla yüz yüze kalıyorlar, bu da doğrudan ekonomik kazançlarını etkiliyordu.

Müşterilerini tektipleştiren kadınlar da erkekleri kendi bilgilerinin nesnesi haline getiriyorlar. Bu sayede erkekleri araçsallaştırıyor, baş etmek için çeşitli edimler içine giriyorlar. Bunların başında da, işi gösteriye dönüştürebilme becerileri geliyor. Aşağıda anlatılanlar bununla ilgili.

Evlerinde olduğum bir gün Alma ile Süldüz bir sevişme sahnesi oynadılar. Kalçalarını hızla ileri geri hareket ettiriyor, orgazm oluyor gibi bağırıyorlardı. Diğer iki kız buna gülüp dururlarken ben utançtan ölmüştüm. Sıkıldığımı anlayan Aslı, "Endişelenme Joma! Bunun seninle bir ilgisi yok, yalnızca bir prova", dedi. Nasıl, diye sorduğumda da, her fahişenin bir oyuncu olduğunu söyledi. Dana ise, "Neden yalnızca fahişeler olsun ki", diye söze karışıp her kadının oyuncu olduğunu ileri sürdü. Aslı, "İşimizi yaparken sevişmekten mutluymuş, orgazm oluyormuş gibi davranmayı severiz, ama bunu tıpkı profesyonel oyuncular gibi çok iyi oynamalıyız, yoksa erkeklerin ilgisini çekmez ve bizi bir daha istemez ya da arkadaşlarına önermezler", diye açıkladı.

Kızlar oyunculuğu başka kızlardan, genellikle müşterileriyle izledikleri porno filmlerden ve çeşitli dergiler okuyarak öğrenmişlerdi. "Kurgusal seks" sayesinde müşterilerine "gerçek seks" yaşatıyor olmaları onlara olan bitene hâkim olma duygusu veriyor. Marksist terimlerle söyleyecek olursak, kızlar cinsel işgüçlerini satarlarken emek sürecini bir ölçüde denetlemeye çalışıyorlar. Etkinlik ve üstünlük duyguları, müşterilerinin cinsel zevkleri ve davranışlarıyla sık sık dalga geçmelerinden de anlaşılıyor.

Yaşadıkları yoğun cinsel deneyimlere karşın, kızlardan üçü (Süldüz, Alma ve Aslı) müşterileriyle yatmaktan hiçbir şekilde cinsel haz almadıklarını söylediler. Mesleklerini yapıyorlar; müşterilerinin bedenleri de işlerinde kullandıkları prezervatif, yatak, çarşaf ve yastık gibi, işlerinin maddi koşullarından biri. Aslı, "gerçek seks" ile müşterileriyle yaptığını birbirinden ayırıyor. Haftada iki kez buluştuğu Kazak bir sevgilisi var. Onun varlığından ve sevişmelerinden hoşlanıyor. Dana ise üç kızın tersine daha duygusal. Alaycı bir ses tonu ile ve gülümseyerek şöyle anlatıyor:

> Çoğu seviştikten sonra konuşmak ister. Lütfen konuş derler. Ama konuşacak halde değilsindir. Elbette müşteriye de bağlı, eğer hoşlanmışsam konuşurum, gerçekten sevişirim. Ama hoşlanmamışsam yatakta inek gibi yatarım. O zaman niye böyle yaptığımı sorarlar. Ben de elimde değil derim. Aslında sevişmeyi seviyorum. Bir keresinde hoşlandığım bir müşterim oldu, bütün gece seviştik. Sabaha doğru yorgunluktan uyuyakalmışız, akşamüstü uyandığımızda bir kere daha seviştik, sonra da ayrıldık.

Kızlar Dana'nın istisna olduğunu, seks işçilerinin müşterileriyle duygusal ilişkiye girmediklerini söylediler.

Müşterilerinden nefret etmiyorlar, ama saygı da duymu-

yorlar, çünkü onların da kendilerine saygı duymadıklarını düşünüyorlar. Aslı, "Her yattığımda kötü oluyorum, çünkü saymıyorlar, seni kadın olarak görmüyorlar", demişti.

Kızlar müşterilerinin kendilerine daha insanca davranmalarını bekliyorlar. Onlara göre en ideal müşteri *Pretty Woman* filmindeki Richard Gere. Hepsi filmi görmüş. Süldüz cüzdanında Richard Gere ile Julia Roberts'ın bir fotoğrafını taşıyor. Kazara fotoğrafı gördüğümde düşüncelerini sordum. Alma, adamın gerçek bir erkek olduğunu, kızın fahişe olmasına aldırmadığını, onu sevip sonunda da evlendiğini söyledi.

Aslında Süldüz'ün kendi Richard Gere'ı vardı. Müşterilerinden birine, bir Alman'a âşık olmuştu. Süldüz'e göre o iyi biri, çünkü tanıdığı yoksul bir Kazaka yardım etmek istiyor; buradaki işi bitince jipini ona bağışlayacak. Alman adam Almatı'nın en iyi bölgesi Samal'da bir daire kiralamıştı. Süldüz haftada iki üç kez oraya gidiyor, her seferinde 100 dolar alıyordu. Bunun yanında adam ona saat, teyp, giysi, hatta bir de elektrikli piyano gibi armağanlar vermişti. Bunları bana gösterir, "Benim Almanım", diyerek ilişkisinden gururla söz ederdi. Alman ona piyano çalmayı, o da ona Rusça öğretmişti. Doğum gününde söz verdiği halde aramadığında Süldüz çok üzüldü. Ama ertesi gün kızları görmeye gittiğimde neşeli bir yüzle, "Alman geldi, bana armağan olarak bu piyanoyu getirdi. Dün arayamamış çünkü Taşkent'teymiş", dedi.

Alman'ın ülkesine dönme vakti yaklaştığında Süldüz çok hüzünlenip sessizleşti. Yatağında yatıyor, kimseyle konuşmuyordu. Sonunda bir öğleden sonra gözyaşlarına boğuldu. Alman'ın yarın gideceğini, altı ay gelmeyeceğini, onu sevdiğini ve çok özleyeceğini söyledi. "Onunla evlenmek ister misin?" diye sordum. Evet, dedi. "O zaman ona bunu söyle", dediğimde, "Utanırım, onunla para için yattım, ben bir fahişeyim", diye yanıtladı.

Müşterilerin yanı sıra, saldıkları korku yüzünden polisler ve sokak serserileri de kızların işlerinde karşılaştıkları önemli kişiler.

Polis

Kızların çalıştıkları yer polis tarafından sokak serserilerinden korunduğu için güvenliydi. Ancak kimi zaman polisler de kızları rahatsız edebiliyordu. Aslı şöyle anlatmıştı:

> Polisler pek işe karışmazlar, genellikle satıcıyla pazarlık ederler. Kızlardan birini tutukladıklarında satıcı gidip birimizi becermelerini, bizi rahatsız etmemelerini söyler. Onlar da öyle yaparlar.

Polisin para alıp almadığını sorduğumda, Aslı bilmediğini, sevişmenin onlara yettiğini, söyledi. Fahişeliğin yasadışı olduğunu, fahişenin bir yıl, pezevengin ise üç yıla kadar hapisle cezalandırıldığını ekledi. Dana da aynı görüşteydi:

> Otelin çevresinde dolaşırken sık sık polisle karşılaşırız. Onlarla ilişkimiz dostça. Selamlaşırız. Müşterimiz olup olmadığını sorarlar. Onlarla bedava yatarız, bizi rahatsız etmezler.

Böyle söylediği halde işin içine polis girdiğinde bazı tehlikelerin de eksik olmadığını şöyle anlattı:

> Yaptığımız çok ilginç ama tehlikeli bir iş. İlginç çünkü dünyanın her yerinden insanlarla tanışıyor, çeşitli konularda onlarla sohbet ediyoruz. Tehlikeli çünkü sürekli polis denetimi altındayız. Bir keresinde dolarlarını gösterip beni becermek istediğini söyleyen bir Arapla konuşuyordum. O Rusça bilmiyordu, ben de İngilizce. İsteğini elle-

riyle göstererek anlatıyordu. Biraz ilerde de sivil giysili iki polis bizi seyrediyordu. Polislerden biri bana "buraya gel" diye seslendi. Yanaştım, "Demek fahişelik yapıyorsun", dedi. "Ben öyle biri değilim, fahişelik nedir bilmiyorum", dedim. "Demek bilmiyorsun, ben sana göstereyim! Seni daha önce de gördüm, kızlardan biri senin fahişe olduğunu söyledi", dedi. "Kim söyledi? Bu adam benim iş arkadaşım, aynı firmada çalışıyoruz", dedim. "Hangi firma?" diye sordu. Bir isim uydurdum. Hepsi Arabın suçuydu. Ona otele gidip beklemesini, oraya geleceğimi söylemiştim. Ama Rusça anlamıyor, dolarlarını gösterip duruyordu, polisleri de fark etmemişti. Sonra polislerden biri fahişe olduğumu söyleyen kızı getirmeye gitti, tam o sırada genç bir Kazak ortaya çıktı ve beni kurtardı. Arabasını durdurup polise, "O benim kız arkadaşım, beni bekliyordu", dedi. Polisin de beni bırakmaktan başka seçeneği kalmadı. Arabaya atladım ve oradan ayrıldık. Sonra benimle yatmak istedi. Ben reddettim. "Seni kurtardım, yoksa hepsiyle yatmak zorunda kalacaktın", dedi. Doğru söylüyordu, yaptıkları için teşekkür edip teklifini kabul ettim. Arabada hallettik.

Süldüz'ün de benzer bir polis tacizi deneyimi olmuştu. Bir gün, ben de oradayken evlerine İtalyan bir adam gelmişti. Ertesi gün onu nasıl tanıdığını sordum. Şöyle yanıtladı:

> Dün otelde tanıştık, ama polis bizi durdurup adamın kimliğini sordu. Gösterince onu bıraktılar ama beni tuttular (polisin eliyle kalçasını yakalayışını gösteriyor). İtalyan 50 dolar verdi de polis beni bıraktı.

Polisin neden onu tuttuğunu sorduğumda, "Çünkü ben bir fahişeyim, o da bunu biliyor", diye yanıtladı.

Sokak serserileri

Kızlar sokak serserilerinden gelen tehlikelerle de sık sık karşı karşıya kalıyorlar. Sokak serserileri mafya üyelerinden farklı; daha önce değinilen "kaba mafya üyesi" ile benzer özellikleri var. Aslı'nın dediği gibi, mafya üyesi kadınları rahatsız etmez, centilmendir; arzu ettiği kadını restorana davet eder, ona çiçekler alır. Oysa genellikle kırsal kesimden gelmiş genç Kazak erkeklerden oluşan sokak serserileri kadınları ve yabancıları taciz ediyorlar.

Bir akşam, saat on bir sularında eve geldiğimde binanın girişinde karanlıkta sigara içen bir kadın gördüm. Selam verdim. O da beni selamladığında sesinden Aslı olduğunu anladım. Neden orada durduğunu sordum, yanıt vermeyip, "Niye bu kadar geciktin? Dokuz gibi kapını çaldım evde değildin, o saatten beri seni bekliyorum", dedi. Sonra, "Süldüz eve iki Çeçen getirdi. Onun müşterileri. Yalnızca bir saat kalacaklardı ama saatlerdir oradalar, votka içiyorlar. Beni bedava becermek istediler, ben istemedim. Buraya Süldüz'ün boksör arkadaşı Bahit'i çağırmaya geldim. O çalıştığımızı biliyor, bizi sokak serserilerinden koruyacağına söz vermişti. Ama evde yok", diyerek olanları anlattı.

Sonra bana, "Lütfen benimle gel, Süldüz'ü kapıya çağır. Seni Bahit sanıp giderler", dedi. Çeçenlerle karşılaşmak istemiyordum, "İstersen Süldüz'ü telefonla arayıp Bahit olduğumu söyleyeyim", dedim. Çeçenlerin aksanımdan yabancı olduğumu anlamalarından korkuyordum. Kazakların tersine Beyazların Rusçası kötüdür. Yine de, tehlikeyi göze alıp numarayı çevirdim, kimse açmadı. İkinci kez aradığımda Çeçenlerden biri çıktı. Kızgın bir sesle Süldüz'le konuşmak istediğimi söyledim. Çeçen yanlış numara olduğunu söyledi ve telefonu kapattı. Üçüncü kez arayacakken, Süldüz bizi aradı ve adamların gittiklerini söyledi. Aslı'ya haberi ver-

dim, ama hâlâ eve yalnız gitmekten korkuyordu, ona eşlik etmemi istedi. Mutfaktan bir bıçak aldım ve çıktık. Çeçenler gitmişlerdi. Tedirgindim, Süldüz'e neden sokak serserilerini eve getirdiğini sordum. "Ne yapayım gidecek başka yer yoktu, ben de çalışmak istiyordum. Bir saat kalacaklardı ama oturup votka içmeye başladılar", dedi. Aslı konuşmamızı kesip beni öperek, "Joma, sen çok tatlısın", dediğinde biraz yatıştım, ama, "Biliyorsunuz bu delilerle dövüşemem", demekten de kendimi alamadım.

Bu olaydan üç hafta sonra bir gün sabahın ikisinde kapım çalındı. Kim olduğunu sorduğumda, "Ben Aslı. Bizim evde kötü adamlar var, biraz içeri girebilir miyim", diyen bir yanıt aldım. Kapıyı açtım. Korku ve sinirden yaz ortasında tir tir titriyordu. Bende kalmak isterse kanepede yatabileceğini söyledim.

Teklifimi seve seve kabul etti ve yatmaya hazırlandı. Bir süre sonra uyumuşum, ama Aslı beni uyandırıp, "Joma korkuyorum, sesler geliyor, adamlar galiba bana sesleniyorlar", dedi. Adamların gürültülerini ben de duydum. Giderek sinirli ve daha yüksek sesle Kazakça bağırıp çağırıyorlardı. Sonra bir araba çalıştı ve gittiler, ama kısa bir süre sonra tekrar geldiler.

Aslı'ya bu salakları neden evlerine aldıklarını sordum. "Bunlar Karagandi'den Alma'nın tanıdıkları", diye yanıtladı. O halde neden buraya kaçtığını sorduğumda, "Biri benimle yatmak istedi, reddettim", dedi. Olaydan kısa bir süre sonra da Alma'yı dairesinde soydular. Uyuşturucu bağımlısı Koreli bir tanıdığı giriş kattaki dairenin penceresini kırmış, boğazına bıçak dayayıp 500 dolar istemiş. Aynı adam Alma'yı daha önce de 200 dolar ödemeye zorlamıştı.

Bu tür olaylar kızların yaşamlarının bir parçasıydı. Günün birinde dövülebileceklerini, tecavüz edilebileceklerini hatta öldürülebileceklerini bile bile seks işçisi olarak çalış-

maya devam ediyorlardı, çünkü yoksulluk içinde yaşamak istemiyorlardı.

İşle ilgili düşünceleri

Kızlar işlerini sevmiyorlar. Üçü (Alma, Süldüz ve Aslı) yaptıkları işin para kazanmanın en aşağılık yolu olduğunu düşünüyor. Süldüz bir keresinde, "Gururum kalmadı", diye yakınmıştı.

Dana'nın tutumu daha belirsiz. Hem diğerleri gibi işinde pek etkin değil, müşteri peşinde koşmuyor, hem de yaptıklarına bir anlam bulmaya çalışıyor. Öncelikle işlerinin fedakâr bir boyutunun olduğunu düşünüyor:

> Dün gece Şimkent'li evli iki müdürle birlikteydim. Çok memnun kaldılar, Almatı'ya geldiklerinde beni yine arayacaklarını söylediler. Yani gerçek bir iş yapıyoruz, onlara karılarının veremediklerini veriyoruz.

İkincisi, daha önce de değinildiği gibi müşterileriyle iletişim kurmaktan hoşlanıyor. Üçüncüsü seks işçisi arkadaşlarını seviyor.

> Bu işi yapan kızlar çok iyi kalpli ve dürüstler. İlişkilerimiz çok iyi, dayanışma içinde çalışıyoruz. Bizim grubumuzda dört kız var. Başka kızları gördüğümüzde selamlaşıp işlerimiz hakkında konuşuruz. Otel civarında, aynı yerde çalışıyoruz. Bazen birbirimize müşteri bulduğumuz da olur. Örneğin bir akşam Aslı'yla yürüyorduk, başka gruptan bir kız yaklaşıp fazla müşteri nedeniyle iki kıza daha ihtiyaçları olduğunu söyledi.

Öte yandan açıkça ve tekrar tekrar yaptığı işi sevmediğini söyleyen de yine Dana'ydı. Bir keresinde, "Kızımın fahişe

olmasını istemiyorum. Kızım olsun istemiyorum, bir oğlan istiyorum", demişti. Diğer kızlar işleriyle ilgili olumsuz tutumlarını daha dolaylı şekillerde dile getirmekteydiler. Süldüz, işi yüzünden Alman'a duyduğu aşkı açıkça söyleyecek kadar kendini değerli bulmuyordu ("Utanırım, onunla para için yattım. Ben bir fahişeyim."). Almanın gitmesine üzüldüğünde, "Yaşamak istemiyorum", demiş, nedenini sorduğumda, bacak arasını işaret ederek, "Bunu yapmaktan bıktım, bu dünyada bana bakacak kimsem yok, tek başınayım", diye yakınmıştı.

Aslı seks işçiliğine ilişkin olumsuz tutumunu evli bir Kazak kadının asla fahişelik yapmayacağını söyleyerek göstermişti (aşağıda). Kızların olumsuz yaklaşımları Sovyet dönemine duydukları özlemle de su yüzüne çıkıyor. Dana ile Aslı Sovyet dönemindeki cinsel saflığı takdir ederlerdi. Aslı bunu, "Sovyet zamanında fahişe kelimesini asla duymazdık. Her kadının normal bir işi ve iyi bir maaşı vardı. Fahişelik yapmasına gerek yoktu", diye açıklamıştı.

Bununla birlikte, kızlar evli ve normal işlerde çalışan kadınlardan daha özgür olduklarını düşünmekteydiler. Zamanlarını istedikleri gibi ayarlar, çok az ev işi yaparlardı. Öğleden sonra ikide yataktan çıkarlar; biri ekmek, et, sebze ve sigara almaya gider, biri kahvaltı için omlet yapardı. Kahvaltıdan sonra biri bulaşıkları yıkar, diğeri evi süpürürdü. Birkaç saat müşterileri üzerine konuşup dalga geçerler, sonra da yenilerini bulmak için telefon başına otururlardı. Saat beş gibi biri basit bir akşam yemeği hazırlamaya başlar, altıda bana gelip bir pembe dizi izlerler, ardından akşam yemeği için eve dönerlerdi. Sonra da giyinip makyaj yapar, bir taksiyle otele giderlerdi.

İşlerinin sağladığı özgürlükten memnun, müşterilerle alay edip dalga geçerek hayatı kendileri için eğlenceli kılmaya çalışıyorlardı. Özgürlüklerini yakın çevreleriyle gir-

dikleri ilişkilerinde de sergilemekteydiler. İşleriyle ilgili tüm olumsuzluklara karşın hiç kimseye kendilerini ezdirmezlerdi. Dana bir konuşmamız sırasında şöyle söylemişti:

> Türk bir müşterim vardı. İyi bir adamdı, bir hafta birlikte dolaştık ama benimle yatmadı. Sonunda, "Neden bu işi yapıyorsun?" diye sordu. Ben de, "Sen bir müşterisin, bu da benim işim", diye yanıtladım. Niye yaptığımı soran müşterilerden hoşlanmam.

Kızların özgürlüğe verdikleri önemi aydınlatacak başka bir örnek de Dana'nın seks işçiliğini bırakmasını isteyen ablasına verdiği tepki:

> Arkadaşlarımdan biri çalıştığımı ablama söylemiş. Bana sorduğunda başta inkâr ettim, ama ısrar edince doğruyu söyledim. Üzüldü, kızdı ve "Neden yapıyorsun? Bırak bu işi", dedi. Ben de ona 28 yaşında yetişkin bir kadın olduğumu, başka birinin yaptığım işe burnunu sokmasını istemediğimi söyledim.

Bizi dinleyen Aslı, kızgınca dönmüş, "Doğru, çocuk değiliz, başkasından izin alacak değiliz", diyerek onu onaylamıştı.

Kızların özgürlüğe dair başka bir edimleri de akşamları, gece yarısı, hatta sabaha karşı gürültülü giriş çıkışlarıyla mahalledeki erkeksi zaman ve mekân düzenini altüst ederek varlıklarını hissettirmeleriydi. Mahalledeki insanlarla kızlar hakkında konuşmaktan özellikle kaçındığım için düşüncelerini bilmiyorum. Kızlar da başka insanlarla onlar hakkında konuşmamamı rica etmişlerdi. Ama meydandaki Kazak kasaplar sanırım kızları tanıyorlar, onlara bedava et veriyorlardı.

Kafeterya'da çalışan iyi tanıdığım güneyli bir Kazak da bir keresinde, "Süldüz'ü tanıyor musun? İyi kız", demiş, Süldüz'le karşılaştığım büfenin sahibi başka bir Kazak ise kızlar hakkındaki olumsuz görüşlerini açıkça dile getirmişti. Büfede oturmuş laflarken Süldüz bir şey almaya geldi. O çıkarken, gözleriyle kızı izleyip aşağılayıcı bir ses tonuyla, "Fahişe", dedi. Ardından, "O ve arkadaşları fahişelik yapıyorlar, ismimizi lekeliyorlar, insanlar Kazak kadınların kötü olduklarını düşünecekler", diye ekledi. Ben, "Belki de başka seçenekleri yoktur", dediğimde, kaldırımda satıcılık yapan kadınları gösterip, "Onlar da böyle şeyler satabilirler", dedi.

Bir zaman sonra kızlara Kazak ismini lekeleyebileceklerinden endişe edip etmediklerini sordum. Dana, "Fahişeliğin milliyetçilikle bir ilgisi yok. Her ülkede fahişe var. Ürdün de fahişe yok mu?" diye yanıtladı. Evet, dedim. "Avusturya'da da var değil mi?" Yine evet dedim. "İngilizlerin de var değil mi?" Başımı sallayarak kabul ettim. Dana sözlerini bitirdiğinde Süldüz'le Aslı, "Doğru", diyerek ona katıldılar.

Kızlar yaptıkları işi kız arkadaşlarından gizlemiyorlar. Aslı'nın okul arkadaşları sık sık eve gelirlerdi. Kızların bilip bilmediklerini sorduğumda Aslı olumlu yanıt vermiş, "Tepkileri nasıl?", diye sorduğumda da, "Normal buluyorlar", demişti. "Sana karşı davranışları değişti mi?" diye sordum, "Neden değişsin? Çoğu kızın bunu yaptığını biliyorlar. İşinize karışmayız, diyorlar", diye yanıtladı. Kızların dördünün de daha önce bu işte çalışan arkadaşları varmış. Kızları otele getirip kadın satıcısıyla tanıştıranlar da onlar. Sık sık ziyarete gelen Aslı'nın 22 yaşında eski bir arkadaşı Aygül de düşüncelerini şöyle dile getirmişti: "Dün Aslı ve Süldüz'le buluştum. Önceki gece her birinin 100 dolar kazandığını öğrendim. Benim aylık maaşımın iki katı. Çok kışkırtıcı. Ben de para kazanmak istiyorum, ama bunu yapamam."

Kızlar, akrabalarından genç kadınların yaptıkları işi biliyor olmalarına pek aldırmıyorlar, ama yaşlı kadınlardan ve erkek akrabalarından şiddetle gizliyorlar. Aslı şöyle söylüyor:

> Kuzenim işimi biliyor. Ona, "Biliyorsun zengin adamlar var, seks için çok para ödeyen yabancılar; bazen onlarla yatıyorum", dedim. "Normal, sen bekârsın, kocan yok, zengin erkeklerden para kazanıyor olman iyi", demekle yetindi.

Ona kuzeninin para karşılığı biriyle yatıp yatmayacağını sorduğumda çok sinirlendi ve "Asla, o evli", diye yanıtladı. "Ama daha önce evli kadınların da bunu yaptığını söylemiştin", dediğimde, "Evet ama onlar Rus, Kazak değil. Evli Kazak kadınlar kocaları dışında biriyle asla yatmazlar. Ruslar yaparlar, onlar çok erkek isterler, tek bir erkekle tatmin olmazlar", dedi.

Aslı'nın akrabalarından hiçbiri yaptığı işi bilmiyor. Almatı'da hemşirelik yaptığını sanıyorlar. "Annem öğrenirse çok üzülür, abilerim duysa beni döver, Taldıkorgan'a geri götürürler", diyor. Dana'nın annesi ile erkek kardeşleri de bilmiyorlar. "Öğrendiklerinde umarım beni öldürürler, ama biliyorum, bunu yapmayıp kardeşlikten reddedecekler", demekle yetiniyor. Aslı'nın Kazak sevgilisi de bilmiyor. Bir keresinde, "Öteki kızların kardeşim olduklarını söyledim. Lütfen ona bir şey söyleme beni döver", demişti.

Yaptıkları işi en azından kendilerine karşı meşrulaştırmış olsalar da, kızların mutlu bir yaşam sürdükleri söylenemez. Aslı sık sık başının ve bacaklarıyla sırtının ağrısından yakınır, Dana ise yaşantısına ilişkin iki cümleyi sıklıkla dile getirirdi: "Hayatım bir cehennem" ve "köklerimden koparılmış gibiyim".

Süldüz bu dünyada tek başına olduğunu düşünüyor, Alma da her zaman mutsuz. Mutsuzluklarını, hayal kırıklıkla-

rını bastırmaya çalışsalar da, bazı durumlarda bu duygular aniden su yüzüne çıkıyor. Örneğin, kız öğrencilerimden birinin düğününden söz ettiğim bir gün, birdenbire sessizleştiler, üzüldüler, moralleri bozuldu, bir süre sonra da çıkıp gittiler. Kızların dördü de güçlü kişiliklere sahip, bununla birlikte, ne seks işçiliği gibi toplumsal bir damgayla, ne de toplumdaki "namuslu kadın" tiplemesiyle baş edecek güçleri var. Onlara göre olması gereken, bir erkeğe âşık olmak ve başarılı bir evlilik yapmak. Böyle bir şanslarının olmadığını bilseler de, bu tür umutlar besliyorlar. *Kasandra* adlı Meksika dizisindeki baş karakterlerin aşk ilişkisini büyük bir hayranlıkla izlemelerinden de bu açıkça görülüyor. Kasandra ve David Luis birbirlerini seven, evlenmeyi düşünen bir çift, ama David Luis işlemediği bir cinayetten suçlanıp gözaltına alınıyor. Kasandra'nın evlenecekleri gece David'e olan aşkı yüzünden terk ettiği adamsa savcı rolünde.

Kızlar diziyi büyük bir merakla izlerlerken dramatik anlarda sevgi ve nefretlerini açık açık ifade ederlerdi. Örneğin, Kasandra ağlarken üzülüyor, "Canım, ağlama", gibi sözler söylüyorlardı. Kasandra ile David hapiste buluşup öpüştüklerinde kızlar da seviniyor, hayranlıkla bakıyorlardı. Savcının erkek kardeşi olan doktora David'in yarasını iyileştirdiği için hayrandılar. Doktor, savcı Roberto'yu David'in suçsuzluğuna ikna etmeye çalışıp da Roberto bunu reddedince, Aslı parmağıyla gösterip sinirli bir sesle, "Bu adam bir aptal. David'in suçsuz olduğunu anlayamıyor", diye bağırmıştı. "Kasandrayı çok seviyorum çünkü çok nazik ve güzel. Ondan sonra en çok David Luis'i seviyorum", diyordu. Yani, kızlar dizide izledikleri aşk üzerinden kendi başlarından geçen aşk ilişkilerini yeniden yaşayarak filmle birlikte rüyalarını da görselleştiriyorlar. Aslı, "Onların aşkını gördükçe kendi sevgilimi düşünüyorum", Alma ise, "David Luis'e âşığım, beni çok etkiliyor, çok nazik ve çekici", derdi. Kızlar

bir gün David Luis gibi genç, yakışıklı ve zengin bir adamın kendi ellerinden de tutacağını hayal ediyorlardı.

Oysa gerçek çok daha sert. Cinselliklerini satan kadınlar bunu yapmayan kadınlardan ekonomik açıdan daha iyi durumdalar, ama sürekli bir aşağılanma ve damgalanmayla yüz yüzeler.

Damgalanma ve şiddet

Bu bölümde ekonomik nedenlerle izlenen cinsel stratejilere ilişkin ahlaki tutumları ve bunun aile içinde ve dışında kadına karşı uygulanan şiddeti nasıl kışkırtıp meşrulaştırdığını ele alacağım.

İnsanların kadınların izledikleri cinsel stratejilere karşı ahlaki yaklaşımları değişken: bir yandan resmi Sovyet ideolojisinin sözüm ona cinsel devrimi, diğer yandan yeniden canlandırılan "etnik-gelenekçi" cinsel ahlak anlayışı arasında kalmış olmaktan doğan bir belirsizlik var. İster daha serbest cinsel söylemler ve uygulamalar olarak anlaşılan cinsel devrim olsun, ister ticarileşmiş yeni cinsellik olsun, her ikisinin de temelde erkeğin haz almasına yönelik olduğunu ileri sürebiliriz.[8] Sovyet ve etnik cinsel ahlak anlayışları tümüyle üremeyle ilişkilendirilmekte. Hem Sovyet zamanındakine, hem de günümüzün etnik-gelenekçi cinsel ahlakına bağlı olanlar, kadınların ekonomik nedenlerle izledikleri cinsel stratejileri çarpık ve yoldan çıkmış olarak değerlendiriyorlar. Böyle kadınlar eş ve annelik rollerinden saptıkları için kötüleniyor, damgalanıyorlar. Damgalanma da ardından, kadına karşı gi-

8 Sovyet sonrası cinsel devrim de Sovyetler Birliği'nde 1920'lerde yaşanan veya Reich (1972) ve Marcuse (1966) gibi yazarlarca ileri sürülen ya da 1960'larda Batı'da sözümona karşı-kültür savunucularınca deneyimlenen özgürleşme gibi haz yönelimlidir. Ama, kadın bedeninin ve cinselliğin piyasa ve basın aracılığıyla reklam edilerek ticarileştirilmiş olması, Sovyet sonrası cinselliği bunlardan tamamen farklı kılıyor.

rişilen ve çok yaygın olan aile içi ve dışı şiddeti meşrulaştırıyor. Cinsel devrimi yalnızca kendilerine yakıştıran ve evlilikdışı cinsel ilişkilere giren kadınlar karşısında ikiyüzlü bir tavır içinde olan erkekler ise şiddeti özellikle onaylıyorlar. Bunlar, hem böyle kadınları arzu nesnesi ve haz kaynağı olarak görüyor, hem de onları ahlaki sapkınlar olarak değerlendiriyorlar.[9] Bu ikiyüzlülük zengin erkeklerin yeni cinsel devrimden yararlanma biçimleriyle doğrudan ilintili. Zengin erkeklerin yeni yaşam tarzlarını belirleyen tüketim kültüründe cinsellik en başta gelen unsur. Genç ve güzel kadınlara metres ve eş olarak sahip olmak Sovyet sonrası erkekliğin temel simgesi. Sevgililer edinmek hem zengin erkekler hem de yoksul olanlar için bir ayrıcalık konusu. Orta gelirli, çoğu evli bir grup erkekle sık sık görüşürdüm. Bunların beni ve diğer erkekleri etkileme yollarından biri de, kadınları ayartma becerileri üzerine hikâyeler anlatmaktı; onlara göre, bu işte başarılı olmak bir erkeklik göstergesiydi. Kadın erkek herkesçe sık sık söylenen, "Zamparalık yapmayan erkek erkek değildir", cümlesi de bunun bir işareti. Çeşitli insanlara bu sözün anlamını sorduğumda çoğu, "Eş dışında başka bir kadın aramak erkekliğin doğasında var", şeklinde yanıtladı.

Tüketim kültürünün önemli bir unsuru olan ticari cinsellik, ekonomik anlamda her kesimden erkeğin bir şekilde yarar sağladığı milyonlarca dolarlık bir sektör. Gazetelerini çıplak kadın resimleri yayımlayarak satmaya çalışan renkli basın kuruluşlarının sahipleri, pornografik film yapımcı ve dağıtımcıları, otel, gazino, restoran sahipleri ve kadın satıcıları, tümünün bundan çıkarı var. Eğlence yerlerinde ka-

9 Genç, güzel, iyi giyimli ve parfüm sürmüş bir kadının hem uyandırdığı tutku ve arzu, hem de bedeniyle sağladığı tatmin Almatı'daki yeni tüketim kültürünün simgesi. Otellerde, restoranlarda, iş merkezlerinde ve benzeri yerlerde kadın, kıymetli bir taş gibi. Restoranlara davet ediliyor, çiçekler ve pahalı armağanlar veriliyor, güzelliğine övgüler sıralanıyor. Ama bu ayrıcalıkların bedeli çok ağır, kadınlar damgalanıyor, şiddete uğruyorlar.

dın bulundurulması para harcayan erkekleri çekmenin ilk koşulu. Zaten kadınlar da, daha önce değinildiği gibi, Sovyet sonrası dönemde yaşadıkları ağır yoksulluk nedeniyle yeni cinsel devrimin başlıca öğesi olarak görülen bu işleri yapmaya mecbur kalıyorlar.

Erkekler bu sömürü ilişkisinde kadınlara kendi kurallarını dayatabiliyorlar, çünkü onlar da, cinselliğin metalaşmasıyla kışkırtıldıkları için evlilik dışında cinsel ilişkilere giren kadınları hedef alan ahlaki söylemleri kullanıyorlar. Geçinmek için cinselliklerini kullanan kadınların bakış açısından ise, Sovyet tipi de, onun karşıtı ticari cinsel devrim ahlak anlayışı da, birbirini arkalayarak güçlü erkeklerin çıkarlarına hizmet ediyor. Namus kurallarına uymayan kadınların toplumca damgalanması ise hem cinsel hem de ekonomik anlamda onları sömüren erkeklere karşı kadınları savunmasız bırakıyor. Kadınlara uygulanan ve ahlaki söylemlerle meşrulaştırılan yaygın aile içi ve dışı şiddet bu sömürünün başlıca aracı durumunda.

Aşağıda, ahlaki söylemlerin bazı unsurlarını kısaca anlattıktan sonra, bu söylemin kadınlara karşı şiddeti nasıl meşrulaştırdığını ele alacağım.

Kadınlar için kullanılan yerel cinsiyetçi kelimeler şunlar: Namuslu (kadın, kız)/adi (kadın, kız); iyi kadın/kötü kadın; ahlaksız kadın (yosma); kadın/kız; bakire kadın; masum kız; temiz kız; evde kalmış kız; eş/metres; nişanlı/sevgili; fahişe.

"Namuslu olmak" kadın için bir erdem; namus, kadının cinsel davranışı, bedensel ifadesi, zaman ve mekânla ilişkisi üzerine kuruluyor. Namuslu kadın öncelikle evlilik dışında cinsel ilişki yaşamaz. İkincisi, kışkırtıcı giyimiyle, herkes içinde dolaşmak ve yüksek sesle gülmek gibi davranışlarla cinselliğini sergilemez. Ortalıkta içki ve sigara içmez, restoran ve barlara eşi ya da yakınları olmadan gitmez, geceleri tek başına sokakta dolaşmaz, yabancılarla konuşmaz. Sov-

yet devleti aile ilişkilerine müdahil olmuş, cinsiyetçi ilişkileri modernleştirmişti (Massell, 1975; Akiner, 1997). Sovyet sonrası milliyetçi söylemlerin en önemli unsurunu ise "geleneksel aile"nin ve değerlerinin canlandırılması oluşturuyor (Akiner, 1997: s.284). Namuslu kadın bu gelenekçi söylemin başta gelen kavramı. Adi kadınsa yukarıda sayılan davranışları sergileyen kötü kadın. "Adi kadın" için kullanılan bir başka kelime de *suka*. *Suka* yasadışı ilişki yaşayan kadınlara vurulan bir damga. Kelime anlamı yosma olmakla birlikte, fahişe kadar güçlü değil.

Cinsel konuma göre kurulan kız/kadın karşıtlığı ise önem verilen bir konu. Kız henüz açılmamış bir dişi, kadın ise bunun tersi. Görüşme yaptığım çoğu genç kadın açılmamış kadını masum ve temiz olarak adlandırdı. Bakire bir kadına atfedilen masumluk ve temizlik nitelemeleri, bir yandan da evlilik öncesinde cinsel deneyim yaşayan kadının hem günahkâr hem pis olduğuna işaret ediyor. Günahkârlık dinsel olmaktan çok, kadınların yola getirilemez oluşlarıyla ilgili. Konuştuğum erkekler, evlenmeden önce cinsel ilişki kuran kadının evlendikten sonra da kocasından başka erkekleri istemekten geri duramayacağını düşünüyorlardı.

"Bekâret", evlenmemiş kadın için büyük bir erdem; kaybedilmesi tüm etnik gruplarca kadının kendisi ve ailesi için utanç kaynağı olarak görülüyor. Bununla birlikte, Asyalılarla Müslümanlar arasında etkisi daha güçlü. Evli olmayan bir kadının hamile kalması bir Rus ailenin de ismini lekeliyor, ama ailenin kızlarının doğum yapmasını kabul etmesi ve çocuğa bakması daha olağan. Hem Müslümanlar hem de Müslüman olmayanlar, Müslümanların böyle bir şeyi büyük bir utanç sayıp kadını cezalandıracaklarını söylediler.

Cinselliği yaşamanın tek meşru yolu evlilik. Kadınlara eş ve anne olarak en yüksek konumu da yine evlilik sağlıyor.

25 yaşını geçtiği halde evlenmemiş bir kadın baskıyla karşılaşıyor, "evde kalmış" olarak adlandırılıyor.

Evlilik dışı cinsel ilişki kadınların damgalanmalarının başta gelen nedeni. Erkek öğrencilerim "sevgili" ile "nişanlı" arasında ayrım yaparlardı. Sevgililerine değer vermekle birlikte, onlara güvenmezlerdi. Söylediklerine göre sevgilileri başka erkeklerle de yatıyor olabilir; yani onlarla evlenmeyi pek düşünemezler. Ama nişanlılarına ve eşlerine güvenebiliyorlar. Genç kadınlar erkeklerin böyle düşündüklerinin farkındaydılar.

Aynı ayrım "eş" ve "metres" için de yapılmakta. Eşler üremeyi sağlayanlar ve aile ilişkilerinin sürdürülmesine hizmet edenler olarak övülüyor, saygı görüyorlar. Metresler ise yasadışı cinsel ilişkilere giren ve aileyi bozan kadınlar olarak damgalanıyorlar. Fahişeler de aynı şekilde değerlendiriliyor, ama daha kötü görülüyorlar.

Yasadışı cinselliğin eşler arasındaki cinselliğin tam karşıtı olarak kurulmasının bir göstergesi de evlilik dışında yaşanan cinsel ilişkilerin tümünün *guliat'* kategorisi altında toplanması. *Guliat'* kelime itibariyle dolaşmak anlamına geliyor, ama her türlü yasadışı cinsellik için benzetme olarak kullanılıyor. Örneğin, bir kadın böyle nitelendiğinde, bağlamına göre ahlaksız, kocasını aldatan veya fahişe olarak yorumlanabilmekte.

Bu ikili zıtlıklar yaygın ikiyüzlülükle paralel. Yani çok sayıda insan çeşitli cinsel hazlar peşinde koşsa da, bunu gizlilik içinde yapıyor. Gizliliğin nedenleri şunlar: Öncelikle, kendi adlarını korumak; ilişki ağları bakımından önemli bir nitelik olan ad, cinsel davranışla yakından ilgili. Ahlaksız davranışlar sergileyen erkekler kadın düşkünü, kadınlarsa *suka* olarak etiketleniyorlar. Ama bu etiketlerin etkileri kadın ve erkek için farklı. Kadınlar kadın düşkünü bir erkeğe her ne kadar güvenmeseler de, erkekler böyle adlandırıl-

dıklarında daha erkek olduklarını, erkek arkadaşları ve tanıdıkları arasında üstünlük yakaladıklarını sanıyorlar. Oysa *suka* hem erkekler hem de kadınlar tarafından güvenilemeyecek, yoldan çıkmış bir kadın olarak görülüyor. Böyle damgalanmış kadınlar, buna aldırmayan arkadaş ve akrabaları olsa da, kendilerine duydukları güveni yitirmelerine yol açan büyük bir ahlaki baskı altında kalıyorlar.

Cinsel ilişkilerin gizli tutulmasının ikinci nedeni eşler ve ailelerle ilgili. Aile ilişkisinin bozulması ya da daha da kötüsü evliliklerin boşanmayla sonlanması, istenmeyen bir durum. İlişki ağlarının kurulmasında ailenin taşıdığı büyük önem ve ayrılık durumunda eşlerin sağladığı kaynaklara artık ulaşılamayacak olması bunda başlıca etken. Boşanma konusundaki görüşler sınıf, cinsiyet ve kuşaklara göre değişiyor. Zengin bir adam ya da kadın, ayrılmaktan çok daha az korkuyor. Kadınlar ailenin geleceği ile çok daha ilgililer, ayrıca sadakatsizlikleri açığa çıktığında kocalarının fiziksel şiddetine uğramaktan korkuyorlar. Gençlerse boşanmaktan pek korkmuyor, ayrıldıktan sonra ailelerinin yanına dönebileceklerini düşünüyorlar. Genç erkekler eğer zenginlerse yeniden evlenebiliyorlar, oysa boşanmış genç bir kadının zengin bir adamla tekrar evlenmesi oldukça zor, ama onun da sponsor bulmak veya başka cinsel stratejiler gütmek gibi seçenekleri var.

Cinsel ilişkilerin gizlenmesinin üçüncü nedeni toplumsal düzen. Bu konuyu, biri dışında hepsinin evlilik dışı ilişkisi olduğunu bildiğim bir grup erkekle tartıştığımda, tümü bunun açık açık yapılmasının toplum için tehlikeli bir ahlaksızlık olduğunu söyledi. İçlerinden biri, "Herkes cinsel ilişkisini açıkça anlatsa kargaşa çıkar. Herkes herkesle köpekler gibi düzüşmeye başlarsa toplum bozulur. Hayvanlara döneriz. Kimse kimseye saygı duymaz", diye açıkladı.

Namus kurallarını açıkça çiğneyen kadınları hem aile

hem de toplum için tehlikeli görenler ve bu nedenle disiplin altına alınmaları gerektiğini düşünenler şiddet kullanımını meşrulaştırıyorlar. Dolayısıyla, kurallara meydan okuyan genç kadınlar hem aile içinde hem de dışında şiddete uğruyorlar.

Çoğu kadının dediğine göre, Sovyet zamanında da önemli bir olgu sayılan aile içi şiddet, Sovyet sonrası toplumsal değişimlerin ertesinde daha da yoğunlaşmış. Alkolizm ve işsizlik gibi toplumsal ve ekonomik sorunlar ile ailelerin ve kocaların genç kadınların cinsel edimlerinden kuşku duymaya başlamaları, aile içi şiddeti tırmandıran nedenler. Ticari cinsel devrim ile geleneksel Sovyet cinsel ahlak anlayışı arasında yaşanan bocalama kuşkuları iyice artırıyor. Bu konuyu açıklayabilmek için aşağıdaki olayı inceleyelim.

Dördüncü Bölüm'de anlatılan Aleksander'ın ailesinde düzeni sürekli bozan başlıca sorun, anne Ludmila ile kızları Nataşa ve Nastia'nın gece eve geç gelmeleri konusunda aralarında çıkan tartışmalardı. Zamanla anneleri kızlara yaz aylarında saat onda, kışları ise yedide evde olmaları kaydıyla izin verdi. Ama kızlar, özellikle de daha bağımsız ve açık sözlü olan Nataşa, kurala uymamakta ısrar ediyorlardı. Ludmila'ya neden endişelendiğini sorduğumda:

> Sovyet zamanında genç kızlar için sokak güvenliydi. Ama şimdi barlarda, restoranlarda, sokaklarda genç kız peşinde koşan işadamları, zengin yabancılar, mafya üyeleri ve serseriler dolaşıyor. Dışarda olduklarında hep endişeleniyorum; yabancının biri dolarlarıyla kızlarımı kandırabilir ya da sokak serserilerine yakalanıp tacize uğrayabilirler. Çok gençler, anlamıyorlar. Onların itibarlarından ve evlenmelerinden ben sorumluyum. Söyle, kim, affedersin, bakire olmayan bir kızla evlenir? Bu zamanda anne olmak çok zor. Eskiden kolaydı, kızlar da oğlanlar da saftı, tanışır, âşık

olur, evlenirlerdi. Ama şimdi erkekler ahlaksız, yalnızca seks istiyorlar.

Kızlar anneleriyle aynı fikirde değillerdi. Nataşa, "Annem köyde büyümüş bir kadın, taşralı gibi davranıyor, kent hayatını anlamıyor", diyordu. Nastia ise gece dışarda olmanın tehlikelerini kabul ediyor, ama şu Rusça atasözünü sık sık hatırlatıyordu: "Kurttan korkan ormana giremez."

Kocalarla ailelerin dertleri aynı; genç eşleriyle genç kızlarını aynı tavırla denetliyorlar. Bu arada, bazı genç kızlar bir "mazeret" uydurup erkeklerle çıkma konusunda birbirleriyle yardımlaşmaktan geri kalmıyorlardı. Örneğin, erkek arkadaşıyla çıkmak isteyen bir kız, kız arkadaşlarından birinin annesini arıyor ve kızıyla birlikte bir başka kız arkadaşlarına gidebilmek için izin alıyor. Gideceklerini söyledikleri arkadaşlarına da önceden haber veriyorlar. Sonra da erkeklerle buluşuyorlar. Eğer anne kızların gitmiş olduklarını sandığı arkadaşlarını ararsa, kız, "Bir şey almak için bakkala kadar gittiler", diye yalan söylüyor. Garsonluk yapan Mira, aynı yöntemin evli kadınlarca kocalarına karşı kullanıldığını söylemişti. Bekârlarla genç evli kadınlar, boşanmış genç kadınlardan çok daha fazla denetim altında tutuluyorlardı. Mira'nın durumunda olduğu gibi, bazen erkek arkadaşların aileyle tanıştırıldıkları da oluyor.

Genç kadınlar, Üçüncü Bölüm'de değinildiği gibi, ailenin dışında uğradıkları denetim ve şiddetten daha fazla korkuyorlar. Kadınlar bu şiddeti Sovyet sonrası bir olgu olarak görüyorlar. Gerçekten de, neredeyse konuştuğum genç kadınların tümü, sözlü taciz ve temas gibi "ufak" çaplı şiddetten, soyulmak, tecavüze uğramak ve dövülmek gibi daha tehlikeli olanlara kadar, çok çeşitli biçimlerde doğrudan cinsel tacize uğramıştı.

Kadınların aile dışında uğradıkları şiddetin çeşitli neden-

leri var. Sorun, genel toplumsal karmaşadan, mafya ve sokak serserilerinin ortaya çıkışından ve şiddetin artmış olmasından (Üçüncü Bölüm) ayrı düşünülemeyecek bir konu. Her turlü malın alınıp satıldığı bir ortamda kaçınılmaz olarak gündeme gelen örgütlü şiddetin ayrılmaz bir parçası olarak, bedenleri ticarileştirilen kadınlar da şiddetin hedefi oluyorlar. Örgütlü şiddetin failleri olan Mafya üyeleri ile polisler kadınları hem ekonomik hem de cinsel yönden sömürüyorlar. Ama yukarıda değinildiği gibi, kadınlar sokak serserilerinin örgütlü olmayan şiddetinden daha fazla yakınıyorlar. Kadınların dışarda karşılaştıkları şiddet de, ahlaki konulara dayanılarak meşrulaştırılıyor. Buna göre, cinselliğe ilişkin ahlaki kuralları kıran, açık saçık giyinen, uygun olmayan mekânları ziyaret eden, erkeklere ait olduğu varsayılan gece vaktinde ortalıkta dolaşan kadınlar, şiddeti kendileri davet ediyorlar. Böyle kadınlar yoldan çıkmış kabul ediliyor; bu nedenle disiplin altına alınmalılar ya da ortadan kaldırılmalılar. Üstelik, güçlü erkeklerin elinde bulunan polis ve hukuk sistemiyle ve bunlar üzerinde de hiçbir toplumsal baskının olmadığı bir ortamda, kadınları dışarda koruyacak herhangi bir merci yok.

Sonuçlar

Kadınları cinselliklerini kullanmaya iten nedenlerin bir kısmı yoksullukla, bir kısmı da tüketim kültürünün kışkırttığı pahalı mallara erişebilme arzusuyla açıklanabilir. İnsanların cinsel stratejiler izleyen kadınlara karşı ahlaki tutumları ise belirsiz. Böyle kadınlar hem kapitalizmle gelen "modernite"nin göstergesi olarak övülüyor, ama aynı zamanda "geleneksel" ahlak ölçülerine göre yoldan çıkmış olarak damgalanıyorlar. Kadınlara karşı kullanılan şiddet de böylece tetiklenip meşrulaştırılıyor. Cinsel devrim ile sözüm ona ge-

leneksel Sovyet ahlakı birbirlerine zıtmış gibi görülse de, kadınların güçlü erkeklerce sömürülmesi bakımından birbirlerini tamamlayan kutuplar. Cinsel stratejiler izleyen kadınların toplumun kendilerini damgalaması konusundaki tutumları da pek belirgin değil. Bir yandan edimlerini ekonomik gereksinimler, cinsel özgürlük ve bedenleri üzerindeki hakları bağlamında onaylıyorlar. Öte yandansa, hayatlarının nihai amacı, tıpkı resmi ideolojide olduğu gibi, eş ve annelik rollerini oynamak olduğu için, çoğu kadın yaptığı işle ilgili olumsuz duygular beslemekten kendini alamıyor. Cinsel stratejiler de, cinsel devrim de, hayallerindeki Sovyet toplumuna hâlâ bağlı mülksüzlerce reddediliyor, kültürlerine yabancı olgular olarak görülüyor. İzleyen bölüm bu konuyla ilgili.

ALTINCI BÖLÜM

YABANCININ KURULUŞU: SOVYET TOPLUMU İMGESİ

Önceki bölümün sonunda fahişelik, yasadışı cinsellik ve yabancı kavramlarının olumsuzlanması üzerinden ikna edici bir Sovyet kimliği imgesi yaratmaya çalışıldığını iddia ettim. Bu imge insanların vahşi kapitalizme (karmaşaya) karşı verdikleri tepkinin bir parçası. Bu bölümde konuyla ilgili çeşitli bakış açılarını ele alacağım.

Almatı'da insanların halkları, toplumsal tavırları, ürünleri ve ülkeyi Sovyet, bizim ya da yabancı, dış, dışardan, bizim olmayan gibi terimler kullanarak grupladıklarına sürekli tanık oldum. Bu gruplamaların anlamlarının tartışıldığı konuşmalar, makro düzeyde güncel politik ve toplumsal değişimler ile bunlara verilen tepkiler üzerineydi.

Beklentimin tersine, etnik, kırsal ya da kentli geçmişlerinden bağımsız olarak mülksüzleşmiş insanların büyük bölümü Sovyet yanlısıydı. Mülksüzler arasında Sovyet karşıtı duygular besleyen insanların olmadığını iddia etmiyorum. Tam tersine, Sovyet geçmiş karşısındaki tutumların kutuplaşmış olduğu ilk bakışta sezilebiliyordu. Yeni zenginler, bazı aydın çevreleri ve orta sınıftan genç kuşaklar,

Sovyet dönemini baskıcı, sıkıcı ve tekdüze diye niteleyip reddetmekteydiler. Toplumun geriye kalanı ise geçmişe olumlu bakıyordu. Bununla birlikte bu kutuplaşma, her iki taraf içinde de tutumların türdeşleşmesine veya sabit fikirlere yol açmamıştı. Her iki tarafta da, Sovyet kimliği üzerine dile getirilen duyguların yoğunluğu, bir yandan sınıf, cinsiyet, kuşak, etnik köken, kırsal veya kent kökenli olmak gibi sosyolojik etkenlere, öte yandan da görüş bildirenlerin konumlarına ve etkinliklerine göre değişiklik göstermekteydi.

Sovyetlik üzerine görüşler birbirini ören yaygın ret ve özlem duygularından kaynaklanıyor ve sıkça dile getiriliyor. Üçüncü Bölüm'de Sovyet dönemine duyulan özlemden söz etmiştim, şimdi Sovyet toplumuna ilişkin imgelerin olumsuzluklardan yola çıkarak nasıl kurulduğunu görelim.

Sovyet kimliğinin olumsuzluklardan yola çıkarak kurulması

Sovyet kimliği esas olarak yabancı kavramının tersi üzerinden tanımlanıp kuruluyor. Yabancı kavramıysa, yabancı bir kimse ve onun farklı tavırları ile yabancı olgu ve ürünlerin birbirlerine eklemlenmesinden doğuyor.

Yabancı kavramı

Yerli olup da yabancı bir yaşam biçimi benimsemiş insanlar için de kullanılmaya başlanan bu kavram, aslında yerel imgelemde eski Sovyet ülkeleri dışından gelen, erkek olan ve zengin olduğu varsayılan yabancı birini temsil ediyor. Yabancı, herhangi bir iş nedeniyle ülkeye gelen, fahişeliği, AIDS dahil tüm cinsel hastalıkları ve tüketimci yaşam tarzını yayan, bulaştıran kişi.

Yabancılarla ilgili bu olumsuz genellemeyi çoğunlukla mülksüzler yapıyor. Aydınlarla zenginlerin daha farklı ama yine basitleştirilmiş bir yabancı kavramları var: Yabancıları uygar, kültürlü Amerikalılar ve Avrupalılar; yarı uygar Araplar, Türkler, İranlılar; ve diğer Asyalılar ile uygarlıkdışı, kültürsüz zenci Afrikalılar olarak ayırıyorlar. Afrikalılara ilişkin ırkçı tutumlar açıkça dile getiriliyor; Amerikalı ve Avrupalılarla ilişkilerinde ise genellikle güvensiz ve bağımlılar, ama kültür ve uygarlık temsilcileri olarak gördükleri bu insanlarla girmiş oldukları her türlü ilişkiyi simgesel sermayeleri olarak kullanmaktan çekinmiyorlar.

Burada, aydınların yabancıyı kavrayışlarına da ara sıra değinecek olmakla birlikte, daha çok mülksüz insanların görüşlerine yer vereceğim. Mülksüzlere göre yabancı, öncelikle üç Baltık cumhuriyeti dışında kalan eski Sovyet topraklarına bağlı Sovyet halklarının üyesi olan bir kimsenin tam tersi. Sovyet sonrası cumhuriyetlerin halkları açıkça yoldaş kabul edildikleri halde, Baltık halkları açıkça dışarda bırakılıyor. Bunun nedenini sorduğumda, insanlar genellikle Baltık devletlerinin her zaman ayrılıkçı olduklarını, hiçbir zaman gerçek Sovyet olamadıklarını söylediler. Öğrencilerimden genç bir Kazak kadının sözleri buna tipik bir örnek: "Baltık halkları bizden farklıydı. Hiçbir zaman yürekten Sovyet olmadılar. Sovyet zamanında bile biz hiç bilmezken onlar ciklet çiğnerlerdi."[1]

Her çeşit etnik kökenden insan "bizim halkımız" dediğinde, genellikle "Sovyet halkı"na işaret etmiş oluyordu. Kazak halkını kastetmek için kullanıldığını da duydum. Örneğin, insanlar halkın çektiklerinden veya zaferlerden söz ederlerken ya da halkı kandırdığı için Gorbaçov'u la-

1 Ciklet Sovyet zamanında nadir bulunan, pahalı bir üründü; Batı simgesi bir lüks olarak kabul edilmekteydi.

netlerken ilkini, ama Nazarbayev'i halk için bir şey yapmamakla eleştirirken ikinci anlamını kullanıyorlardı.

Mülksüzler arasında geçerli olan güven ve karşılıklılık kuralları Sovyet olanlara farklı, yabancılara farklı uygulanıyor: Yabancılar kurnaz ve hırslı görülüyor, Sovyet olanlaraysa bunun tersi nitelikler bahşediliyor.[2] Yabancıların kandırılmaları ya da tuttukları evlere daha fazla kira ödemelerinin istenmesi bu nedenle meşru kabul ediliyor.

Yabancı, hem kötü olarak görülüyor, hem de çeşitli kaynaklara sahip olduğu varsayıldığından peşinde koşuluyor. Bu kararsızlığın temel nedeni yabancının özellikle erkek ve zengin olarak tanımlanıyor olması. Yabancı, ülkelerarası iş ağlarına erişebilecek varlıklı bir adam, dolayısıyla potansiyel bir kaynak. Ancak hem varlıklı hem de erkek olması onu aynı zamanda seks piyasasında bir rakip, her türlü tehlikenin de kaynağı haline getiriyor.

Kaynak olarak görülen yabancı

Mahallemdekiler de dahil çeşitli yerlerde karşılaştığım insanlar, yabancıları hem doğrudan ekonomik bir kaynak, hem de dil öğrenmelerine, bilgi edinmelerine ya da ilişki ağlarına ulaşmalarına yardım edebilecek kimseler olarak görmekteydiler.

Örneğin, Almatı polis merkezinin vize bölümüne gelen bir yabancı, her gün orada kuyruğa giren onlarca insan içinde birkaç kişi dışında hiç yabancı olmamasına şaşırmadan edemez. Oturma belgemle ilgili işlemler için ben de belirli sürelerle oraya gitmek zorundaydım. Bir keresinde yüzden fazla insanın oluşturduğu kuyrukta, ben, genç bir Çinli

2 Abartılmış olumlu Sovyet insanı imgesi, gerçek hayatta birbirlerine güvenmeyen ve hileci davranan insanların tutumlarıyla pek çakışmıyor.

kadın ve bir Alman erkek dışında, başka yabancı yoktu. Kalabalığı yabancılara ait pasaportları vermek ya da almak için gelmiş yerliler oluşturuyordu.[3]

Sıraya girenler çeşitli etnik gruplardan genç yaşlı yerli erkek ve kadınlar, işlerinin hallolması için yerlerine onları gönderenler ise dünyanın her köşesinden yabancılardı. Çoğunluğu Amerikalı, Avrupalı, Türk, Arap ve İranlı olan işadamları yabancı veya yerli kurumlara bağlı firmalar için çalışıyorlar. Yabancılar yerlilerle işverenleri veya kiracıları[4] olarak ya da çalıştıkları kurumlar dolayısıyla ilişki halindeler. Sırada bekleyenlerin birkaçı da yabancıyla evlenmiş kadınlar veya kızlarını yabancıyla evlendirmiş babalardı.

Örnekten de anlaşılacağı gibi, yabancılarla çok çeşitli kesimden yerliler arasında özellikle ekonomik bir bağ var. Mülksüzler, seçkinler, göçmenlik bürosu ile polis merkezi çalışanları, vergi denetçileri, mafya üyeleri, sokak çeteleri, yerli işadamları, barda çalışan kızlar, fahişeler; yani toplumun büyük bir kesimi, yabancıları çokyönlü ve potansiyel bir ekonomik kaynak olarak görüyor. Mülksüzler onlar aracılığıyla iş bulmak ya da evlerini onlara kiralamak peşindeler. Bazıları kızlarını onlarla evlendirmeye, kimileriyse Avrupa ve ABD'de okumak üzere onlar aracılığıyla burs almaya bakıyor. Kimileri yabancıları bilgi edinmek ya da dil öğrenmek için kullanıyor. Vergi ve polis memurlarıyla benzeri görevliler içinse yabancılar birer rüşvet kaynağı. İş çevrelerinden bazıları onlar aracılığıyla yurtdışında yasal veya yasadışı iş bağlantısı kurmaya çalışıyor. Mafya ve sokak çeteleri yabancıları tehdit ederek veya koruma ve seks taleplerini yerine getirerek çıkar sağlamaya çalışıyorlar. Barda çalı-

3 İnsanlar itiş kakış içinde, görevliler kaba ve saldırgandı. Sıra gelene kadar saatlerce kuyrukta beklemek gerekiyordu. Yabancı işadamları ve yerli kurumlarla iş yapan yabancılar işlerini halletmeleri için yerlileri kullanıyorlar.

4 İnsanlar evlerini daha yüksek tutarlara yabancılara kiralamaya gayret ediyorlar.

şan kızlar ve fahişelerse onları bonkör bir sponsor ve müşteri olarak görüyorlar.

Mahallemde iki erkek DHL için, bir başkası da Amerikan elçiliğinde sürücü olarak çalışmaktaydı. Yalnız yaşayan bir anne Türklere ait bir kafeteryada, Beşinci Bölüm'de adı geçen Gula da yine Türklerin işlettiği bir fırında çalışmaktaydı. Öğrencilerimin çoğu yabancılara çevirmenlik yapıyordu. Hem mahallemdekiler hem de üniversiteden tanıdıklarım benden de onlar için yabancı işverenler, kızlarını evlendirebilecekleri ya da iş ortaklığı yapabilecekleri güvenilir yabancılar bulmamı isterlerdi. Batı'ya ilişkin verebileceğim bilgiler için de bana ilgi duyarlar, oradaki refah sistemi, ücretler ve evler hakkında sorular sorarlardı. Ama yine de, yabancılara kuşkuyla yaklaşılır, varlıkları her etnik kökenden mülksüz tarafından kötülüklerin kaynağı olarak görülürdü.

Kötülüklerin kaynağı olarak yabancı

Mülksüzlere göre kötülüklerin başlıca kaynağı yabancılar. Kadınları ayarttığı, fahişelerle düşüp kalkarak cinsel hastalıkları yaydığı için korkulan, nefret edilen yabancı, (yerli veya dışardan olabilir) zengin ve ne yaptığı belirsiz bir adamı simgeliyor. Genellikle Sovyet yaşam tarzına uymayan, hatta onu kirleten, yabancı ve tüketimci bir yaşam tarzıyla ilişkilendiriliyor. Ayrıca Sovyet halkına komplo düzenleyerek Sovyetler Birliği'ni çökertmiş, yerine vahşi kapitalizmi getirmiş kötü dış güçlerin temsilcisi.

Ne zaman bir kadınla çıksam, erkekler, kimi zaman kadınlar da, gözlerini diker, laf atarlardı; fiziksel tacizde bulunmaya kalkanlar bile oldu. Tanıştığım bazı İranlı ve Türk erkekler de aynı şeyleri yaşamışlar. Bu, zihinlerdeki hem kadın erkek, hem de yabancı imgesinin değişmekte oluşundan kaynaklanan oldukça karmaşık bir davranış. Yabancı

"tüm kötülükler"in temsilcisi ve taşıyıcısı olarak kabul ediliyor. Her şeyden önce, fahişeliğin "ortaya çıkışından" ve yayılmasından yabancılar sorumlu tutuluyor. İnsanlar Sovyet toplumunun temiz olduğunu, o zamanlarda eşlerin birbirlerini aldatmadıklarını, iki insan arasındaki ilişkilerde esas dürtünün sevgi ve aile olduğunu, hiçbir kadının aklına bedenini satma fikrinin gelmediğini iddia ederlerdi. Eskiden evlilikdışı cinsellik diye bir şey olmadığı anlatılırdı. Ama yabancıların ellerinde dolarlarıyla gelip herkesle düşüp kalkmaktan çekinmeyerek bulaştırdıkları cinsel hastalıklarla halkı hem ahlaki açıdan hem de fiziksel olarak kirlettikleri söylenirdi.

Sovyet dönemindeki cinsel ahlak üzerine bu söylenenlerin tümü elbette doğru değil. Şimdi sapkın olarak değerlendirilen bazı cinsellik biçimleri o zaman da yaşanmaktaydı (Stern, 1981), yaygın olmasa da fahişelik vardı (Posadskaya, 1992; Waters, 1989; Dobrokhotova, 1984). Bununla birlikte, burada benim esas olarak ilgilendiğim konu, insanların iddialarının doğru olup olmaması değil, cinsellik üzerine yaptıkları bu konuşmaların amaç ve etkileri.

Sürekli dile getirilen ahlaki çöküntüden ve yayılan hastalıklardan yalnızca Almatı'da bulunanlar değil, yabancı erkeklerin tümü sorumlu tutuluyordu. Bavul ticareti ya da fahişelik için yurtdışına giden kadınların bulaşıcı cinsel hastalıkları dışardan (eski Sovyet toprakları dışından) taşıdıkları öne sürülürdü. Sovyet sonrasında geçinebilmek için kadınlar tarafından en çok başvurulan yollardan ikisinin bavul ticareti ile yabancı ülkelerdeki seks işçiliği olduğuna değinmiştim. Sovyet sonrası reformların ardından mantar gibi yayılan pazarlarda satılan yabancı ürünleri getirenler, ağırlıklı olarak bavul ticareti yapan, sık sık Pakistan, İran, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri'ne (BAE) gidip gelen, çoğu da eskiden doktor, öğretmen, mühendis gibi mesleklere sa-

hip olan kadınlar. Üçüncü Bölüm'de söz edildiği üzere, bu kadınların ürünleri daha ucuza alabilmek için dışardaki iş ortaklarıyla yattıkları düşünülüyor, bu nedenle adları kötüye çıkarılıyordu. Kadınlar Emirlikler'e ve Türkiye'ye fahişelik yapmak için de gidiyorlar. Elimde istatistiksel rakamlar yok, ama insanlara göre bu herkesçe bilinen bir gerçek. Beller-Hann (1995), Türkiye'deki Rus fahişelerin varlığıyla ilgili sorunları araştırmıştı. Almatı'dan bu iki ülkeye giden kadınlar filmlere (Rus yapımı), şarkılara, gazetelere ve günlük konuşmalara da konu olmuş, neredeyse tümünde, yasadışı seksle ilişkilendirilmişlerdi.

Bavul ticareti yapan kadın arkadaşlara veya akrabalara sahip olanlar bile, yurtdışına gidip gelen kadınları, kendi yakınlarını ayrı tutarak, aşağılamaktaydılar. Konuya yaklaşımları tümüyle cinsiyetçiydi. Erkekler hem kadınları hem de yabancı erkekleri aynı şekilde suçlamaktaydılar; kadınlarsa daha belirsiz, esnek ve çelişkili tutumlara sahiplerdi. Yaşlı kadınlar damgalayıcı, genç olanlarsa daha empatiklerdi; ülke dışında fahişelik yapan kadınlar için hem yerli hem de yabancı erkekleri suçlamaktaydılar. Aşağıdaki iki örnek bu cinsiyetçi tutumları sergiliyor.

Eskiden Pakistan'la Kazakistan arasında ticaret yapmış, şimdi Almatı'da bir Türk firmasında çalışan bir kadınla evli olan Kore kökenli yerli bir erkek şöyle demişti: "Bavul ticareti yapanlar Türkiye ve BAE'de kadınlarımızın adını kötüye çıkardılar. Para için herkesle yattılar. Şimdi başka ülkelerdeki insanlar da bütün kadınlarımızın fahişe olduğunu sanıyorlar."

Beşinci Bölüm'de adı geçen öğrencilerimden Viktoria, Pakistan'a gitmişti; erkek kardeşiyle karısı da BAE'de bavul ticareti yapıyorlardı. Viktoria bavul ticareti yapan kadınların çoğunun iş ortaklarıyla yattığını kabul ediyor, şunları söyleyerek de onları savunuyordu:

Burada iki üç çocuklu ailelerin geçiminden kadınlar sorumlu, çünkü kocalarının geliri çok az. Dul ya da henüz evlenmemiş kadınların koca bulmalarıysa zor. Parası olan erkeklerimiz o kadar zenginler ki ne yapacaklarını bilemiyor, her gün eşlerini değiştiriyorlar. Rus kadınlar bir yabancıyla tanıştıklarında Tanrı'nın yüzlerine güldüğünü düşünürler.

Doğu ülkelerinde kadınlar için erkeklerle iş bitirmek bir erkeğe göre daha kolaydır. Kadınlar bazen iyi bir anlaşma yapmak, bazen de para kazanmak için bir Arapla bile yatarlar. Onlarla yatmak kârlıdır, çünkü Araplar zengin insanlardır, Rus kadınlarla yatmak onlar için de heyecan vericidir. Uzun süre, hatta sevgili olarak onlarla birlikte olmuş, onlar için çalışmış veya para için yatmış kadınlar tanıyorum. Aslında Araplar da sömürür, çok az para öderler. Yine de bizim erkeklerimizden daha iyiler. Burada erkekler kadınlara her türlü kötülüğü yaparlar. Arap Emirlikleri'nde insanı incitmezler. Buradakiler döverler bile! Hatta öldürürler. Bazen para bile vermeden istediklerini alırlar.

Bu sözlerin de işaret ettiği gibi, yabancılarla yerli güçlü erkekler arasında bir çıkar çatışması olduğu iddia edilebilir. Yerli güçlü erkekler Almatı'da bulunan yabancılardan ekonomik çıkar sağlamakla birlikte,[5] kadınları denetim altında tutmak için, "kötü yabancı" fikrini aşılamaktan geri durmuyorlar. Kadınlar güçlü erkekler için üç yönden kaynak oluşturuyorlar: Sevgili ve fahişe olanlar cinsel haz kaynağı; yasadışı seks işçiliği yapanlar genelevlerin ve eğlence merkezlerinin yöneticileri ile kadın satıcılarının ekonomik kaynağı oluyorlar; eş olduklarında da evlerinin idaresini üstle-

5 Etkili kişiler Almatı'da bulunan yabancılardan çeşitli şekillerde ekonomik çıkar sağlamaktalar: onlarla iş ortaklığı kuruyorlar, koruma haracı ve rüşvet alıyorlar; ayrıca yabancılar eğlence yerlerinin ve seks hizmetlerinin başlıca müşterileri.

niyorlar. Dolayısıyla yabancı erkek bir rakip; yerli erkeklerin kadınlar üzerindeki hâkimiyetine karşı bir tehdit. Geçinmek için cinsel yollara başvuran kadınlar içinse Almatı'da bulunan yabancı erkekler bir alternatif; sağladıkları dış ülkelere seyahat etme olanakları da yerli erkekler karşısında kadınların hareket kabiliyetlerini artırmakta. Yabancının paralı oluşu ve kadının gözündeki yeri, yerli erkeğin hâkimiyetini tehdit eden başlıca unsur. Fahişelik yapanlar da dahil birçok yerli kadın, yabancı erkeklerle kendisini güvende hissettiğini söyledi. Yabancıların onları kendi istekleri dışında cinsel ilişkiye zorlamayacaklarını, şiddet kullanmayacaklarını düşünüyorlardı. Kadınların yabancı erkeklere yaklaşımı, kadın dostu olduklarını düşündükleri için değil, koşullar gereği onlara karşı şiddet gösteremeyeceklerini varsaydıkları için olumluydu. Beşinci Bölüm'deki Aslı bunu şöyle açıklamıştı:

> Yabancının polis ve mafyayla bağlantısı olmaz. Kimseyi tanımaz, arkadaşı yoktur. Polisin ve diğer yetkililerin yasadışı bir şey yapması için onu gözlediğini, o durumda polise ya da cezaevinde ağır bir rüşvet ödemesi gerekeceğini bilir. Polis, sokak serserileri ve mafya yabancıya karşı bizden yana tavır alır, ama yerli erkekler karşısında bizi korumazlar, çünkü hepsi birbirini tanır, kadınlar için birbirleriyle kavga etmezler.

Şiddet kullanamıyor oluşuna ve kendi güvenliği için bile güçlü yerli erkeklere bağımlı olmasına karşın, zengin yabancı erkek sırf parası olduğu için bile yerli zenginlerin rakibi. Aslı'nın yabancı müşterileri için söylediği gibi: "Onlar daha iyi, yeşil dolarları var."

Yerli güçlü erkekler, "kötü yabancı" kavramını yayarlarken kadınların da paylaştığı Sovyet kimliğine dayanıyorlar;

bu yolla kadın bedeni üzerinde karar hakkı elde etme çabası içindeler. Kadın bedeni kolektif Sovyet kimliğinin taşıyıcısı olarak kabul edildiğinden, kadınların kötü ve herkesle düşüp kalkan yabancılarla ilişkiye, hele de cinsel ilişkiye girmeleri, bu kimliğe zarar veriyor. Kolektif kimliği cinsellikle ilişkilendirip kadınları denetim altına alma gayretleri, en azından Müslüman ve Hıristiyan dünyada, sık ele alınmış bir olgu (Ahmed, 1992; Kandiyoti, 1991; McClintoc, 1995). Ancak konuyu Almatılı kadınların bakış açısından irdelediğimizde iki farklı özellik daha öne çıkıyor. İlki, kadının cinsel edimleri üzerine kurulmuş kolektif Sovyet kimliği anlayışı tamamen ikiyüzlü. Kadınların çoğuna göre, böyle düşündükleri halde, para veya başka çıkarlar söz konusu olduğunda erkekler kadınları yabancılara satmaktan hiç de geri durmuyorlar. Üstelik Sovyet sonrası değişimlerden yarar sağlayarak, pervasız bir cinselliğin yaşandığı tüketimci yaşam tarzını benimseyenler de yine bu erkekler. Bunların eski Sovyet cinsellik ahlakıyla hiçbir ilgileri olamaz; üstelik onlar da bununla alay ederler. İlke olarak yabancı erkeklerle yerli kadınların ilişkilerine karşı değiller, hatta buna aracılık etme gayreti içindeler. İş bağlantıları yapmak amacıyla veya doğrudan satıcı olarak yerli erkeklerin yerli güzel kadınları yabancılara nasıl tanıştırdıkları üzerine, hem yabancı hem de yerli işadamlarından bolca hikâye dinledim. Burada herkes iyi bir iş anlaşması imzalayabilmek için cinsellik kullanmanın kaçınılmaz olduğunu biliyor. İkincisi, bir yanda kadınların farklı etnik kökenden erkeklerle ilişkilerini dahi denetim altında tutma çabaları varken, öte yanda yabancılarla girdikleri ilişkiler nedeniyle bütün kadınların suçlanması, konunun etnik köken sorununu aştığını gösteriyor. Kazak erkekler Kazak kadınların başka etnik gruplardan erkeklerle ilişkilerinde söz hakları olduğunu ileri sürerlerken, aynı hakkı, Sovyet halkı olarak

gördükleri tüm etnik gruplardan kadınların bedenleri üzerinde de yabancı erkeklere karşı iddia ediyorlar.

Kötü yabancı söyleminin hedefi yalnızca yerli kadınlarla birlikte olan paralı yabancılar değil. Zaman zaman gündeme gelen taciz olaylarıyla karşı karşıya kalanlar zengin ve etkili olanlardan çok, Afgan mülteciler, yabancı öğrenciler ya da sivil toplum kuruluşlarında çalışan yabancılardı. İşadamı ya da çokuluslu bir firmanın yetkilisi olan bir yabancı zaten iyi korunan bir bölgede yaşıyor, güvenliği sağlanmış kulüplere gidiyor, devletin veya mafyanın koruması altında bulunuyor. Oysa onunla birlikte olan yerli kadın bu ayrıcalıkların hiçbirine sahip değil. Yerli güçlü erkekler, kadınların yabancılarla ilişkilerini hem ideoloji hem de şiddet yoluyla denetim altında tutmaya çalışıyorlar.

Kadınların yabancı erkeklerle girdikleri ilişkileri damgalamak, yalnızca cinselliklerini denetim altına almaya değil, kadınların dışa açık ekonominin sunduğu fırsatları kariyerlerini yerli erkeklerden bağımsız olarak geliştirmek üzere kullanmalarını önlemeye de yönelik. Beşinci Bölüm'de değinildiği gibi, servet etkili erkeklerin ellerinde birikmekte, kadınların zenginliğe kavuşmalarıysa böyle erkeklerle kurdukları ilişkilere bağlı. Bununla birlikte, yabancı erkeklerle "dolu" olan yabancı işyerlerinin ve çokuluslu firmaların varlığı, bunların dış ülke bağlantıları, kadınlara kendi ekonomik edimlerinde kullanacakları bazı fırsatlar da yaratıyor. Mahallemden bir kadın İran'a turist yolluyor, çalıştığım üniversitede de çok sayıda kadın, öğrencilerim ve yabancı dil dersleri veren öğretmenler, yabancı firmalarda çevirmen olarak çalışıyordu. Cemile adlı Kazak kadın bunlardan biri. Hikâyesi hem bir başarı hem de bir damgalanma örneği: Onunla tanıştığımda kırklı yaşlarının başındaydı, Avusturyalı bir adamla evliydi ve yine Avusturyalı bir firmada çalışıyordu. Kazak olan eski kocasından alkolikliği ve şiddet

göstermesi yüzünden boşanmıştı. Aldığı maaş kendisini ve kızını geçindirmeye yetmediği için üniversitedeki İngilizce öğretmenliği görevinden 1990 yılında ayrılmış, dili sayesinde o firmada temizlikçi olarak iş bulmuştu. Bir gün patronun odasındaki çöpü boşaltırken, atılmış mektup taslaklarını görmüş ve ona yazılarını düzeltebileceğini söylemiş. Avusturyalı İngilizce yeteneğini görünce önce onu sekreterliğe getirmiş, sonra o da işinde giderek yükselmiş. Cemile yaşadıklarını şöyle anlatmıştı: "Dürüsttüm ve çok çalışıyordum, Avusturyalılar bana güvendiler, yükselmeme izin verdiler. Avusturyalılar kendilerini memnun etmek için onlara kız getiren genç Kazak erkeklere hiç güvenmezler. Yine de enişte m onlarla yatmasam bu işi almayacağıma, böyle yükselemeyeceğime inanıyor." Niye böyle düşündüğünü sorduğumda, gülerek, "Aptal bir Kazak olduğu için", demişti. Cemile buna rağmen ona kızmıyordu, tam tersine onu ve ailesini yoksulluktan kurtarmıştı: adama aynı firmada, ortalamanın altı katı düzeyinde, 400 dolar maaşla sürücülük işi ayarlamış, hem kendi dairesini hem de onlarınkini daha büyük bir daireyle değiştirip Avusturya'dan getirttiği mobilyalarla döşemişti. Ben onunla tanıştıktan birkaç gün sonra da eski dairesine ayda 1000 dolar verecek bir İngiliz kiracı buldu. Cemile bu paranın tümünü kız kardeşine veriyor, cömertliğinin nedenini şöyle açıklıyordu: "Kocamdan ayrıldığımda beni yanlarına aldılar, destek verdiler. Kardeşimin kocası Kuzey'de Rusların arasında büyümüş. Kazak erkeklerine benzemez. Bana yardım etti, şimdi de ben onlara yardım ediyorum." Cemile'nin aile ekonomisindeki liderlik rolü onu aile işlerinde tek yetkili kılıyordu. O da bu yetkisini eskiden kız kardeşine çektirdiklerini adama ödetmek için kullanıyordu. Şunlar onun sözleri: "Önceleri kardeşimi hem fiziksel olarak hem de sözle aşağılardı; aptal Kazakın biri; şimdi daireyi kız kardeşimin üstüne yaptırdım, ona da

kardeşime kötü davranmaya devam ederse kendisini sokakta bulacağını söyledim. Ciddi olduğumu, iyi avukatlar tanıdığımı bildiği için ayağını denk alıyor."

Bu örneğin de gösterdiği gibi, kadınların bazıları yabancılarla girdikleri ilişkileri aile içindeki ekonomik rollerini artırmak, böylece kendi konumlarını sağlamlaştırmak için kullanıyorlar. Yani, kadınların yabancılarla kurdukları bağlar hem yerli güçlü erkeklerin kadınlar üzerindeki cinsel tekeli, hem de genelde erkek egemen ilişkileri altüst ediyor. Cinsel ilişkileri nedeniyle kadınları damgalamak onları ideolojik açıdan denetlemenin uygun bir yolu, çünkü aşağıda da göreceğimiz gibi, amaçlanan etki kolaylıkla sağlanabiliyor. Ancak, özellikle genç kadınlar damgalanmaya meydan okuyorlar, bu da denetimlerini güçlendirmek için erkekleri şiddet kullanmaya yöneltiyor. Aşağıda anlatılanlar bu konuyla ilgili.

Bir gün ben, genç bir Kazak kadın meslektaşım, onun bir kız arkadaşı ve bir İngiliz erkek, dördümüz kafeteryada oturmuş Kazaklarla Rusların ilişkilerini tartışıyorduk. Bir süre sonra yan masada oturan üç Kazak erkeğin dikkatle bizi izlediğini fark ettik. Allahtan olay çıkarmadılar. Ama giderlerken masamızın yanından geçip kadınlara Rusça, "Utanmazlar", dediler. Kadınlar korktular, yanıt vermeyip sessizleştiler; başlarını önlerine eğmişlerdi. Çıktıklarında hepimiz rahat bir nefes aldık, İngilizce öğretmeni kadın şunları söyledi:

> Ne yazık ki erkeklerimiz kültürsüz. Almatı'ya güneyden, kırsal bölgelerden geliyorlar. Boks, beden geliştirme gibi sporlar yapıp suç olaylarına karışıyorlar. Kazak kızlara fahişelermiş gibi davranıyorlar. Bizi bir yere davet ettiklerinde, onlarla yatmamızı beklerler. Redderseniz, "Sana para harcadım. Şunu bunu aldım. Ödemen gerek", derler. Bir

parça çikolata almış olsalar da bu böyle. Kabul etmediğinizde zorlarlar. Bir yabancıyla görseler fahişe olduğunuzu düşünürler. Size, yanınızdakine laf atar, saldırırlar. Eğer yanınızdaki yabancının devlet veya mafya tarafından korunduğunu anlarlarsa ona bir şey yapmazlar, ama sonra sizi yalnız yakaladıklarında döverler.

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, kadınların yabancılarla ilişkiye girmelerini önlemek için kullanılan şiddet, egemen erkeklerin kadınlara yönelttikleri genel şiddetin bir parçası. Güçsüz erkeklerin ve çoğu kadının bu şiddeti soruşturmayıp tersine, yabancı, namus, utanç gibi kavramlara başvuruyor oluşları bu şiddete meşruluk kazandırıyor. Aşağıda bunun nedenlerini ele alacağım.

Güçsüz erkekler ve yabancı

Servet ve şiddet araçlarından yoksun güçsüz erkekler, seks piyasasında yerli ve yabancı zengin erkeklerle rekabet edebilmek için "kötü yabancı" kavramını kullanıyorlar. Yabancı kavramı zengin ve herkesle düşüp kalkan erkeği özetlemek için istismar ediliyor. Konu tamamen cinsel ilişkilerin ticarileşmesiyle ilgili. Beşinci Bölüm'de betimlendiği gibi, para ve şiddet, Sovyet sonrasında evlilikten fahişeliğe kadar yaşanan tüm cinsel ilişkilerde belirleyici bir rol oynuyor. "Güçsüz erkek", eğer olağanüstü yakışıklı ya da çok şanslı değilse, Almatı seks piyasasında pek bir başarı gösteremiyor. Şanssızlığı, daha önce söz edildiği gibi, Sovyet sonrasında ortaya çıkan ve karşı cinsin peşinde koştuğu centilmen erkek imgesine uymamasından kaynaklanıyor.

Almatılı erkeklerin çoğu için çok para harcamayı gerektiren centilmen konumuna gelmek olanaksız olsa da, onların

da sevgililerine ya da gelecekteki eşlerine armağanlar almak, yemeğe çıkarmak gibi zorunlulukları var. Konuştuğum genç kadınların tümü evlenecekleri erkeklerden böyle şeyler bekliyordu. Beklentileri yerine getirmeyenler gerçek erkek olarak kabul edilmediği için, sıradan erkekler büyük bir baskı altında kalıyorlar. Örneğin, genç bir Kazak öğrencim sevdiği kızı yemeğe çıkarmak için o ayki bursunun tamamını harcamıştı. Başka bir Rus/Alman genç işçi de kız arkadaşına altın küpe almak için tüm maaşını vermişti.[6] Ama her erkeğin bu harcamaları yapma gücü, dolayısıyla sevgili veya eş bulma şansı yok. Görüştüğüm bir grup yoksul erkek, sevgili bulmanın ve elinde tutmanın pahalı olduğundan sürekli yakınırdı.

Özellikle bekâr ve kırsal kesimden gelmiş Kazak erkekler parasızlık yüzünden cinsel bunalım içindeler.[7] Yalnızca onlar da değil, etnik kökenleri ne olursa olsun yoksul kentli erkeklerin tümü aynı durumda. Komşum olan 25 ve 28 yaşlarında iki Rus erkek kardeş parasızlıktan yıllardır bir kadınla birlikte olmadıklarından söz etmişlerdi. Genç olanı ayda 2.500 *tenge* (37 dolar) kazanan bir elektrikçi, diğeri ise şimdi işsiz ve alkolik olan eski bir ordu mensubuydu. Anneleriyle bir arada yaşıyor, genç olanınkine annenin maaşını ekleyip geçiniyorlardı.

Yoksul erkekler yaşam tarzları ve işleri nedeniyle de arzulanmıyorlar. Almatı'da şimdi en cazibeli iş, işadamlığı. İşçiler, akademisyenler, memurlar, üniversite hocaları, "gerçek erkek" sayılmıyorlar. Çekici bir erkek olmak için takım elbise ve parlak ayakkabılar giymek, kravat takmak gerekiyor. Parasız gençlerin çoğu sırf böyle giyinebilmek için küçük çaplı suçlara yöneliyor. 19 yaşında bir Kazakla yarı Ta-

6 Her ikisi de aileleriyle yaşadığı için bunu yapabilmişti.

7 Cinsiyet, sınıf ve ırk farklılıklarından kaynaklanan cinsel bunalımlar her yerde yaygın olduğu halde, inceleme konusu edilmediği gibi, dikkate bile alınmıyor.

tar yarı Rus bir arkadaşı, bana hırsızlık gibi küçük suçlar işlemedikleri sürece kızlara ulaşamadıklarını, hapis cezası alabileceklerini bildikleri halde suç işlemeye devam edeceklerini söylemişlerdi.

Yerli ve yabancı zengin erkekler, hem yoksul bekâr erkeklerin eş bulma şanslarını engelliyorlar, hem de evli olanlar için tehdit oluşturuyorlar, çünkü gözleri yoksul erkeklerin eşlerinde.

Yoksul erkeklerin eşleri bu talebe pek direnemiyorlar çünkü mülksüzler arasında karıkoca ilişkileri zaten çok istikrarsız. Yoksul, kocasıyla ilişkileri bozuk, güzel bir kadın ayrılmaya da, ona bakacak, durumu iyi bir erkek aramaya da eğilimli.

Beşinci Bölüm'deki garson kız Mira'ya göre, genç Rus kadınlar arasında sevgili edinmek sık rastlanan bir olgu. Aynı bölümde söz edilen Viktoria da, evli kadınların çoğunun sponsoru olduğunu söylemişti. Tüketimci kültürün getirdiği cinsel devrim ve uyandırdığı tutkuların etkisiyle gevşeyen eski cinsel ahlak, kadınların boşanmalarını veya sponsor bulmalarını teşvik ediyor. Yoksulluk yüzünden karısını kaybetmek, erkek için onu intihara kadar sürükleyen büyük bir bozgun. Mahallemde biri işçi, diğeri elektrikçi iki erkeğin bu nedenle intihar ettiğini biliyorum. Komşular her ikisinin de çok yoksul olduğunu, eşleri başka adamlarla ilişkiye girdiği için ruhsal çöküntüye uğradıklarını, alkolik olup sonunda intihar ettiklerini söylemişlerdi. Sonuç olarak, zengin erkekler hem yoksul bekâr erkeklerin eş ve sevgili bulma fırsatlarını engelliyor, hem de yoksul evli erkeklerin eşlerini ellerinden alıyorlar.

Yoksul erkeklerse, cinsel konularda zengin adamla baş edebilmek için, yeni zenginleri ve genelde Sovyet sonrası değişimleri sorgulayan bazı söylemler geliştirip Sovyet halkına özgü bir ahlak iddiasında bulunuyorlar. Sovyet toplu-

munu genel bir yabancı kavramıyla karşı karşıya getiren bu söylem, cinsellik alanında rekabet edemeyen güçsüz erkeklere uygun bir dayanak sağlıyor. Söylemin özeti ise, herkesle düşüp kalkmak ve hiç bilmedikleri tüketim kültürü.

Buradan hareketle mülksüz kadınlara ahlaki ve cinsel görevler biçiliyor. Kadınlardan cinsel ilişkilerini kendi toplumları içinde kurmaları isteniyor, aksi durumda kolektif saygınlığı zedeledikleri için ayıplanıyorlar; cinsel davranışları ve toplumsal ilişkileri, Beşinci Bölüm'de anlatıldığı üzere, namusla ölçülüyor. Ahlaklı (Sovyet) toplum anlayışının temelinde cinsel ahlak yatıyor. Bu keskin bıçağın bir yüzü güçlü zengin erkeklere meydan okumaya, diğer yüzüyse mülksüz erkeklerin mülksüz kadınlar üzerinde egemenlik kurmalarına hizmet ediyor. Yani kimlik iddiaları bir kez daha erkeklerin kadın bedenleri üzerindeki iddialarına dönüşüyor.

Kadınların topluluk söylemleriyle üzerlerine yıkılan görevlere tepkileri kuşaklara göre farklılık gösteriyor. Genç olanlar omuzlarına yüklenen böyle bir cinsel ahlak anlayışına meydan okuyorlar. Yaşlı kadınlarsa bu ahlakın bekçisi konumundalar. Beşinci Bölüm'deki Ludmila ile kızları Nataşa ve Nastia arasında yaşanan çatışmalar bunun bir göstergesi. Ludmila'nın da dediği gibi, anneler kızlarının adından, iyi bir evlilik gerçekleştirmelerinden sorumlular, bu nedenle kızlarını sıkı sıkıya denetliyorlar.

Genç kadınlar Sovyet cinsel ahlak anlayışına karşılar, çünkü tüketim kültürünün çekiciliğine kapılıyorlar; yeni ürünlere ve böyle bir hayata ulaşmak için cinselliklerini kullanmaktan çekinmiyorlar. Mülksüzler içinde tüketimci kültürün çekiciliğine kapılanlar yalnızca genç kadınlar. Hem mahallemde hem de çalıştığım üniversitede *Kakadu* ve *Speed* gibi dergileri okuyanlar ile kulüp ve diskolara gidenler yoksul genç kadınlardı.

Anneler kızlarının yabancılar veya yerli zengin erkekler

tarafından istismar edileceklerinden endişe duysalar da, kızları bunlar içinden kendisine iyi bir koca bulursa sevinmekten de geri durmuyorlar. Aleksander ile Ludmila'nın kızları Nataşa'nın Bulgar Türkü bir adamla evlenmesi buna yalnızca bir örnek; üstelik Nataşa'nın kocası hem iyi hem güvenilir bir adam. Bu evlilik arkadaşları ve komşuları arasında Nataşa'nın iyi bir koca bulabilen akıllı bir kız olarak isim yapmasına da yol açtı. Kocasının iyi özellikleri yakınlarının gözündeki yabancı imgesini değiştirdi, hatta Nataşa'nın iki arkadaşının anneleri, bana kızlarıyla evlenecek, güvenilir yabancı arkadaşlarımın olup olmadığını sordular.

Ne var ki, insanların çoğu, yabancı erkeklerin saf yerli kızları evlilik bahanesiyle kandırıp yabancı ülkelerde genelevde çalıştırdıklarına inanmaktaydı. Nataşa'nın evliliği üzerine söylenmiş şu sözlerde olduğu gibi: Nataşa'yla birlikte yasadışı mal satan bir Kazak erkek, "Bu Türk, kızı satar. Ailesi nasıl izin verdi bilmem. Gazetede okudum, Rus kızları Almanya ve Türkiye'de satıyorlarmış", demiş, Nataşa'yı tanıyan başka bir yarı Rus yarı Tatar kadınsa, "Doğru söylüyor, kızlarımızı dışarda satıyorlar. Ben kızımı asla bir yabancıya vermem", diyerek onu onaylamıştı. Bunları Nataşa'nın ailesine aktardığımda, Ludmila, kendi kızını kimse almadığı için kadının onları kıskandığını söyledi.

Genç kadınlar her ne kadar cinselliklerini kullanmaya ve tüketim kültürüne eğilimli olsalar da, yaşlı kadınlarla erkeklerin vahşi kapitalizme ilişkin duygularını paylaşıyorlar; doğruluk, aşk, saygı ve güven üzerine kurulu Sovyet dönemi kadın erkek ilişkilerinin bozulduğunu düşünüyorlar. Aşağıda mülksüzlerin tüketimcilik ve vahşi kapitalizmle ilgili görüşleri üzerinde duracağım.

Tüketimcilik ve mülksüzler

Uzun süre her cuma akşamı, Almatı'daki uluslararası iş kulübünü ziyaret ettim. Sık sık, yabancılarla girdikleri ilişkiler yüzünden AIDS dahil tüm cinsel hastalıklardan "fahişeler"in sorumlu olduğuna dair sözler duyuyordum. Daha önce de değindiğim gibi, cinsel hastalıklar, fahişeler, fahişelik gibi imgeler ve bunların yabancılarla ilişkilendirilmesi, daha genel bir yabancı söyleminin, yabancının olumsuzlukları üzerine kurulan bir Sovyet "kimliği"nin parçası. İş kulübü yabancı erkeklerin yerli kadınlarla buluştukları başlıca mekânlardan biri olduğu için, ben de "sorumlular"ın bazılarıyla karşılaşabilmek amacıyla oraya gitmeye başladım.

Kulübün sahibi ve işletmecisi Türkler, çalışanlar ise birkaçı Kazak, çoğunluğu Rus olan yerli, genç ve güzel kadınlardı. Gelenler ise genelde Avustralya, Avrupa ve Amerika'dan beyaz erkekler[8] ile her tür etnik kökenden genç yerli kadınlardı. Erkek ziyaretçiler elçiliklerde ya da Shell, Chevron, Volvo, KLM, Lufthansa gibi çokuluslu şirketlerde çalışanlar, hükümet danışmanları, kendi işlerini kurmuş olanlar ya da Almatı'ya kısa bir süre için, ürünlerini sergilemek üzere gelmiş olan yabancılardı.

Kulübe gelen yerli genç kadınları dört farklı grup altında toplamak mümkün: İlk grup, beyaz adamların sevgilileri. İkinci grup beyaz adam için sekreter ya da çevirmen olarak çalışanlar. Üçüncü grup yabancı koca veya "sponsor" (sevgili) ya da iş bulmaya gelmiş olanlar. Son grup ise genç fahişeler.

Kulüpte ara sıra da olsa Ortadoğu ve Güney Asya'dan gelmiş erkeklere, az sayıda Amerikalı veya Batı Avrupalı kadına da rastlanabiliyor. Gittiğim süre boyunca yalnızca bir kez bir zenciye rastladım, o da ABD'dendi.

---

8 Derilerinin rengi 'beyaz'.

Konuklar kulübün kapanma saati olan gece yarısına kadar orada yiyip içiyor, eğleniyorlar. Sonra kadınlarını yanlarına alıp pahalı arabalarıyla eve ya da Manhattan'a (disko), KIMEP'e (Amerikalılarca işletilen başka bir disko) veya Türklerin işlettiği Marco Polo'nun içindeki Casino Plaza gibi yerlere gidiyorlar.

Adı geçen bütün bu mekânlar yeni ekonomik, toplumsal ve kültürel hayatın bir parçası. Parası bol, yanında güzel bir kadın olan zengin bir yabancı veya yerli işadamının ya da taraflı bir Batılı gazetecinin gözünde bu mekânlar, Almatı'yı "sıkıcı" bir Sovyet kentinden, "canlı ve enerjik" bir kente dönüştüren unsurlar. Şehrin yeni yüzünü oluşturan alışveriş merkezleri, şirket ofisleri, yabancı ürünler için kurulan geniş fuar alanları, moda salonları, restoranlar, kumarhaneler ve otellerin tümü özel sektöre ait. Sahipleri ise genç ve güzel yerli kadınlarla birlikte olan, eğlence merkezlerinde hesapsızca para harcayan yerli ve yabancı erkekler. Bu mekânlar içinde en etkileyici olanları Türklere ait Marco Polo oteli ile Dostluk adlı bir restoran. Türkler, Amerikalılar, İtalyanlar, yerli Koreliler ve diğer yerli zenginlerin tümü, bu küçük Babylon'un yaratılmasında pay sahibi.

Genç ve güzel kadınlar dışında, mülksüzlerin çoğu bu yerleri ziyaret etme gücünden yoksun (alışveriş merkezlerine gidebiliyorlar); zaten onlar da buraları yabancı olmakla, fahişelikle, ahlaksızlıkla ilişkilendiriyorlar. Çünkü onlara göre, bu mekânların sahipleriyle işletmecileri servete, şiddet araçlarına ve dolayısıyla güzel kadınlara ulaşabilen insanlar; toplumsal ahlakı bozan, cinsel hastalıkları yayan ve halkın yaşamını altüst eden vahşi kapitalizmi simgeliyorlar.

Mülksüzlerin tüketim ile tüketimcilik arasında kesin bir ayrım yaptıklarını ileri sürmek mümkün. Tüketim fiziksel ve maddi ürünlerin kullanım değeri olarak alımlanıyor. Tüketimcilik ise, bu ürünlere toplumsal "farklılık" (Bourdieu,

1984) yaratmak için moda ve reklam aracılığıyla yüklenen ayrıcalık/simge değerleriyle ilişkili. Mülksüzlerin tüketimle ilgili yaklaşımları elbette kültürel tarihlerinden soyutlanmış, doğal bir süreç değil. Tersine, mülksüzleşmiş insanlar arasında Sovyet sonrasında da Sovyet tipi tüketim, içki ve yemeğin paylaşılması, törensel bir etkinlik olmaya devam ediyor (Humphrey, 1983; kitabın 4. bölümü) ve yine bedenle ilişkili (kitabın 4. bölümü; Appadurai, 1997; Bourdieu, 1077); ayrıca, toplumsal ilişki ağlarının kurulmasına hizmet eden karşılıklılık uygulamalarından biri. Bu nedenle geç kapitalizm dönemi tüketimciliğin, mülksüzler arasında hâlâ geçerli olan Sovyet tipi tüketimden kopuşu temsil ettiği söylenebilir.

Bu kırılmanın en belirgin göstergesi de, tüketimcilikte ürünlere moda ve reklam yoluyla yüklenen ayrıcalık değeri ile maddi ve fiziksel ürün değeri arasındaki ilişkinin bulanıklaşmış olması. Batı'dan ithal edilen ayrıcalıklı ürünler tüketim dünyasına yeni bir boyut kazandırmış durumda: artık "simge ve imgeler de tüketiliyor".

Simge ve imgeler kurgulanmış rol modelleri etrafında yükselen kurgulanmış kimlikler yaratmak için tüketiliyor. Mercedes kullanmak, pahalı Batılı ürünler tüketmek, restoran ve kumarhanelerde dolarlar harcamak, villalar yaptırmak, lüks mobilyalar almak, Batı ülkelerine seyahat etmek, çocukları Batı üniversitelerinde okutmak, güzel sevgililer ve Amerikalı dostlar edinmek farklı kimliğin simgeleri.

Tüketimcilikte, bedenin Batılı mallarla giydirilmesi, Batılı ünlülerle hayali birliktelikler kurulması ve böylece Batı'yla, özellikle ABD ile özdeşleşme söz konusu. Yeni zenginler ABD'yi uygarlığın beşiği olarak kabul ediyor, göz kamaştırıcı buluyor, zenginlik ve güç terimleriyle tanımlıyorlar. Güçlü Amerika imgesinin geçmişi eski değil; iki nedenle bu etki yaratılmış: İlki, Amerika'nın Sovyetler Birliği'ni yenilgiye uğrattığı düşünülüyor; ikincisi, ABD doları artık ülkede

gündelik işlemlerde bile kullanılan esas para birimi. Yani Batı ile özdeşlik, fantezi düzeyinde uygar, göz kamaştırıcı, zengin ve güçlü olduğu düşünüldüğü için, maddi anlamda da Batılı mallar kullanılarak kuruluyor.

Amerika'nın cazibesi, erkeksiliği ve zenginliği, yerli zengin erkeklere de yüklenen nitelikler. Simge malların kullanılmasıyla edinilen sahte cazibe ve güç, basın ve pazar aracılığıyla şehvet sektörüne bağlanıyor. Aslında hem piyasa hem de basın, simge malları göz kamaştırıcı biçimde sergileyerek arzuları kışkırttığı için kendileri de erotik seyirlikler haline geliyorlar. Televizyon, video ve yazılı basın güzel kadınları lüks mallarla birlikte sunarak yalnızca dergi ve gazetelerin kapak sayfalarında değil, daha da açık saçık halleriyle iç sayfalarında da kullanarak görsel hazlar sunuyor. Kadın bedenleri de dahil her türlü mal, kitle iletişim araçları tüketilirken görüntüleri itibariyle tüketiliyor (Jameson, 1991: 8. bölüm). Simge ürünler sunan lüks mağazalar ile yabancı tacirler tarafından düzenlenen fuarlar aynı seyirliği tekrarlıyorlar. Bu sergilerde, bol ışıklı, kışkırtıcı bir mekân; güzel kokan, moda giysiler içinde ve makyajlı yüzleriyle güzel kadınlar; simge değeri taşıyan çeşit çeşit mallar; hepsi birlikte sunuluyor.

Lüks mağazalar, restoranlar, iş merkezleri, kumarhaneler, barlar ve discolar; bütün bu pahalı mekânlar tüketim açısından ikili bir işleve sahip: bir yanda görsel haz, diğer yanda ayrıcalıklı ürün ve hizmet sunuluyor.

Özetleyecek olursak, piyasanın ve kitle iletişim araçlarının çoğulcu bir yapıya kavuşması ve benzer etki ve uygulamalarla birbirlerine eklemlenmeleri, uygarlığı, cazibeyi, zenginliği ve gücü temsil eden Batı dolayımıyla, birbirinin içine geçen fantezi ve şehvet sektörlerini yaratıyor. Yeni zenginin ideolojisi, vizyonu bununla sınırlı.

Mülksüzler bu ideoloji karşısında, tüketimi ve onun getirdiği birbirini besleyen fantezi ve şehvet dünyasını yabancı-

larla, fahişelikle, hırsızlıkla ve genel bir ahlaksızlıkla ilişkilendirerek tutunmaya çalışıyorlar. Bu tutumu çalışan kesimlerin ataletine ya da toplumsal değişime ayak uyduramamalarına bağlamak anlamsız. Mülksüzleri ilke olarak tüketimciliğe karşı gibi göstermek de o kadar anlamlı değil. Çünkü mülksüzler de pembe dizileri seyretmekten, fuarları ziyaret etmekten hoşlanıyorlar, ama politik olarak tüketimciliğe karşılar. Walter Benjamin'i izleyerek söyleyecek olursak, yeni zenginler sınıf farklılıklarına moda ve cazibe boyutu katarken, mülksüzler de cazibe ve moda dünyasına sınıf farklılıklarını sokuyorlar, diyebiliriz. Yeni zenginler simge ürünleri kendi kimliklerini kurmak için kullanırken, çalışan kesimler de hırsız ve suçlular çetesi olarak gördükleri yeni zenginlerle yabancı ortaklarının küstah yaşam tarzlarını sorgulamak için tüketimciliği kötülüyorlar. Çalışan kesimlerin Batılı ürünlerle ilişkisi karmaşık; yiyecek ve içki dışında kalan ve daha üstün kalitede olduğunu düşündükleri bazı ürünleri güçleri yeterse satın alıyorlar, ama yeni zenginlerin onlara yüklediği ideolojik değerleri reddediyorlar.

Mülksüzler sahip oldukları ahlaki ve estetik ilkelere dayalı Sovyet kültürü ile tüketimciliğin birbirlerine zıt olduğunu düşünüyorlar. Sovyet yaşam tarzının ve Sovyet kültürünün cinsel safiyet ve sadakat gözeten insancıl ve dayanışmacı bir ahlaka sahip olduğunu; Sovyet sanatının da daha özgün ve üstün nitelikler taşıdığını iddia ediyorlar. Bu iddialar Sovyet döneminin "gerçeğine" uymuyor ya da yalnızca mülksüzlerin yeni zenginlere karşı öfkelerini yansıtıyor olabilir. Bununla birlikte, Almatılı çalışanların Sovyet kültürü içinde saydıkları tiyatro, klasik müzik, bale, opera, edebiyat ve sinema gibi "yüksek kültür" öğeleri konusunda Batılılardan daha derinlikli bir zevk anlayışları ve bilgileri olduğu kesin. Sovyet rejiminin, kuruluşundan itibaren sanatın bu kollarını ajitasyon, politik eğitim ve törenlerde bir araç olarak kullan-

dığı biliniyor. Devlet törenlerinin niteliği (Lane, 1981) göz önüne alındığında, yüksek kültürün Sovyet "kitle kültürü"nün önemli bir parçası haline gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle, Sovyet kitle kültürünün çökmüş olması mülksüzler açısından büyük bir trajedi. Mülksüzler, kültürel mücadele içindeki önemine karşın, tüketimciliği vahşi kapitalizmin parçası olduğu için tamamen reddediyorlar.

Yabancıyla gelen vahşi kapitalizm

Komünizmden "serbest" pazar ekonomisine geçiş, soyut anlamda çeşitli ürünlere daha demokratik yollardan ulaşmayı mümkün kılmış. Halk artık bazı ürünlere kavuşmak için kayırmacı ilişki ağlarına gereksinim duymuyor; parası olan istediği ürünü alabiliyor. Ama Almatılıların büyük bölümü için bu demokrasi ve eşitlik kurgusal olmaktan öteye geçmiyor. Çünkü artık yoksullar ve o fiyatları ödeyemiyorlar. Mülksüzler yoksullaşmalarının nedenini, beraberce Sovyetler Birliği'ni yıkıp yerine kültürlerine yabancı ve vahşi bir kapitalizmi getiren, üstelik namusdışı bir yaşam tarzına (herkesle düşüp kalkan ve tüketimci) sahip olan yabancılara ve yerli seçkinlere bağlıyorlar. Yabancılar, yerli yeni zenginler, bunların herkesle düşüp kalkmaları, tüketimci alışkanlıkları, fahişelik, mafya; cinsel ilişkiler dahil hayatın her alanının ticarileşmesi, bu kesimlerin ayrıcalıklı konumlarını destekleyen tüm diğer toplumsal koşullar; ve devlet mallarının özelleştirilmesi; tümü birden kötü yabancı güçleri temsil ediyorlar.

Yeni zenginler hem Sovyet halkının dışında tutuluyor hem de vatan haini olarak niteleniyorlar. Sovyet kültürünü kirletmekle, ahlakdışı ve Sovyet halkına yabancı alışkanlıkları savunmakla, Sovyetler Birliği'ni yıkmakla suçlanıyorlar. Sonuncu suçlamayı, Gorbaçov önderliğindeki Sovyet seçkinlerin yabancılarla birleşerek Sovyetler Birliği'ni parçala-

dıklarına dair herkesçe paylaşılan komplo teorileri çerçevesinde düşünmek gerek. *Perestroika* hem çok büyük bir hainlik hem de büyük bir aldatmaca olarak görülüyor. Bu nedenle, Batı'da büyük bir tarihi figür olarak hayranlık uyandıran Gorbaçov, burada hain ve bozguncu olarak kabul ediliyor. Almatılı sıradan insanlar arasında en fazla nefret edilen kişi yine Gorbaçov. Yabancı kavramı çevresinde geliştirilen tüm olumsuz duygular Sovyet dönemine duyulan büyük bir özleme eklemleniyor.

Sonuçlar

Kötü yabancı kavramının geçmiş özlemiyle bağlantılanması, vatanı eski Sovyet toprakları olan bir Sovyet halkı duyumsaması yaratıyor. Yabancı, yeni zengin, herkesle düşüp kalkmak, fahişelik, cinsel hastalıklar, toplumun bozulması, tüketimcilik, vahşi kapitalizm, aldatmaca, düzenbazlık; özgürlüğün, güvencelerin, mutluluğun ve güvenin kaybedilmesi; ümitsizlik ve gelecek korkusu söz konusu ilişkilendirmeyi biçimlendiren başlıca kavramlar.

Yabancının reddedilmesi ile Sovyet geçmişin idealleştirilmesi aynı zamanda toplumsal karmaşaya karşı verilen "tepki"nin (bkz. Birinci ve Üçüncü Bölümler); ideolojik "sınıf mücadelesi" dinamiğinin günlük hayattaki görünümünün bir parçası. Yeni zenginler mülksüzleri "uygarlığın" dışında tutmak için tüketimciliği kullanmakta, mülksüzler de yeni zenginleri Sovyet halkından koparmak için onların alışkanlıklarını ve ekonomik konumlarını yabancı güçlerle ilişkilendiriyorlar. Para, herkesle düşüp kalkma, tüketimcilik ve vahşi kapitalizm hem yeni zenginlerin ayrıcalıklarını, hem de Sovyet sonrası değişimler sonucunda oluşan toplumsal gerçekliği temsil ediyor. Bu olgunun mülksüzlerce reddedilmesi Sovyet geçmişiyle ilgili romantik bir imge doğuruyor.

İmge kurulurken geçmişin kötü yönleri büyük ölçüde unutuluyor. İnsanlar KGB ve ekonomik kıtlıkları hatırlamak istemiyorlar. Ama elbette totaliter rejime dönmeyi ya da kıtlıkların geri gelmesini arzulamıyorlar. Tek istedikleri eski refah devletine yeniden kavuşmak. Geçmişin az da olsa çarpıtılmasıyla mutlu, özgür, güvenceli ve güvenli bir Sovyet dönemi imgesi yaratılmasının asıl kaynağı, bugün çekilen sefalet, önlerinde daha iyi bir gelecek umudunun olmaması. Yaşları, cinsiyetleri, etnik kökenleri ne olursa olsun, çalışan halkın büyük bölümünün hiçbir gelecek beklentisi yok. İnsanların şimdi ile gelecek zaman kavramları Sovyet dönemine göre kuruluyor. Sanki onlar için zamanın akışı Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla durmuş. Üçüncü Bölüm'de aktarılan Kazak öğretmenin sözünü hatırlayacak olursak: "Şimdi birer hiçiz. Ölü bedenleriz, hareket eden ölü bedenler."

İnsanların vahşi kapitalizmin önlerine koyduğu karanlık geleceğe arkalarını dönerek ve geçmişe bakarak, hem Sovyet döneminin kötülüklerinden hem de şimdiki sefaletlerinden kurtulacakları başka bir gelecek hayal etmeleri elbette çelişkili bir durum. Sovyet dönemine ilişkin çarpıtılmış ve romantikleştirilmiş imgeler kullanarak daha eşitlikçi bir geleceğin sınırları belirlenmeye çalışılıyor. Eskiye duyulan özlem ütopyalaşırken, bu ütopyanın bir gün gerçekleştirileceğine dair ipuçları yine geçmişte aranıyor.

Halk kapitalizmle sosyalizmi bu bağlamda karşılaştırıyor; sosyalizm eşitlikçilikle, kapitalizmse şimdi yaşadıkları sefaletle özdeşleştiriliyor.

Ne var ki, cinsiyetlerarası ilişkiler konusuna gelindiğinde sergilenen otoriter tutumlar, bu eşitlikçi söylemin zayıf noktasını gün ışığına çıkarıyor. Kadının namusu üzerinden tanımlanan kültürel özgünlük kavramları, ataerkil cinsiyet ilişkilerini pekiştiriyor. Hem erkekler hem de kadınlar tarafından paylaşıldığı iddia edilen Sovyet kimliği, cinsiyetler

söz konusu olduğunda erkeklerin kadın bedenleri üzerindeki iddialarına dönüşüyor. Kadınların namus kurallarını aşmaları asla istenmiyor. Aştıkları anda damgalanıp şiddete uğruyorlar. Oysa cinsiyetçi yaklaşımlardan en çok yararlananlar, tam da sıradan insanların Sovyet toplumundan dışladıkları bir grup güçlü erkek. Ahlak kurallarını kendi çıkarları için kadınlara dayatanlar da yine bu güçlü erkekler. Bununla birlikte, mülksüzleşmiş erkekler de Sovyet kültürünün cinsiyetçi kavramlarını kullanıyorlar; çünkü onlar da, işsizlik, ücret kesintileri, yabancı ve yerli zengin erkeklerin tüketimci ve kuralsız yaşam tarzları gibi Sovyet sonrası değişimlerin kendi erkekliklerini dışlamış olduğunu düşünüyorlar. Sovyet sonrasında erkeklik ile zenginlik arasında sıkı bir bağ kurulmuş; değişimle birlikte mülksüz erkelerin erkeklikleri küçümsenmeye zengin olanlarınki yüceltilmeye başlanmış.

Çalışan kesimler içinde bulundukları koşullardan yalnızca ülkedeki seçkinlerle yabancıları sorumlu tutuyorlar, böylece, yaşanan karmaşa içinde ortaya çıkması çok muhtemel olan büyük etnik çatışmalar şimdilik önlenebiliyor. Çeşitli kaynaklara ulaşabilmek için kurulan etnik kökene dayalı ilişki ağları arasındaki rekabet giderek yoğunlaşırken, buna devletin Kazaklaştırılması da eklendiğinde, etnik gerilimlerin artması kaçınılmaz görünüyor. Ancak hem Kazakların hem de Kazak olmayanların paylaştıkları ortak bir Sovyet kimliği duygusu etnik çatışmaların büyümesini ve şiddetlenmesini engelliyor. Örneğin, Ruslarla kırsal kesimden gelen Kazaklar arasındaki etnik çatışmalar zaman zaman zirveye ulaştığı halde, iki taraf da şimdiki durumdan birbirlerini değil, seçkinleri sorumlu tutuyor. Daha dindar, daha "geleneksel" olan kırsal kesim Kazakları Sovyet kimliğinin en sadık savunucuları, çünkü Sovyet sonrası değişimler tam anlamıyla onların hayatlarını perişan etmiş durumda.

YEDİNCİ BÖLÜM

ETNİK GERİLİM

Bu bölümde etnik konuların tümüne girmeksizin, Almatılılarca karmaşanın başlıca unsurlarından biri olarak görülen etnik gerilimi ele alacağım. Onlara göre gerilimin asıl nedeni, etnik kökene dayalı ilişki ağlarının kurulmuş olması, devletin Kazaklaştırılması ve her ikisiyle de yakından ilgili olan kaynak paylaşımı. Devlet kurumlarının kendileri zaten önemli birer kaynak, çünkü bu kurumların birinde elde edilecek üst düzey bir görev, etki şebekeleri içindeki değiş tokuş yoluyla daha başka kaynaklara ulaşımı sağlıyor. Kazak olmayanlar çeşitli devlet makamlarını ve üniversitelerdeki üst düzey görevleri Kazakların kendi tekellerine aldıklarını düşünüyorlar. Konut ve pazar yerleri gibi kentsel alanlar için de sürekli bir mücadele gündemdeyken, sanayi sektöründeki işler için büyük bir rekabet yoktu. Çünkü sanayi çökmüş, ücretler düşürülmüş, maaş ödemeleri ertelenmişti ve ne göçmen ne de kentli Kazaklar fabrikalarda çalışmaya istekliydiler. Aşağıda devletin Kazaklaştırılması ve kentsel alan mücadelesi üzerinde duracağım.

Devletin Kazaklaştırılması

Sovyet döneminde de Sovyet sonrasında da Kazakistan'da yüzden fazla farklı millet olduğu halde, cumhuriyet hep Kazaklarla ilişkilendirilegelmiş. Sovyet döneminde ülkeye ismini veren ulus Kazaklar olduğu için cumhuriyet de böyle adlandırılmıştı ve Kazakların hem yükseköğrenimde hem de idari görevlerde yasayla belirlenmiş kotaları vardı. Ne var ki, o dönemde cumhuriyetin Kazaklarla ilişkilendirilmesi Kazak olmayan halk için büyük sorunlar yaratmıyordu, çünkü Kazakistan'da yaşayan herkes fiilen Sovyetler Birliği vatandaşı sayılıyordu. SSCB'nin parçalanmasından sonra Kazak olmayanlara iki seçenek tanınmıştı: ya yeni devletin yurttaşı olacaklardı ya da kendi "memleketleri"nin "vatandaşlığı"nı alacaklardı.[1] Ancak insanlar verilen bu seçeneklerden pek memnun kalmamışlar. Aleksander, Kazak olmayanların çelişkili konumlarını şöyle dile getirmişti: "Burada ben ikinci sınıf vatandaşım, ama Moldava'da da beni bekleyen yok."

Kazak olmayanlar kaygılılar. Bunun başlıca nedeni ise bağımsız yeni devletin çeşitli şekillerde Kazaklaştırılmaya çalışılması: İlkin, anayasada devletin dili Kazakça olarak ilan edilmiş (madde 7.1, s.7). İkincisi, devlet adabı, tatiller ve ülke kahramanlarının tümü Kazaklarla ilişkilendirilmiş. Üçüncüsü, cadde ve yer isimleri Kazakça'ya çevrilmiş, banknotlar üzerindeki resimler de Kazaklara ait. Kazak olmayanlar sistemli bir şekilde devletin yüksek ve orta düzey makamlarından alınıp yerlerine Kazaklar atanmış. Parlamento gibi seçimle gelen bir devlet organında bile, seçimler sırasında nüfusun yalnızca yüzde 42'sini oluşturdukları hal-

1 Vatandaş ve memleket kavramları resmi dilde kullanılan kelimeler. Konuştuğum Kazak olmayan halktan çoğu insanın görüşüne göre, terimlerin ikisi de yanlış kullanılıyor, çünkü onlar da Kazakistan'ı kendi vatanları sayıyorlar.

de çoğunluğu Kazaklar ele geçirmiş. Kazakların devlet kurumlarında hâkimiyeti ele geçirmeleri Kazak olmayanlarca yolsuzlukların asıl nedeni olarak görülüyor. Onlara göre, devlet yetkilileri çeşitli makamları, kredileri ve yüksek öğrenimdeki görev yerlerini dost ve yakınlarına dağıtıyorlar. Kazak olmayanlar bu hâkimiyetin meşruluğunu, anayasaya ve devleti yalnızca Kazaklarla değil Kazak halkıyla özdeşleştiren Nazarbayev'in konuşmalarına dikkat çekerek sorguluyorlar.

Anayasa, devleti Kazak halkının devleti olarak tanımlanıyor. Bununla birlikte, hem anayasanın kendi dili, hem de Kazakça'nın anayasayla devlet dili ilan edilmiş olması, Kazaklara ayrıcalıklı bir konum verildiğini gösteren başlıca unsurlar. Anayasa'nın girişi şöyle:

> Biz, Kazakistan halkı,
> bizi birleştiren ortak tarihi kaderimiz sayesinde,
> bizim olan Kazak topraklarında bir devlet kuruyor,
> kendimizi özgürlük, eşitlik ve beraberlik ülkülerine bağlı, barışsever sivil bir toplum olarak görüyor,
> dünya birliği içinde hak ettiğimiz yeri almayı diliyor,
> mevcut ve gelecek kuşaklar önündeki büyük sorumluluğumuzun bilinciyle, hâkimiyet hakkımızı kullanarak,
> birinci anayasamızı kabul ediyoruz. (Anayasa, 1995: s.3, abç.)

Anayasa'da devletin yalnızca Kazak kökenlilerle değil, Kazakistan halkıyla özdeşleştiriliyor oluşu, "bizim olan Kazak topraklarında" ibaresiyle bozulmuş. Devletin kâğıt üzerinde tüm etnik gruplarla ilişkilendirilmesine karşın gerçek hayatta Kazakların elinde olması bir tutarsızlık göstergesi ve bu durum Kazakistan'daki etnik grupların devletle ilişkilerini de açıkça ortaya koyuyor. Kazaklar açısından, ülke

topraklarının kendileriyle ilişkilendirilmesi Kazak olmayanların Kazakistan'da kalmak istiyorlarsa devlet içindeki Kazak egemenliğini kabul etmeleri anlamına geliyor. Örneğin, Kazak bir meslektaşım Kazakistan'da etnik ayrımcılık olmadığını iddia ettiğinde, "O halde neden bu üniversitedeki öğrencilerin yüzde 75'i Kazak?" diye sormuş, şöyle bir yanıt almıştım: "Çünkü, Kazakistan'dayız. Rusya veya Özbekistan'da olsak, öğrencilerin yüzde 75'i Rus ya da Özbek olurdu".

Kazak olmayan halk ise bu tutarsızlığı başka türlü yorumluyor; Kazakların "bizim topraklarımız" iddialarına karşı onlar da "vatan toprağı" kavramını ileri sürüyor, Kazakları iktidarı gasbetmekle suçluyorlar. Kazakların cahil, sorumsuz, tembel olduklarını, devleti kendi kabile kültürlerine göre ve kötü idare ettiklerini söylüyorlar. Mahallemde yaşayan Rus bir ailenin anlatmış olduklarıyla konuyu açmaya çalışalım: Baba 44 yaşında ve bir güç istasyonunda çalışıyor. Anne 40 yaşında bir mühendis, görevli olduğu fabrika yarım kapasite çalıştığı için o da yarı zamanlı çalışıp yarım maaş alıyor. Kızları 21 yaşında, evli ve üniversitede Fransızca okuyor; kocası da öğrenci. Hepsi aynı evde oturuyorlar. Hiçbiri "saf" Rus olmadığı halde, kendilerini Rus kabul ediyorlar. Aile üyelerinin tümü Kazak seçkinlerin Ruslara karşı ayrımcılık yaptıklarını düşünüyordu. Baba, resmi yerlerde ayrımcılık hakkında konuşmaktan korkulduğunu söylediğinde, Kazak meslektaşlarının kendisine ayrımcı davranıp davranmadıklarını sordum, "Hayır, onlar da benim gibi çaresizler. Yalnızca yüksek makam sahiplerinin buna gücü yetiyor. Kazaklar yalnızca Ruslara değil, kendi milletine karşı da ayrımcı davranıyorlar. Birbirlerine rakip üç ayrı *cüz* (kabile konfederasyonu) var", dedi. Ona göre rüşvet alma fırsatları devlet aygıtı içindeki işleri cazip kılıyor. Anne de konuyla ilgili olarak şunları belirtti:

Kazaklar kabilelerinden omuzlarına bir koyun atıp kente gelirler. Üniversitede görevli bir Kazaka bunu rüşvet olarak verir, kendilerine bir yer ayarlarlar. Diploma alana kadar birkaç koyun daha verilir. Mezun olunca oğlanın babası, başka bir Kazaka birkaç koyun daha verir, oğluna iş bulur. Ama çocuk işin altından kalkamaz, çünkü bir şey öğrenmemiştir. Tek yaptığı orada oturup rüşvet yemektir.

Kızlarının anlattıkları da şunlar:

Üniversiteye girmek için ya sınavların tümünden 5 almak ya da her yıl 5.000 dolar gibi yüksek bir ücret ödemek gerek. Yazılı, okuma, konuşma ve teypten dinlenen bir hikâyeyi anlatma gibi çeşitli sınavlardan geçmek zorunlu. Ben, ilk üçünden 5 aldım ama dördüncü sınavda teypten gelen ses çok kısık olduğu için hiçbir şey duyamıyordum. Rus kadın gözlemciye derdimi söyledim. Bana, sesin gayet iyi olduğunu, dikkatle dinlersem duyabileceğimi söyledi. Ama ses hâlâ bozuk geliyordu, ben de hikâyeyi yeterince iyi anlatamadım. Bana 2 verdi, ayrımcılık yaptı.

"Neden? O da Rus değil miydi?", diye sorarak araya girdim.

Evet ama o da kendi konumu için kaygılanıyor, Kazakları memnun ederek kendi yerini sağlamlaştıracağını sanıyor. Sonra sınav komitesine gidip, "Diğer sınavlardan 5 aldım, dinleme sınavından 2 almam hiç de mantıklı değil", dedim. Hak verdiler ve bir kere daha dinlememi istediler. Ses yine kötüydü ama 4 almayı başardım. Daha fazlasını hak ettiğimi bildikleri için de 5 verdiler, böylece bölüme girebildim. Oysa Kazaklara farklı davranıyorlardı. Örneğin yazılı sınavda Kazak bir kızın kurallara aykırı olduğu halde sözlük ve kitap kullanmasına izin verdiler.

Kazak olmayan çoğu kişinin benzer yakınmalarına tanık oldum. Bir keresinde, bir Kazakla evli olan Tatar bir kız öğrencim, Kazakistan'daki etnik ayrımcılık üzerine yazdığı makaleyi sınıfta okumuş biz de tartışmıştık. Metninde Kazakların kamu sektöründe ayrımcılık yaptıklarını, ama yeni oluşan özel sektörde kârlılık (ussallık) mantığına uyulduğunu, ayrıca bu iş yerlerinde çalışanların çoğunluğunun Kazak olmayan kesimlerden gelmesine bağlı olarak etnik ayrımcılığın daha az görüldüğünü ileri sürüyordu. Ona göre özel firmalar çalışanlarını etnik kökenlerine göre değil, yeteneklerine göre işe alıyorlardı. Kazaklar da dahil tüm öğrenciler onunla aynı görüşte olduklarını belirttiler. Kazaklar kredileri kendi aralarında paylaşmakla da suçlandılar (bkz. Üçüncü Bölüm). Mahallemden yaşlı bir Rus kadın bu konuda şunları anlatmıştı: "Dış ülkelerden borç alıyorlar ama paralar hiçbir iz bırakmadan yok oluyor. Akrabalarına dağıtıyorlar." Torunlarını işaret ederek, "İlerde bu paraları onlar ödemek zorunda kalacaklar", diye de eklemişti.

Kazak arkadaşlarımla Kazak olmayanların bu suçlamaları hakkında konuştum. Tümü Kazakların iktidarı ele geçirdiklerini kabul ediyordu. Ancak gerçek iktidarın Kazak seçkinlerin kurdukları ilişki ağlarında aranması gerektiğini, geriye kalan Kazakların büyük bölümünün diğer etnik gruplarla karşılaştırıldığında çok daha fazla mülksüzleşmiş olduğunu ileri sürdüler. Örneğin karısıyla birlikte başka bir Kazakın büfesinde çalışan Saken, Kazakistan'ı idare edenlerin Kazak olduğunu kabul ediyor, ama ülkedeki en yoksul halkın da yine Kazaklar olduğunu söylüyordu. Şöyle açıklamıştı:

> Etrafına bak. Kazakların milliyetçi olduğundan yakınan Rusların evleri arabaları var. Ama Kazakların çoğunun hiçbir şeyleri yok. Yedi yıldır Almatı'dayım, hâlâ yurtta kalıyorum. Arabam yok. Ruslar bizim tembel olduğumuzu

söylüyorlar. Sen biliyorsun, Amira ve ben geceleri bile çalıştığımız halde para biriktiremiyoruz. Almatı bir Rus kenti, Kazakların çoğu yurtlarda kalan öğrenciler ya da kiralık evlerde oturan göçmenler. Bu insanların geldikleri kırsal kesimlerde açlık kol geziyor. Kazakistan'ın her yerinde insanların Almatı'daki gibi yaşadıklarını sanma. Oralarda hayat çok daha zor, ekmek ve çayla besleniyorlar, çocuklar ayakkabısız dolaşıyor.

Roslan, mahalledeki büfe sahiplerinden bir başka Kazak, sürekli Kazak seçkinlerin yaptıkları yolsuzlukları ve kayırmacılığı eleştirmekteydi. Yine de Kazak olmayanların çoğunun, özellikle Rusların, Kazaklardan çok daha iyi durumda olduğu görüşüne katılıyordu. Devlet kaynaklarının Kazak seçkinlerin elinde olduğunu kabul ediyor, Rusların, Tatarların, Yahudi ve Korelilerin de özel ticaret sektörüne hâkim olduklarını ileri sürüyordu. Dediğine göre, kendisi gibi perakendecilere mal satan toptancıların tümü Rus, Tatar ve Yahudi. Kumarhanelerin çoğu da Korelilere ait. Koreliler Güney Kore tarafından destekleniyor, diğerlerinin de Rusya'yla ilişkileri var (Yahudiler ayrıca İsrail'le de bağlantılı). Oysa, Kazaklar bu fırsatların hiçbirine sahip değiller. Üstelik, Kazakların çoğu kırsal kesimden geliyor, özel sektörde işe girebilmeleri için gereken yabancı dil bilgileri yok. Rusçaları da yeterli değil; Ruslar, Yahudiler ve Tatarlar başka yabancı diller biliyorlar.[2] Kazakların özel sektörde açılan yeni emek piyasasında Ruslarla rekabet edebilmelerini sağlayacak mesleki becerileri falan da yok. Roslan Rus arkadaşımız Nikolaeviç'in çalıştığı çokuluslu bir firmadan söz ederek, orada ortalama ücretin (500 dolar) bir üniversite hocasının maaşının on katı olduğunu da eklemişti. Firmada ça-

2 Ona göre Rusça yabancı dil değildi.

lışanların tümü Rusmuş, buna rağmen hâlâ Kazakların her şeyi aldıklarından şikâyet ediyorlarmış.[3]

Devletin Kazaklaştırılma girişimleri, hem Kazak olmayanlar içinde hem de Kazak seçkinlere karşı olan Kazakların çoğu arasında, farklı boyutlarda da olsa, yaygın ama genellikle örgütsüz ve edilgen bir muhalefete yol açıyor. Kazak olmayanlar Kazaklaştırma projesinin kendisine, Kazaklarsa Kazaklaştırma biçimine karşılar. Oldukça başarılı bir muhalefet örneği kentli halk tarafından dil politikası konusunda verilmişti (ilerde ele alınacak). Başka bir örnek de, Kazak olmayan halkın devlet törenlerine katılmıyor olması. Ben oradayken kutlanan Abay Kunanbayev'in 150. doğumgünü törenlerini mahallemdeki Kazak olmayan kesim hiç de coşkuyla karşılamamıştı. Abay, çoğulculuktan yana bir kişi olarak ünlendiği için aslında kutlamalara karşı değillerdi. Ama insanların çoğu genç bir Ukraynalı kadının şu sorusunu paylaşmaktaydı: "Halkımız yoksulluk içinde yaşarken Nazarbayev neden kutlamalara bu kadar para harcıyor?" Diğer bir muhalefet örneği de insanların yeni sokak isimlerini kullanmayı reddetmeleriydi. Bu o kadar yaygın bir eğilimdi ki, ben bile yeni isimleri öğrendiğim halde, şimdi ana caddelerin yalnızca eski isimlerini anımsayabiliyorum. İsim değişikliklerinden hem Ruslar hem de Kazak olmayan Müslümanlar hayal kırıklığına uğramışlardı. Ma-

3 Bu firmaya birkaç kez gittim. Çalışanların tümü, yarı Özbek yarı Tatar bir kadın ile Çeçen bir erkek dışında, Rus'tu. Bir keresinde, Nikolaeviç'in odasında başka bir Rus meslektaşıyla çay içerken, onları kızdırmak için, 'Siz Ruslar burada 500 dolar alıyorsunuz, oysa benim üniversitemde Kazak meslektaşlarım yalnızca 50 dolar kazanıyorlar, buna rağmen hâlâ Kazaklara milliyetçi diyorsunuz', dedim. Nikolaeviç'in meslektaşı gülümseyerek, 50 doların onların kâğıt üstündeki maaşları olduğunu, gerçek gelirlerinin öğrencilerden aldıkları rüşvetlerle kendi maaşlarının çok üstüne çıktığını söyledi. Sonra, 'Neden burada hiç Kazak yok?' diye sordum. Nikolaeviç gülerek, 'Çünkü onlar tembel, çalışmayı sevmezler, devlet dairesinde oturup rüşvet almayı tercih ederler', diye yanıtladı.

hallemden Uygur bir elektrikçi bana Dzerzhinsky Caddesi'nde bir iş bulduğunu söylediğinde ona caddenin yeni ismini sormuş, şöyle bir yanıt almıştım:

> Bilmiyorum. Neden değiştirdiklerini de anlamıyorum. Komünistlerin isimleri olduğu için değiştirdik diyorlar. Yalan. Değiştirdiler çünkü bu kahramanlar Kazak değillerdi. Zhambyl[4] ve Kunaev[5] de komünistti, ama adlarının verildiği caddelerin isimlerini değiştirmediler çünkü onlar Kazak.

Muhalefetin en önemli biçimi halkın büyük bölümünün sorguladığı yeni devletin kimliği konusunda ortaya çıkıyor. Seçkinler kurdukları devleti "Kazakistan Halkı" kavramı üzerinden tanımlıyorlar. Buradaki Rus aydınlardan birine göre bunun üç amacı var: Seçkinlerin meşruluğunu sağlamak, Sovyet geçmişten kopulduğunu göstermek ve Kazakistan'ın yalnızca Kazaklara değil, bu topraklarda yaşayan herkese ait olduğunu söyleyerek etnik çatışmaları önlemek.

"Kazakistan Halkı" kavramını herkes kabul ediyor, bununla birlikte halkın kavramı kullanma biçimi Kazak seçkinlerinden farklı. İnsanlar bu kavramı Sovyet halkları içinde Kazakistan'da oturanları kastetmek için kullanıyorlar, Kazaklar Sovyet halkının bir alt bölümü olarak değerlendiriliyor. Kazak bir kız öğrenci, "Yabancılar karşısında biz Sovyet halkıyız, ama Rusya karşısında Kazakız", demişti. Bu cümleden yola çıkarak halk kavramının nasıl kurulduğunu incelemek mümkün: İlkin, halklık yabancılar ve Rusya karşısında farklı tanımlanıyor. İkincisi, Rusya halkı ile Kazakistan halkı aslında Sovyet halkı içinde sayılıyor. Üçüncüsü Kazakistan Halkı imgesi Kazakistan'daki Ruslara

4 Kazak şair.

5 Kazakistan komünist parti genel sekreteri (1962-86).

göre değil, Rusya halkına göre oluşturuluyor. Peki, neden Kazakistan'ın toprak bütünlüğü, başka bir Sovyet sonrası cumhuriyetle değil de Rusya ile karşılaştırılarak ifade ediliyor? Çünkü insanların Baltık cumhuriyetleri dışında kalan diğer Sovyet sonrası cumhuriyetlerle özdeşlik ve ayrılık duyguları aynı ve Rusya bu imgelemde merkezi bir rol oynuyor. Moskova eskiden olduğu gibi şimdi de odak noktası. İnsanlar Moskova'da olan biten her şeyin kendi kaderlerini de belirlediğine inanıyorlar. Bunun en iyi göstergesi de 1996 yılında Rusya'da yapılan iki turlu devlet başkanı seçimlerinin Kazakistan'daki anayasa referandumu ve parlamento seçimlerinden daha fazla ilgi uyandırmış olması. Mahallemdeki insanların çoğu, etnik kökenleri ne olursa olsun, Kazakistan ulusal televizyonunu değil, Moskova'dan yayın yapan ORT (Rus devlet televizyonu) ile NTV'yi (özel bir kanal) izliyordu. Çoğu *Argumenty i fakty* gibi Moskova'da yayımlanan gazeteleri okurdu. Moskova ve St. Petersburg, özellikle kentli Kazakların kültürel açıdan ilgisini çeken başlıca kentler. Üniversite hocası Kazak bir kadın, "Leningrad ve Moskova bizim Mekke ve Medine'mizdir", demişti. Moskova'da moda olan sanat, müzik, mafya eylemleri ve yeni iş alanları Almatı'da da aynen taklit ediliyor.

Ayrıca, sıradan insanların Kazakistan Halkı anlayışı iki nedenle seçkinlerden farklı: hem Kazak kimliğini Sovyet kimliğiyle bütünleyerek geçmişle olan bağlarını koruyorlar, hem de halk kavramını seçkinler, mafya ve yeni zenginlerin karşısına koyarak kendilerini onlardan ayrı tutuyorlar. Seçkinlerce dayatılan yeni devlet kimliği bu yolla sorgulanıyor. Alt kesimlere göre, devletin Kazaklaştırılması ve bu amaçla yapılanlar halkın devletle özdeşleşmesine engel oluyor. Yalnızca Kazak olmayanların değil, Kazakların çoğunun da devlete yabancılaşmış olduğu söyleniyor. Devlet, eski komünist parti üst düzey yetkililerden oluşan şimdiki Kazak

seçkinlerin kurdukları küçük ama güçlü ve birbirine rakip ilişki ağları kullanılarak tekelleştirilmiş. Kazak seçkinler geçmişteki güçlerini yeni piyasacı görüşlere dayanarak ve eski devlet aygıtını yeniden yapılandırarak artırıyorlar. Yeniden yapılanmanın başlıca özelliği ise her şeyin demokratik bir süreç içinde değil, eski Kazak komünist seçkinlerin kurdukları şebekeler arasında geçen sert rekabet koşullarında, cambazlık ve el altından yapılan işlemlerle gerçekleştiriliyor olması (Masanov, 1996a).

Anayasa ve seçimlere rağmen, yeni devlet otoriter eğilimlere sahip (Bremmer ve Welt, 1996; Olcott, 1997). Yalnızca Kazak olmayanlar değil Kazakların çoğu da devletten dışlanmış durumda. Almatı'da da seçkinlerin tekelinde bulunan devlet yapısından hem kentli Kazaklar hem de kırsal kesimden gelmiş Kazaklar yakınmaktaydılar. Kentli Kazakların en büyük sorunu dil politikasıydı. Kırsal kesimden gelenler ise, Sovyet sisteminin parçalanmasından sonra ekonomi çöktüğü halde kendi yaşadıkları yerlerde seçkinlerin hiçbir şey yapmamış olmalarından şikâyetçiydiler. Devletin Kazaklaştırılmasına karşı gösterilen tepkilerin başında devlet mallarının özelleştirilmesiyle ilgili konular geliyordu (Üçüncü Bölüm). Çoğu insanın paylaştığı başka bir görüş de, devlet yetkilileri ile mafyayı birbirine bağlayan şebekelerin temel kaynakların büyük bölümünü ele geçirmiş olmaları yüzünden geriye halkın geçimini sağlayacak pek bir şeyin kalmamış olması. Mafyayla, devletle ilişki kuranların zengin oldukları, diğer kesimlerinse yoksullukla, devlet ve mafyanın zorbalıklarıyla boğuştukları iddia ediliyor.

Bu süreçte kendilerini ayrıcalıksız konumlarda görenlerden hem kentli hem de kırsal kesim Kazaklar tüm sorumluluğu seçkinlerin yolsuzluklarına ve mafya bağlantılarına, Kazak olmayanlarsa, özellikle Ruslar, Kazak çoğunluğun dışlanmış olduğunu kabul etmekle birlikte, Kazaklara yük-

lüyorlar. Çünkü, mülksüzleşmiş Kazakların bile en azından dil politikasından ve kentsel mekân mücadelesinde devletin onlardan yana çıkmasından yararlandıklarını düşünüyorlar. Aşağıda bu konuları ele alacağım.

Dil politikası

Glasnost ile tetiklenen ulusal hareketlerin tümünde etnik dillerin yeniden canlandırılmasına verilen önem ortak bir özellikti. Kazakistan'da, şair Solemenov gibi Kazak aydınlarca da ifade edildiği gibi, dil konusu bağımsızlıktan sonra yeni bir ivme kazanır. Yeni devletin vatandaşı olabilmek için Kazak dilinin bilinmesi şart koşulmasa da kamu sektöründe işe girmek için Kazakça resmi önkoşul olur. Başlarda Kazak seçkinler halkı kısa zamanda Kazakça öğrenmeye zorlarlar. Ancak öngörülen kısa dönemli programları üç ana sorun engeller: altyapı eksikliği, ekonomik teşviklerin yetersizliği ve siyasal muhalefet.

Sovyet döneminde Kazak okulların bulunmasına ve üniversitelerde Kazakça eğitim verilmesine karşın, Almatı'da Rus dili Kazakça'dan önde gelmekteydi. Kırsal kesimdeyse kitaplar ve öğretmenler Kazakça konuşan halka yönelikti ve ağırlıklı olarak Kazak okullar bulunuyordu. Almatı'da evlerde ve işyerlerinde iletişim dili halen de Rusça. Kazakça ikinci dil olarak öğretiliyor, ama bunun için gerekli kitap, sözlük ve öğretmen yetersiz. Kazak dili devletin temel simgelerinden biri olduğu halde, seçkinler bu amaç doğrultusunda gerekli yatırımı yapmıyorlar. İyi öğretmenlerin ve kitapların bulunmaması Kazakça öğrenmeyi zorlaştıran başlıca etkenler. Çocuklarını Kazak okullara göndermiş olan birçok Kazak bir süre sonra Rusça eğitim veren okullara dönmek zorunda kalmış, çünkü dili iyi öğrenemeyen çocuklar diğer derslerde de başarısız olmuşlar (Dave, 1996).

Altyapı eksikliğinin yanı sıra, Kazakça öğrenmenin önündeki başka bir engel de uygulamaya yönelik teşviklerin olmaması. Rusça günlük iletişimde kullanılıyor, İngilizce ve diğer yabancı dillerse ekonomik getiri sağlıyor, ama insanların Kazakça öğrenmelerini teşvik edecek pek bir uygulama alanı yok. Kamu sektöründe idari görevler için önkoşul olmakla birlikte, Kazakça bilmek tek başına bu işleri alabilmek için yeterli değil, çünkü bu makamlar seçkinlerin elinde ve onlar tarafından dağıtılıyor.

Kentli Kazaklar da dahil, kentte yaşayan etnik grupların tümünün devletin dil politikasına karşı olmaları da kısa dönemli başarıyı engelleyen başka bir etken. Kentteki kültürel egemenliklerine tehdit oluşturacağı ve Kazaklaştırma sürecinin bir parçası olduğu için, Slavlar dil politikasına muhalif olan başlıca kesim. Almanca öğrenen genç bir Ukraynalı kadının tutumu bu durumu açıklamaya yeterli:

> Kocam Kazakça'nın ölü bir dil olduğunu söylüyor. Zamanımızı kimseye yaramayacak bir dili öğrenmekle neden harcayalım. Nazarbayev bize Kazakça öğrenmemizi emrettiğinde ne ben, ne kocam, ne de kız kardeşim bunu ciddiye aldık. Eğer yeni bir dil öğreneceksek, İngilizce, Almanca ya da başka bir Avrupa dili öğreniriz dedik. Ama annem fakültedeki görevini kaybetmemek için Kazakça derslere gitti ve çok zorlandı. Güzel bir dil olmadığını, kulağa yabancı geldiğini söylüyordu. Kazakça modern zamanlara uymayan geri kalmış bir dil. Kazaklar iktidarda olduklarını göstermek için bizi Kazakça öğrenmeye zorluyorlar.

En fazla karşı çıkanlar Slav kökenliler olmakla birlikte, kentli Kazaklar da dahil, kentte yaşayan herkes Kazak dili'nin yeni konumuna karşıydı. Çoğu, kullandıkları dil Rusça olduğu için yeni dil politikasının ayrımcı olduğunu düşü-

nüyor. Koreli bir üniversite hocası hoşnutsuzluğunu şöyle dile getirmişti:

> Sovyet döneminde üniversitelerde Kazaklara yüzde 50, diğer gruplara yüzde 50 yer ayrılıyordu. Şimdi Kazaklara ayrılan yerin oranı yüzde 80. Kazakça bölümlerin[6] yüzde 50'sini Kazaklar dolduruyor. Rusça'ya ayrılmış yüzde 50'lik yerin de yüzde 30'u yine Kazaklarca işgal edilmiş durumda.

Kentli Kazakların dil politikası karşısındaki tutumları diğer gruplara göre daha belirsiz, çelişkili ve karmaşık; çıkarları da var, kayıpları da. Etnik kimlikleri ve az da olsa Kazakça bilmeleri devlet aygıtı içinde ayrıcalıklı konumlara gelmelerini sağlıyor. Devletin yüksek ve orta kademe görevlerinden Kazak olmayanların sürülmesiyle ve Rusça'nın devlet kurumlarında ve gündelik hayatta hâlâ kullanılıyor olması nedeniyle Rusça'yı da iyi bilen kentli Kazaklar, boşalan makamlara getirilmişler. Ancak, aynı zamanda Kazak seçkinlerin Kazak dilini kendi yakınlarını üst düzey görevlere getirmek için bahane olarak kullandıklarından da yakınılıyor. Kentli Kazakların ana dili Rusça ve Kazakça bilgileri üst düzey kamu görevleri için yeterli değil. Dolayısıyla kentli Kazaklar ikili bir konuma sahipler. Bir yandan Ruslar karşısında sağladıkları ayrıcalıkları meşrulaştırmak için Kazak dilini biliyor olmalarını kullanıyorlar, ama öte yandan daha üst düzey görevler elde etmek için yeterli olmayan Kazakça bilgileri nedeniyle bu politikaları desteklemiyorlar.

Kentli Kazakların Kazakça ve Rusça'yla duygusal ilişkileri de karmaşık ve çelişkili. Çoğu, Kazak dilini iyi bilmediği için esef duyuyor; sömürgeci politikaları yüzünden Rusları suçluyor. Yine de kentli olanlar duygusal olarak Rus diline

6 Kazakistan'daki üniversitelerde genellikle her bölüm içinde Kazakça ve Rusça olmak üzere iki alt bölüm var. Öğretim dili birinde Kazakça diğerinde Rusça.

Kazakça'dan daha bağlılar. Örneğin, bir keresinde öğrencilerimden birinin Kazak annesi tarafından verilen küçük bir aile yemeğine davet edilmiştim. Kızın ablası ve ailesi ile iki erkek kuzeni ve aileleri de davetliydi. Daha önce bu hanımın Rusların sömürgeci politikaları yüzünden ana dillerini kaybettiklerinden yakınmasına tanık olmuştum. Oysa yemek sırasında sürekli Rusça konuştular, Rusça kadeh kaldırdılar ve sarhoş olduklarında hem kadınlar hem de erkekler Rusça şarkılar söylemeye başladılar. Üniversitede de yalnızca iki kişi birbiriyle Kazakça konuşurdu. Onlar Kazakça selam verirler ama karşı taraftan Rusça yanıt alırlardı. Ders verdiğim sınıflardan ikisi Kazakça bölümdeydi; her birinde kız erkek 16 Kazak öğrenci vardı. Öğrenim dili Kazakça olmasına karşın, Şimkent ve Kızılordu'dan gelen iki kız dışında, öğrenciler kendi aralarında Rusça konuşurlar, çoğu Kazak olan öğretmenleriyse derslerini yine Rusça verirlerdi. Sınıflarımın birinde, "Madem Kazakça konuşmuyorsunuz, dersler de Kazakça yapılmıyor, neden Kazakça bölümü seçtiniz?" diye sordum. Almatılı erkek öğrencilerden biri dalga geçerek, "Çünkü biz Kazaklar zekiyiz", dedi ve tüm sınıf kahkahaya boğuldu. Açıklamasını istediğimde şunları anlattı:

> Rusça bölümlerde olabildiğince Kazak öğrenci olsun istiyoruz. Ama o bölümlerde okumak isteyen başkaları da var, Kazakça bölümlerin yarısı bize ayrılmış durumda. Ayrıca diplomada Kazakça bölümü bitirdiğimiz belirtilirse gelecekte daha iyi işler bulma şansımız olacak.

Sınıfa bu görüşe katılıp katılmadıklarını sordum. Tümü onayladı. "Peki öyleyse neden Kazakça konuşmuyorsunuz?" diye sorduğumda sınıf sessizleşti. Sonra Şimkentli kız sessizliği bozup, "Kazakça konuşmaktan utanıyorlar",

dedi. Bunun doğru olup olmadığını sorduğumda, yine bir süre sessiz kaldılar, sonra Almatılı evli bir genç kadın utangaç bir sesle, "Almatı'da gençler Kazakça konuşmazlar çünkü Güneyli denmesinden korkarlar", dedi. Kazak dilini ve "gelenekleri"ni iyi bildikleri düşünülen Güneyli Kazak erkekler Almatı'da toplumsal anlamda damgalanmış bir grup (ilerde değinilecek). Kazak dilinin kötülenmesi ise Sovyet dönemine özgü bir konu. Rusça uygarlık, ilerleme ve kentleşmeyle ilişkilendirilirken, Kazakça geri bir kabile dili olarak tanımlanıyor. Kazakça'yı yeni öğrenmiş Kazak öğrencilerimden bir kız heyecanla şunları söylemişti:

> Annem, ben küçük bir kızken Kazakça konuştuğumu ama kendisinin beni bu dili unutmaya zorladığını pişmanlıkla hatırlıyor. İki yaşıma gelene kadar köyde anneannemle oturmuşum, sonra ailem beni Almatı'ya getirmiş. Orada Kazakça konuşulduğu için ben de öğrenmişim. Kente geldiğimde herkesin içinde Kazakça konuşmamdan annem çok utanıyormuş, bu nedenle Kazakça konuşmamı engellemiş.

Aynı aşağılamanın Almatı'da halen sürüyor olması Rus kültürünün egemenliğini koruduğunun bir işareti. Kültürel egemenlik siyasi ya da ekonomik egemenlik anlamına gelmese de, devletin Kazaklaştırılmasına rağmen Rusların ve diğer Kazak olmayan kesimlerin kendilerini Almatı'da evlerinde gibi hissetmelerine bir dayanak sağlıyor. Yukarıda değinildiği gibi, Rusça yalnızca Ruslar tarafından değil kentli nüfusun büyük bir bölümü tarafından konuşuluyor. Bu durum devletin Kazaklaştırılmasını sorgulayan basında ve entelektüel çevrelerde "Rusça konuşan nüfus" şeklinde yeni bir kavram ortaya çıkarmış.[7] Rusça Konuşan Nüfus (Russian

7 Bu kavramı ve anlamını kendisiyle yaptığım bir görüşme sırasında Kazak toplumbilimci N.Masanov'dan öğrendim.

Speaking Population - RSP), Kazaklaştırmaya karşı olan ve haklarını savunmak amacıyla ortak politik çıkarlar etrafında bir araya gelmiş bir kesim. Kavram henüz sıradan insanlar arasında yaygınlaşmış değil, ama hem devletin dil politikasına, hem de kırsal kesimden gelmiş göçmen Kazaklara karşı olanlar arasında paylaşılan duyguları dile getiriyor.

RSP'nin etkin muhalefeti karşısında seçkinler bazı önemli kararlar almak zorunda kalmışlar. İlki, herkesin bir an önce Kazakça öğrenmesi gerektiği, aksi halde işlerinden atılacakları şeklindeki ilk uygulamalara son verilmiş. İkincisi, Kazakça devlet dili olarak yüksek konumunu korumakla birlikte, anayasada Rusça'nın da resmi dil olduğu belirtilmiş (madde 7.2, s.7, 1995). Kazak dilinin devletin tören dili olma konumu gündelik hayattaki Rusça egemenliği ile dengeleniyor. Nazarbayev 1996'nın yılbaşı akşamı ulusal televizyonda Kazak halkına Kazakça seslenirken, Rus bir erkek şöyle söylemişti: "Gör bak, ilk beş dakikayı Kazakça, sonraki yarım saati Rusça konuşacak."

Atılan geri adımlara karşın, Kazak seçkinlerin uzun vadede Kazak dilini gündelik hayatta kullanılan başlıca dil yapma tasarılarından vazgeçtiklerini ileri sürmek mümkün değil. Bilimler Akademisi'nin başkanı ile yine önde gelen üniversitelerden birinin rektörünün söylemiş olduklarında bu açıkça görülüyor. Her ikisi de Kazak dilinin geleceği konusunda çok emindi. Akademinin başkanı Kazak okulların sayısının bağımsızlıktan bu yana hızla arttığını ve gelecek yıllarda bunun daha da hızlanacağını söylüyor, eğer Kazaklar çocuklarını Kazak okullara göndermeye devam ederlerse bunun eğitim altyapısını da geliştireceğini düşünüyordu. Şunlar onun sözleri: "Kırsal bölgelerden Almatı'ya göç eden Kazaklar, Rusların ülkeden ayrılmaları, Kazaklar arasında doğum hızının yüksekliği ve Kazak nüfusunun Ruslara oranla daha genç olması Kazakça'nın gelecekteki başarı

şansını artırmakta. Almatı'ya on yıl önce gelseydin Kazakça konuşan hiç kimse bulamazdın. Ama şimdi her yerde, pazarda, sokakta Kazakça duyuyorsun. On yıl sonra çok daha iyi olacak."

Rektörse bu görüşlere iki nokta daha ekleyerek katılmıştı. Birincisi, kentli Kazaklara ilerde bu kadar hoşgörü gösterilmeyeceği üzerineydi: "Bugün bakanlar Kazakça konuşuyorlar, ama onların emrindekilerin çoğu Kazakça'yı doğru düzgün bilmiyorlar. Bir sonraki kuşakta buna izin verilmeyecek. Çocuklar ilerde iyi işler edinmek istiyorlarsa Kazakça öğrenmek zorundalar." İkincisi, üniversiteye girişte Kazakça konuşanlara pozitif ayrımcılık yaptıklarını kabul ediyor, böylece Kazakça'nın bir iki kuşak sonra Rusça'nın yerini alacağını umuyordu. Oysa bütün bunlar Rusça konuşanlar arasında çocuklarının geleceği açısından büyük bir kaygı yaratmaktaydı. Gelecekte Kazakça bilmemelerinin zararını görecek olmaktan endişeliydiler.

Akademi başkanının da dediği gibi, Kazakça konuşanlar yalnızca Kazak seçkinler değil, güneyden kente gelen Kazaklar ile oralarda yaşayan kırsal kesim Kazaklar da Kazakça konuşuyorlar. Kırsal kesim Kazaklar arasında alan çalışması yapmadığım için tartışmamı kente gelenlerle sınırlı tutmak durumundayım. *Perestroika*dan önce kırsal kesimden kente göç eden Kazakların sayısı yok denecek kadar azmış. Bunun nedeni hem Kazakların kendi soyundan insanlarla bir arada yaşama istekleri, hem de kentte oturma izni almalarının zor olmasıymış. *Perestroika* ile uygulamaya konulan ekonomik politikalar sonucunda Kazak kolhozlar gerilemeye, parçalanmaya başlamış ve buralarda çalışanlar geçimlerini sağlayabilmek için kentlere göç etmek zorunda kalmışlar. Bunlara kırsal kesimden öğrenim için kente gelen öğrenciler ile başka ülkelerde yaşayan Kazakların göçleri de eklenmiş. Kazakça konuşan Kazakların kente akını,

elbette beraberinde Almatı'ya yeni kültürel unsurlar ve toplumsal çatışmalar taşımış.

Hem Kazakların hem de Kazak dilinin ve "kültürü"nün varlığı bugün eskiye göre daha fazla telaffuz edilmekte. Rus bir kadın şöyle yakınmıştı: "Almatı bir Kazak kentine dönüştü. Otobüse bindiğinizde yolcuların çoğunun Kazak olduğunu görüyorsunuz. *Perestroika*dan önce insanların Kazakça konuştuğuna nadiren tanık olunurdu, ama bugün her yerde Kazakça duyuyoruz." Almatı'da konutlar ve kentsel mekânların denetimi için çatışmaları çıkaranlar da göçmen Kazaklar.

Konut çatışması

Konutlar 1992 yılında özelleştirilmiş. Rusça konuşan kentlilerin kiracıları olan Kazak göçmenler bundan en çok zarar gören kesim. Özelleştirmeden önce devlet konut sağlamaktan sorumluyken, bugün konutlar satın alınabiliyor. Beşinci Bölüm'de ele aldığımız gibi, genç fahişelerin seks işçiliği yapmalarındaki asıl amaç kendi evlerini satın alabilmek. Kırsal kesimden gelen Kazaklar konutların özelleştirilmesinden yalnızca Rusların yararlandıklarını düşünüyorlar.

Rus bir ailenin evinde kiracı olarak oturan kırsal kökenli Bulat şunları söylemişti: "Rusların köpekleri için kulubeleri varken Kazakların yaşayacak bir evleri bile yok." Gerçekten de, köpekleri yavruladığında Bulat kokudan hoşlanmadığı için Rus aileyi terk etmişti. Şöyle diyordu: "Sovyet zamanında biz Kazakları kolhozlarda tuttular, Ruslarsa kentlerdeki dairelerde yaşıyorlardı, şimdi de bu evlerin sahibi oldular." Büfede çalışan ve yedi yıldır kocasıyla birlikte yurtta yaşayan Amira da şunları eklemişti: "Burası bizim toprağımız, Ruslar Rusya'ya gitsinler, evleri biz Kazaklara bıraksınlar."

Göçmen Kazaklar Rusların ve diğer kentli ev sahiplerinin

yüksek kiralar isteyerek kendilerini sömürdüklerinden de şikâyetçiydiler. Örneğin Bulat'ın ev sahibi işsiz bir alkolikti ve o şöyle yakınıyordu: "Bu alkolik Rusa ayda 50 dolar ödüyorum, onu ve ailesini ben besliyorum. Bu para benim gelirimin yarısı".

Öte yandan ev sahipleri de Kazak göçmenleri kendileri için bir tehdit olarak görüyor. Dördüncü Bölüm'de sözü edilen Özbek kadın annesi için bir daire almış, ama anne bir Rusla evli olan başka bir kızıyla Vladivostok'a taşınmıştı. Kadın evini benim bir arkadaşıma kiralamak istiyordu. Eve bakmaya gittiğimde çelik kapıyı göstererek, "Kapıyı değiştirdim, çünkü Kazaklar boş evlere girip oturuyorlar, sonra onları atabilmek için hâkime yüksek rüşvetler ödemek zorunda kalıyoruz", demişti. Ayrıca, Kazak olmayanlar Kazaklara dairelerinin tamamını değil, yalnızca bir odasını kiralamayı yeğliyorlar. Rus bir aile de boş dairelerini bir yabancıya 130 dolara kiralamıştı, oysa o sırada 200 dolar ödemeye hazır genç bir Kazak erkek vardı. Nedenini sorduğumda oğulları, "Daireyi Kazaklara kiralarsan önce kirayı ödeyip ödemeyeceklerinden emin olamazsın, sonra senin ihtiyacın olduğunda çıkıp çıkmayacaklarını bilemezsin", diye açıklamıştı. Dördüncü Bölüm'deki Aleksander da, bir arkadaşı ile daireyi boşaltmak istemeyen Kazak kiracısı arasında çıkan sorunları anlatmıştı. Konuyu mahkemeye götürmüşler ve ev sahibinin aldığı kiralardan 1.200 dolar vergi borcu çıkmış. Vergi dairesi adama borcunu ödeyebilmesi için belli bir süre tanımış, aksi halde daireye haciz geleceğini bildirmiş. Kazaklar da bu süre boyunca dairesinde oturmaya devam etmişler. Yarı Kazak yarı Rus başka bir kadın da yine Rusya'ya giden annesinin dairesini bir Kazak aileye kiralamıştı. Aile parasızlıktan üç ay boyunca kira ödeyemedi. Kadın bir başka Kazak adamın yardımıyla evini boşaltttırabildi.

Kentsel alanların denetimi için çıkan çatışmalar

Konuyu ayrıntılı bir örnekle ele almaya çalışacağım:

26 Haziran 1996 gününün akşamıydı. Şehir merkezinde Türklere ait bir kafeteryada günlük notlarımı yazdıktan sonra mahalleme dönmüştüm. Hemen eve girmeyip mahalledeki şaşlık bara uğramaya karar verdim. Yol üstünde, ekmek büfesini kapatıp evine gitmeye hazırlanan Azerbaycanlı bir kız beni selamladı ve saati sordu. Ben de selam verdim, saatin on buçuk olduğunu söyledim. Sonra kız, mahallede yaşayan ve akşamları kaldırımda birşeyler satan yaşlı Rus kadına bir ekmek verdi. Kadın teşekkür edip kızı kucakladı, öptü. Sokak satıcılarının çoğu gitmişti, bazılarıysa toparlanıyordu. Büfelerden birinin önünden geçerken içerdeki Kazak kadını selamladım. O da beni selamlayıp, "Bu geç saate kadar neredeydin?" diye sordu. Evimin sıcak olduğunu, şehir merkezinde bir kafeteryada oturup notlarımı yazdığımı söyledim.

Sonra ikinci büfenin etrafından dolaşıp şaşlık barın olduğu meydana çıktım. Arkadaşım Nikolaeviç biraz sarhoş, daha önce görmediğim başka bir Rus erkekle votka içip sohbet ediyordu. Beni görünce her zamanki gibi seslendi: "Hello arkadaşım! Nasılsın? Gel bir içki iç." Masalarına gittiğimde Nikolaeviç beni kendisinden genç ve tamamen sarhoş olmuş arkadaşı Kolia ile tanıştırdı. Bir trafik kazasından ve kan bankasıyla çıkan bir anlaşmazlıktan söz ediyorlardı. Birkaç metre uzağımızda Zhambyl'den iki hafta kadar önce kente gelmiş Kazak bir adam şaşlık hazırlıyor, Bulat, kız arkadaşı Madina'ya sarılmış, ayakta bu genç Kazakla konuşuyordu.

Nikolaeviç konuşmaya devam ederken, yaşlı bir Rus bize yaklaştı ve sigara istedi. Sigarayı uzatan Nikolaeviç dostça, "Iura nerelerdeydin?" diye sordu. Ama Kolia yaşlı adam-

dan, belki de sigara istediği için, hoşlanmamıştı. Birdenbire ayağa fırlayıp adamı itti. Iura kaçtı. Nikolaeviç Kolia'ya dönüp "Sakin ol", dedi. Ama o hiç aldırmayıp Iura'nın arkasından gidip onu yakaladı ve sarsmaya başladı. Şaşlık hazırlamakta olan genç Kazak Iura'ya yardım etmek için davrandı ve yanlarına gidip Kolia'ya, "Onu rahat bırak", diye bağırdı. Kolia hiçbir şey söylemeden, tıpkı okul çocukları gibi söyleneni yaptı. Iura'yı bırakıp masaya döndü. Nikolaeviç ona kızmıştı, "Git Iura'yı geri getir", dedi. Kolia getirmeye gittiyse de Iura artık gelmek istemiyordu. Sonra Nikolaeviç yanına gitti ve adamı masaya gelmeye ikna etti. Bana dönüp, "Joma insanlar hakkında yazıyorsun, Iura'nın hayatını yaz. İki yıldır evsiz", dedi. Iura buna bozuldu, "Hayır, kuzenimde kaldım", dedi. Nikolaeviç ona aldırmayarak adamın hikâyesini anlatmaya başladı: Eskiden ünlü bir sporcuymuş, sonra önce karısı, ardından da dairesini satıp Rusya'ya göçen sevgilisi tarafından terk edilmiş.

Bu arada Bulat'la Madina, onlara katılan güneyli sokak satıcısı başka bir Kazak ile birlikte, bizden uzak olmayan bir masaya oturmuşlar, bir şişe votka açmışlardı. Bir süre sonra, kadın erkek herkesin sokak serserisi veya çete olarak tanımlandığı türden beş güneyli Kazak erkek bara geldi. Arabalarını meydanın köşesine park edip indiler. Masalardan birine oturdular, iki şişe votka açıp şaşlık ısmarladılar.

Kolia yakındaki büfeye gitmiş, kendisi, Nikolaeviç ve Iura için bir şişe votka, benim için de bir cola almıştı. Nikolaeviç şişeyi açarken, Kolia kolumdan tutup beş Kazakın bulunduğu masayı işaret etti ve gülerek, "Bak sandalyesinden düştü!" dedi. Döndüm, Kazaklardan biri yerden kalkmış, sandalyesini düzeltiyordu. Şöyle bir bakmış hemen yüzümü masaya çevirmiştim. İki dakika sonra düşen adam masamıza yaklaştı ve kibar ama sinirli bir sesle, "Dostum, düştüm diye güldünüz. Sizle biraz konuşmak istiyorum", dedi. Ko-

lia'yı elinden tutup kaldırdı, o da sessizce onu izledi. Adam Kolia'yı barın ortasına kadar götürdü, karşısına geçip bir dakikalığına sakince konuştu. Kolia kalakalmıştı. Sonra aniden ensesinden yakalayıp onu itip kakmaya başladı. Kolia direnmeye çalışıyordu, ama bir saniye sonra yere düştü. Kazak vahşice suratına vuruyordu. Masalarında oturan dört Kazaktan üçü, birden kalkıp onlara doğru yöneldi. Dördüncü yerinde kalmış, seyrediyordu. Ben arkadaşlarını durdurmaya geldiklerini sandım, ama onlar da Kolia'yı tekmelemeye başladılar. Ardından Bulat ve erkek arkadaşı da onlara katıldı; hep birlikte saldırıyorlardı. Bulat'ın sevgilisi Madina masasında olanları izliyordu. Sonra barda çalışan genç Kazak kavgayı durdurmak için araya girdi. Ama adamların saldırgan tepkileriyle karşılaşınca yerine dönmek zorunda kaldı. Altı adam Kolia'yı tekmeliyor, ayrım yapmaksızın her yerine vuruyorlardı. Bir süre sonra Kolia bilincini kaybetti, artık hiç hareket etmiyordu. Ama altı Kazak hâlâ vurmaya devam ediyorlardı. Neden sonra, olan biteni masasında izlemekte olan yaşça diğerlerinden büyük Kazak araya girdi, yanlarına geldi ve "Bırakın", diye bağırdı. Adamlar hemen durdular. Kolia'yı yerde, bilinçsiz ve kanlar içinde öylece bırakıp masalarına döndüler.

Nikolaeviç'le ben Kazaklardan korktuğumuz için müdahale etmemiştik. Sonra sanki hiçbir şey olmamış gibi, Nikolaeviç bana dönüp, "Iura ile görüşme yap, onun hayatı çok ilginç, şimdi evsiz", diye kaldığı yerden konuşmaya başladı. Iura, "Hiçbir zaman evsiz olmadım", diyerek onun sözünü kesti. "O halde neden bütün bir kış barakada yaşadın?" diye soran Nikolaeviç'e, "Çünkü karımla anlaşamadım", dedi ve cebinden bir demet anahtar çıkarıp, "İşte anahtarlarım", diye gösterdi. Nikolaeviç camdan yapılma dikdörtgen anahtarlığa işaret ederek ve alaycı bir tonla, "Bak Joma, bu onun kredi kartı", dedi. İkimiz de bu şakadan hoşlanmamıştık.

Nikolaeviç Iura'yı aşağılamak niyetinde değildi ama saygısızca davranıyordu. Buradaki geleneklere göre, yaşça kendinden büyük olduğu için ona ismiyle hitap etmemeliydi. Ayrıca yaşamından da o kadar kayıtsız bir şekilde bahsetmesi uygun değildi. Biz konuşmaya devam ederken bir ara Bulat masamıza geldi ve Iura'ya onunla gelmesini emretti. Iura itiraz etmeden onu izledi. Bilinçsizce yerde yatmaya devam eden Kolia'nın yanına gittiler. Bulat Iura'dan Kolia'nın bacaklarından tutmasını istedi. Iura reddetti ama Bulat büyük bir sinirle bağırdı: "Aşağılık herif dediğimi yap." Böylece o bacaklarından, Bulat kollarından tutarak Kolia'yı alanın ortasından kaldırdılar, karanlık bir duvara dayadılar; Bulat polisin Kolia'yı o halde görmesini istemiyordu. Sonra Iura bizim, o da kendi masasına döndü. Bulat Nikolaeviç'e kızgın kızgın bakıyordu. Bunun üzerine onu bizim masaya çağırdım. Gelip dostça beni selamladı, ben de onu. Sonra hâlâ bilinci yerinde olmayan Kolia'yı işaret ederek, "Senin arkadaşın mı?" diye sordu. "Değil, ama lütfen sakin ol", dedim, o da masasına döndü.

Bir süre sonra, Iura köşede yatmakta olan Kolia'nın yanına gitti. Elinden tutup kaldırmaya çalışıyordu. Kendine gelen Kolia, o kızgınlıkla Iura'nın üstüne atladı ve onu pataklamaya başladı. Iura yerde direnmeye çalışıyor, kimse onları ayırmaya gitmiyordu. Iura Kolia'nın saçından tutmuş çekiyor, Kolia da, artık yumruk atamadığı için, Iura'nın boğazını sıkıyordu. Bunun üzerine çetenin oturduğu masadaki yaşça büyük Kazak onları ayırmaya gitti. Kolia'yı omuzlarından tutup çekmeye çalıştı ama o bırakmıyor, Iura'nın boğazını sıkmaya devam ediyordu. Sonunda Kazak adam bileğinden tutup kolunu sertçe kıvırınca Kolia Iura'nın boğazını bıraktı. Birinin yardıma koştuğunu fark eden Iura, Kolia'nın göğsüne bir tekme atıp ayağa kalktı. Şimdi Kolia yerdeydi. Iura masaya gelip onun almış olduğu votkayı iç-

meye başladı. Sonra, benim ve Nikolaeviç'in tanıdığı başka bir genç Rus içeri girdi. Beş Kazakın lideri konumundaki adam emredici bir sesle ona, "Buraya gel", dedi. Yeni gelen hemen söylenene uydu ve masalarına yöneldi.

Bu insanlıkdışı olayda yer alan aktörlerle izleyiciler ve her birinin davranışı Almatı'daki kamusal mekânların denetimi konusunda çıkan çatışmaların temel özelliklerini yeterince ortaya koyuyor. Oynanan roller, çeşitli mekânlarda sürdürülen iktidar oyunlarını temsil ediyor. Öncelikle, mekânların denetimi kaba şiddet kullanılarak sağlanıyor. İkincisi, mücadele erkekler arasında geçiyor; Madina'nın davranışından bunu açıkça anlıyoruz. Erkekler oyunun çeşitli anlarında müdahale ederlerken, Madina tamamen seyirci kalmıştı. Üçüncüsü, çatışmada etnik kökenler çok önemli; erkek egemenliği Kazak egemenliğine eklemlenerek çatışmaya yön veriyor. Dördüncüsü, statü, zenginlik, etkili kişilerle bağlantılar büyük bir öneme sahip.

Şimdi her bir aktörün olaya dahil olmasını belirleyen bu etkenleri tek tek ele alalım. Iura'yı aşağılayan Kolia, buranın önemli âdetlerinden yaşça büyük olana duyulması gereken saygı kuralını bozdu. Bununla birlikte, Iura'nın evsiz olması Kolia'yı daha kaba davranmaktan bir ölçüde alıkoyuyordu. Iura'nın saygınlığını yitirmiş olması, Nikolaeviç'in ona karşı davranışlarında daha da belirgindi. Rus olması ise onu Kolia'nın gözünde kolay bir hedef yapıyordu: Iura'yı aşağılaması kendi aralarında halledilebilecek bir sorun. Eğer Iura Kazak olsaydı, Kolia onu rahatsız etmeye cesaret edemez ya da davranışının bedelini öderdi. Tıpkı bu olayda bir Kazakı aşağılamasının Kazakların tümünü birden kışkırtmış olması gibi.

Kolia'nın, Iura ile arasını bulmaya çalışan Nikolaeviç'e aldırmayıp şaşlık yapan genç Kazakın sözüne uyması da aynı mantığın sonucu. Eğer dediğini yapmasaydı Kolia

yumruğu yer, yine diğer Kazaklar kavgaya karışırdı. Mahalle meydanında ve kafeteryanın bahçesinde Kazakların egemenliği Kazak olmayan erkeklerin tümü tarafından tanınır, herhangi bir olay çıkmaması için çok dikkat edilirdi. Bunun tek istisnası, Afganistan savaş gazisi olduğu için Afgan diye çağırılan Ahmet adlı bir Başkırdı; Kazaklar ona çok saygı duyuyorlardı. Düşen Kazak adama işaret ederek gülen Kolia, sözlü Kazak egemenliği yasasını çiğnemişti. Ne var ki, o bunu sarhoş ve dikkatsiz olduğu için yapmıştı, meydan okumak gibi bir niyeti yoktu. Ama Kazak olan, belki de sarhoş olduğunu bildiği için, bu dikkatsizliği cezasız bırakamazdı. Kolia'yı döverek onun istemeden zedelemiş olduğu konumunu geri kazandı. Diğer Kazakların olaya katılmaları ise Kazak egemenliğini korumaya yönelik bir davranıştı.

Iura, Nikolaeviç ve benim aramdaki farklar ile dayağa katılmayan diğer iki Kazakın durumunu da Kazak egemenliği bağlamında ele alabiliriz. Tüm etnik gruplarca paylaşılan yerel geleneklere göre, bizimle birlikte içki içtiği için Kolia'yı savunmak benim ve Nikolaeviç'in göreviydi. Ama her ikimiz de Kazaklarla istemediğimiz bir kavgaya tutuşmak zorunda kalacağımızı bildiğimiz için müdahale etmemiştik. Dolayısıyla biz de Madina gibi yalnızca seyirci olmaya mahkûm olduk. Kadın gibi davranmış olmamız benden çok Nikolaeviç için önemliydi. Çünkü, bir yerli olarak erkeklik oyunlarında yer alması, bir yabancı olarak benden değil, ondan beklenen bir davranıştı. İkincisi, Nikolaeviç bir Rus, bense "Müslüman"dım. Olayda yer alan Kazaklarla selamlaşıyordum, bazılarıysa dostumdu. Bir Müslüman olarak benim bir Rus için kavga etmemi beklemezlerdi. Oysa kavga etnik bir boyut kazandığı için Nikolaeviç'in kendi etnik grubundan Kolia'yı savunması beklenirdi. Bunu yapmaması onu Kazakların gözünde bir korkak yaptı.

Iura'nın evsiz olması onu erkeklik ve etnik görevlerinden zaten özgür kılıyordu, erkekliği çoktan gözden düşmüştü. Üçümüz dışında kalan iki Kazaksa müdahale etmeye çalışarak erkekliklerini göstermişti. Genç olan araya girmeye çalışmış ama kavgayı başlatan Kazakın tehditkâr davranışı karşısında geri çekilmişti. Adam soydaşının bu davranışını bir saldırı olarak görmemiş, gençliğine vermişti. Nikolaeviç ya da benim araya girmeye kalkışmamız durumunda bunun bir saldırı ve kavgaya davet olarak anlaşılacağına hiç kuşku yok. Araya girme ve çatışmaya son verme hakkı elbette çetenin en yaşlı üyesi ve patronu olan Kazakın oldu. Üstelik müdahalesiyle liderlik konumunu da pekiştirmişti. Kendisinden izin alınmaksızın başlamayacak olan bu kavgada, dayağa katılmamakla kendisini emrindekilerden ayırmış, kavgayı bir çırpıda durdurarak da egemen konumunu göstermişti.

Kolia'nın topluca dövülmesi mahalle meydanında ve bar mekânında Kazakların hâkimiyetinin yeniden tesisi anlamına geliyordu. Ama bu egemenlik Kazakların tümünün çevrede eşit denetim sahibi olduğu ya da kendi aralarında hiç mücadele olmadığı anlamını taşımıyor. Polis memurları, devlet yetkilileri, mafya çeteleri, mekân sahipleri ve yasadışı sokak satıcılığı yapan güneyli Kazak göçmenler denetimi farklı düzeylerde ellerinde bulunduran kesimler. Kazak egemenliğinin çeşitli katmanlarına göre aynı Kazak bir diğeri karşısında bazen üst bazen de ast konumunda olabiliyordu. Genellikle Kazak olan polis memurlarının çevrede her gün varlıkları hissedilirdi. Şaşlık barda ödeme yapmaksızın yemek yer, sokak satıcılarını ve alkolikleri taciz eder, satıcılardan ve büfe sahiplerinden rüşvet alırlardı. Yalnızca Kazak olmayanlar değil, yoksul ve etkili kişilerle bağlantıları olmayan Kazaklar da onlardan çok korkarlardı. Bulat bu yüzden baygın Kolia'yı karanlık bir köşeye sürüklemişti.

Birkaç gün sonra bana eğer polis Kolia'yı o halde bulsaydı kendisinin ve arkadaşının büyük sorun yaşayacağını, ceza almamak için polise yüklü bir rüşvet ödemek zorunda kalacaklarını söylemişti. Ona çetenin neden polisten korkmadığını sorduğumda, çete liderinin o çevredeki tüm polisleri tanıdığını, polislerin sarhoş bir Rus için onun ve arkadaşlarının başına iş açmayacaklarını eklemişti. Resmi olarak kafeterya ile bahçesi, yandaki mağaza ve meydan devletin malıydı; tümünden bunları devletten kiralamış olan Kazaklar sorumluydu. Mahalleliye göre, genelde Kazak kökenli mafya üyeleri de çevredeki büfe ve mağazalardan haraç keserek denetimden pay alıyorlardı. İçki içip kavga çıkaran sokak serserileri ise insanları en çok bezdirenlerdi. Bedava yemek sağladığı için polisle arası iyi olan ve göçmen Kazak satıcılardan destek gören mekânların sahibinin de çevrede sözü geçiyordu. Ama yine de sürekli kavga çıkaran çeteleri ve müşterilere verdikleri tedirginliği önleyemiyordu.

Çevrenin denetimini ellerinde bulunduran farklı Kazak güçler arasında çıkan gerilimler ve çatışmalar çeşitli pazarlıklarla veya şiddet kullanılarak çözülürdü. Gerilim daha çok Kazak çeteler arasında sık sık çıkan kavgalardan kaynaklanıyordu. Büfelerin ve şaşlık barın sahipleri hem Kazak devlet memurlarını hem de Kazak mafyasını kendilerinden faydalanmakla suçluyorlardı. GSK ile ilişkileri iyi olan bir büfe sahibi ise ne polise ne de mafyaya aldırıyordu. Kazaklar arasındaki çekişmelerden en ciddi olanı kafeteryayı kiralamış olan bir Kazak, başka bir Kazaka işyerini devretmek zorunda bırakıldığında gündeme geldi. Hem yerinden edilen Kazak hem de bunu bana söyleyen başka bir Kazak, yeni sahibin daha etkili kişilerle bağlantıları olduğunu düşünüyordu.

Çevrede egemenlik kurmuş son grup ise göçebe kabilelerden ya da güneyden kente gelmiş sıradan Kazaklardı.

Bunlar her ne kadar daha alt düzeyde oldukları için yukarıda adı geçen gruplardan çekinseler de, özellikle yasadışı sokak pazarında başka etnik kökenlerden insanları taciz etmekten geri durmazlardı. Şaşlık barda Kolia'nın itaat ettiği ve onu döven Bulat ile arkadaşı bu sıradan göçmenlerdendi. Meydanda ve mahallenin yasadışı pazarında göçmen Kazaklarla Kazak olmayanların ilişkileri pek dostça değildi; zaman zaman çatışmalar çıktığı oluyordu. Her iki mekânda da kentlilerle göçmenler arasında gözle görülür bir ayrım vardı. Bardaki ayrım birlikte içki içenlere bakarak fark edilecek düzeydeydi. Güneylilerle kırsal kesimden Kazaklar mutlaka bir arada içki içerler, başkalarına katılmazlardı. Kentliler de onlara katılmaya hevesli değillerdi. Kentli erkeklerin masaları tüm etnik gruplara açıktı ama asla göçmenleri davet etmezlerdi. Rus Nikolaeviç ile kentli bir Kazak olan Serek, davranışlarını beğenmedikleri kırsal kesimden Kazaklarla içki içmenin her zaman çatışmalara yol açacağını düşünüyorlardı. Ben bu konuda ayrım yapmazdım. Ama kırsal kesim Kazaklar benim Ruslarla içki içmemden hoşlanmazlardı. Bir keresinde bir grup Rusla birlikteyken, günün yarısında sokakta bira satan, geri kalan zamanda şaşlık barda barmen olarak çalışan eski bir Kazak madenci bana yaklaşıp elimi tuttu ve beni gruptan uzaklaştırmaya çalışarak, "Ruslarla içki içiyorsun, Müslüman dostlarını unuttun", dedi. Görüşme yaptığımı söyleyerek durumu açıklamaya çalıştım. Başka bir gün de, akşam üzeri kafeteryada kızlarının doğum gününü kutlayan, beni de fotoğraf çekmem için davet etmiş olan göçmenlerle birlikteydim. Bir süre sonra Nikolaeviç ile bir arkadaşı içeri girdiler ve beni görünce yanlarına çağırdılar. Göçmen ailenin buna bozulacağını bildiğim için Bulat'a Rusların masasına gidip gidemeyeceğimi danıştım ve ancak onun onayını aldıktan sonra gittim. Buna rağmen, masaya döndüğümde göçmen-

lerden biri öyle kızmıştı ki, nerdeyse benimle kavgaya tutuşacaktı. Neyse ki Bulat ona engel oldu.

Yasadışı pazarda göçmenlerin ilişki ağları kentli sokak satıcılarınınkinden ayrıydı. Bu iki grup arasında genellikle yer kapma kavgaları çıkardı. Çatışmaların her zaman bir bahanesi vardı; birisi diğerinin ya plastik torbasını almış, müşterisini çalmış ya da yerini işgal etmiş olurdu. Göçmenler Kazak olmayanlara kendi ülkelerine dönüp orada satış yapmalarını söylerlerdi. Kentli satıcıların tümü çeşitli etnik kökenlerden kadınlardı ve kendi ilişki ağları vardı. Onlar da uzun süredir bu mahallede oturdukları için satış yapmaya hakları olduğunu, oysa göçmenlerin yeni geldiklerini söylerlerdi. Yine de göçmenlerden korkarlardı, çünkü göçmenlerin çoğu erkekti ve birbirlerine çok bağlı oldukları için topluca savunmaya geçerlerdi. Kentli Kazak kadınlar sokak satıcılığı yapan diğer kentli kadınların kurdukları ağlar içinde yer alıyorlardı. Kentli satıcılar arasında saygı duyulan bir kadın olan Halide, göçmenlerin Kazakça küfür ettiklerini, başkalarına ait yerleri işgal ettiklerini, geceleri işleri bitince sokağı temizlemediklerini, dağınık olduklarını söylemişti.

Pazarda iş yapan kentli kadınlarla göçmen Kazak satıcılar aralarındaki kavgayı farklı değerlendirmekteydiler. Kazak olanlar da dahil kentli kadınlar çatışmaları, Rusça konuşanlarla Kazakça konuşanlar veya kentte oturanlarla göçmenler arasındaki genel çatışmaların bir parçası olarak görüyorlardı. Göçmenlerse Kazaklarla Kazak olmayanlar, özellikle Ruslar, arasındaki çekişmelere bağlıyorlardı. Onlara göre kent, Rusları, göçebe kabileler ise Kazakları temsil ediyordu. Kentliler sokak satıcılarını da sokak serserilerini de güneyli ya da göçebe Kazaklar olarak niteliyor, çıkan olaylardan onları sorumlu tutuyorlardı. Öte yandan, Kazak sokak satıcıları da Rusça konuşan halka karşı çetelerle işbirliği halindeydiler. Çeteler de genellikle göçmenlerden oluştuğu

için varlıkları fiilen Kazak olmayanlar karşısında göçmenleri desteklemekteydi. Bulat, yukarıdaki olaydan sonra bana çetelerle bir olarak Kolia'yı dövdüğünü, çünkü onun Kazak kardeşine hakaret ettiğini söylemişti.

Göçmen Kazakların, özellikle de şiddet yanlısı çetelerin saldığı korku Almatı'nın her yerinde yaygın olmakla birlikte, varlıkları ve etkileri bölgenin tipine ve devlet yetkilileriyle mafyanın işe karışmasına göre farklılık gösteriyor.

Çalışanların çoğunun Rus olduğu fabrika işyerlerinde ise ne etnik kesimler arasındaki şiddet, ne de Kazak egemenliği var. Alan çalışmamı yürüttüğüm fabrika mağazasında genç erkek işçilerin fabrika dışında Kazaklarla bazı kavgalara girmiş oldukları, ama fabrika içinde böyle bir şeye rastlanmadığı söylendi. Mahallede konuştuğum başka fabrika işçileri de çete kavgalarının fabrikalarda olmadığını onayladılar. Bu konuda genç işçilerle yaşlı olanların ileri sürdükleri nedenler farklıydı. Genç işçiler Rusların Kazakların aksine barışçı bir halk olduğunu; yaşlılar ise kavga etmek için bir neden bulunmadığını, herkesin aynı güçsüz halkın üyesi olduğunu söylüyorlardı. Görüş farkı, fabrika dışında gündeme gelen etnik köken kavgalarıyla daha çok genç erkeklerin karşı karşıya kalmalarından kaynaklanıyor olabilir.

Hem idarecilerin hem de öğrencilerin büyük bölümünü Kazakların oluşturduğu üniversite gibi yerlerde ise, Kazak egemenliği güç kullanarak değil resmi kanallarla sağlanıyor. Bu yerlerin başındakiler etkili Kazaklar; polis ve diğer yetkililerle iyi bağlantıları var ve çete kavgalarına izin vermiyorlar. Çalıştığım enstitünün yöneticisi bağlantıları iyi olan böyle bir Kazaktı. Bununla birlikte, genç Kazak erkekler kurum içinde birkaç şebeke oluşturmuşlar, diğer öğrencileri taciz ediyor, haraç alıyor ve kendi aralarında kavga ediyorlardı. Benim üniversitemde de bir şebeke olduğundan haberdardım; burs alan çok sayıda öğrenciden haraç alıyorlar-

dı, ama etki alanları sınırlıydı. Öyle ki, çoğu öğrencinin bundan haberi bile yoktu. Erkek öğrencilerin bazıları kendilerinden haraç isteyenler olursa para vermeyip kavga edeceklerini, kızlarsa yetkililere ya da ailelerine şikâyet edeceklerini söylüyorlardı. Zaten şebekenin lideri de rektörden ve diğer Kazak yöneticilerden çekiniyordu. Bana, "Lütfen bölümdekilere bundan söz etme, onlar kadın, paniğe kapılıp polis çağırırlar", demişti. Erkek Rus öğrencilerse onlardan korkmazlardı. Üyeleri arasında yaşça büyük sporcu bir Rusun da bulunduğu Almatılı bir öğrenci grubundan biri, çetenin hesabını iki dakikada görebileceklerini iddia etmişti.

Üniversitenin tersine mahallemdeki insanlar sokak serserilerinden fazlasıyla ürkerlerdi. Mahallede iki serseri kaynağı olduğundan bahsedilirdi: mahallede oturan göçmen Kazaklar ile dışardan gelip olay çıkaranlar. Mahalleye yerleşmiş Kazak göçmenlerin bulunması ve mahallenin merkezden uzak oluşu korkuyu daha da artırıyordu. Başkanlık sarayının civarındaki Samal gibi seçkin mahallelerde genellikle çetelere rastlanmıyor. Bizim mahallede ise hem yerleşik olanlar hem de dışardan gelen çeteler iş başındaydı. Benimle aynı apartmanda oturan Jambyl, mahallenin dışından gelen Kazak çetelerin yardımıyla Rusları sürekli taciz ederdi.

Onun bu davranışı ve gösterilen tepkiler erkek egemenliği ile etnik grup egemenliğinin birbirlerine eklemlenmiş olduğunun kanıtı. Jambyl'in saldırganlığının arkasında, Kazakistan'ın Kazaklara ait olduğunu ve Rusların ülkeyi terk etmeleri gerektiğini iddia eden milliyetçi bir söylem var. Mahallede kurduğu üstünlüğü Kazakların Kazakistan'a hâkim olmaları gerektiğini söyleyerek meşrulaştırır, sık sık şöyle derdi: "Ben Kazakım, yani efendi benim." Kazak olması korku salması için yetiyordu. Daha önce söz ettiğim gibi, mahalle dışından gelen Kazak çetelerden destek alıyor, polis ve orduyla bağlantıları olması da insanları ayrıca ürkütüyor-

du. Bir sorun olduğunda polisin ve yargıçların sırf Kazak olduğu için onun tarafında olacağı herkesçe biliniyordu.

Mahalle meydanının ve yasadışı pazarın dışında, evlerin çevresindeki park ve alanlar da dışardan gelen genç Kazak erkeklerin işgali altındaydı. Bir keresinde bir grup Kazak erkek, bir Rus ailenin köpeğini öldürme girişiminde bulunmuş, hem Kazaklar hem de Kazak olmayanlar evlerinden çıkıp saldırganları kovalamışlardı. Kentin dış mahallelerinde göçmen Kazak nüfus daha yoğun, bu nedenle gerilim bizim mahallede olduğundan daha fazla. Barlar, kafeteryalar, diskolar, restoranlar, sokaklar, parklar ve pazarlar iki kavga "nesnesi"nin -kadınların ve paranın- dolaşımda olduğu yerler oldukları için çatışma mekânlarının önde gelenleriydi. Mafya tarafından korunduğu söylenen eğlence merkezlerinde Kazak çeteler pek görülmezdi. Buna karşılık, çok sayıda Kazak göçmenin diğer gruplardan satıcılarla birlikte iş yaptığı yasal ve yasadışı pazarlar çatışmaların meydana geldiği başlıca alanlar. Buralarda çete üyesi olmayan göçmenler de çetelerin egemenliğinden çıkar sağlıyorlar. Her ikisi de güneyli ve sokak satıcısı olan Bulat ve arkadaşı, Kolia'yı serserilerle birlikte bu nedenle dövmüşlerdi.

Kentli nüfus ile göçmenler arasındaki düşmanlığın nedenleri göçmenler, Kazak olmayanlar ve kentli Kazaklarca farklı farklı sıralanıyor. Göçmenler Almatı'yı Rus kültürünün ve dilinin hâkim olduğu, bu nedenle kendilerinin aşağılandığı yabancı ve düşman bir kent olarak görmekteler. Rusça konuşanlarla kendileri arasındaki savaşı etnik bir çatışma olarak yorumluyor, kırsal bölgelerin Kazakları, kentinse Rusları temsil ettiğini düşünüyorlar. İkincisi, kendi istikrarsız yaşamları kentli insanları kıskanmalarına yol açıyor. Kentte yaşayan ve Kazak olmayan kesimlere besledikleri düşmanlığın bir nedeni de oturacak bir eve sahip olmamaları; yüksek kiralar istedikleri için kentlileri suçluyorlar.

Bulat gelirinin yarısını hiç çalışmayan, "içkici bir Rus"a verdiğinden sürekli yakınırdı.

Kazak olmayanlarsa çatışmaların nedenini yükselen Kazak milliyetçiliğine bağlamaktaydılar. İki tür milliyetçilikten söz ediyorlardı: devlet memurlarınca güdülen resmi milliyetçilik, ki bu yüzden Kazak olmayanlara üniversite ve devlet kurumlarında ayrımcılık yapıldığını iddia ediyorlardı; ve her kökenden kentlilerce dile getirilen sokaktaki milliyetçilik. Güneyden ve göçebe kabilelerden gelen ve Kazakça konuşan Kazaklar milliyetçiydiler. Kazak olan yargıç ve polislerin çatışmalarda sokak serserilerini ve göçmenleri kayırdıkları düşünüldüğünden milliyetçiliğin iki türü birbiriyle bağlantılıydı. Konuştuğum kentli Kazaklar göçmenlerin güttüğü milliyetçiliği hiçbir şekilde savunmuyorlardı. Bu nedenle tek bir Kazak kimliği bulunmadığını ileri sürmek mümkün. İzleyen bölümde bunun üzerinde duracağım.

Kazak kimliği ve sorunlar

Ruslarla diğer Kazak olmayan kesimler genellikle kentli ve kırsal kesim Kazaklar arasında ayrım gözetirlerdi. Aynı ayrım Almatılı Kazaklarla güneyli Kazaklar için de geçerliydi. Kentli ya da Almatılı Kazaklar Almatı'da uzun süre yaşamış olanlar, kırsal kesim Kazaklar ise Güney'den ve göçebe kabilelerden gelmiş Kazaklardı. Kentli Kazaklar Kazak olmayanlarca barışsever, uygar ve eğitimli olarak bilinir, Kazaklar da dahil tüm kentli nüfus ise Kazak göçmenlere, onlar da kentlilere kuşkuyla yaklaşırlardı. Güney'den gelmiş Kazaklar için çok sayıda aşağılayıcı terim kullanılmaktaydı. Güneyli erkekler için kullanılan terimlerden ilkini (*Iuzhanin*) çeşitli etnik kökenlerden kız ve erkek öğrencilerimle evlilik konusunu tartışırken duydum. Kazak kızlardan biri, bir Kazakla evlenmek istediğini ama bunun bir güneyli

(*Iuzhanin*) olmayacağını söylemiş, konuşmaya devam ettiğimizde aynı terimi herkesin kullandığını şaşırarak görmüştüm. Güneyli erkekleri dindar, geleneksel, geri, zengin, hilekâr, mafya, saldırgan, ataerkil olarak niteliyorlardı.

Öğrencilere göre, güneyli erkekler kültürleri ve davranışları itibariyle Özbeklere, Almatılı ve kuzeyli Kazaklarsa olumlu niteliklerle tanımlanan Ruslara yakınlardı. Sonra kentte yaşayan herkesin aynı görüşü paylaştığını öğrendim. Kuzeyli olan ve gençlik yıllarını Şimkent'te geçirmiş bir meslektaşım, bu terimin Kazak kültürünün en kötü yönlerine işaret ettiğini söylemiş, kentli Kazakların Özbekler için kullandıkları güvenilmez, fırsatçı, bağnaz gibi sıfatları güneyliler için sıralamıştı. Korkak olduklarını, tek kişiye topluca saldırdıklarını, yere düştüğü halde saldırdıkları kişiyi dövmeye devam ettiklerini eklemişti. Göçebe kabilelerden gelmiş Kazaklar için kullanılan ve aptal, geri anlamına gelen başka bir terim (*Menbet*) ise, Kazak bir arkadaşımın söylediğine göre, eskiden Kazakları aşağılamak için Ruslarca kullanılırmış. Ama ben Almatı'da kaldığım süre boyunca hiçbir Rusun ağzından böyle bir ifade duymadım. Ruslar bundan çekinirken, kentli Kazaklar kabilelerden gelmiş göçmenlerin iddia ettikleri aptallık ve geriliklerinden söz ederlerken bu terimi sık sık kullanırlardı. Bu tür tutumlara karşı güneyliler ve göçmenler de kentli Kazakları kendi tarih ve kültürlerini küçümseyen, melezleşmiş Kazaklar olarak nitelerlerdi. Kazak dilini iyi konuşan ve Kazak "geleneği"ni koruduklarını, yeniden kurmaya çalıştıklarını iddia eden güneyliler, kentli Kazakları ruhları Rus, görüntüleri Kazak olmakla eleştirirlerdi. Eskiden Tatarlarla Kazakların evlenmesinden doğan çocuklar için kullanılan melez terimi, şimdilerde göçmenlerce kentli Kazakların gerçekle ilişkisi olmadığını söyledikleri taklit kültürlerini anlatmak için kullanılıyor. Göçmenler Rusları aşağılamak için de iki ayrı

terim kullanıyorlar: Rus erkekler için aptal anlamına gelen bir terimle (*Ivaska*), Rus kadınlar için kaba, duygusuz ve namussuz anlamına gelen başka bir terim (*Russaçka*).

Kazakların kendi etnik gruplarından insanlar için kullandıkları olumsuz nitelemeler tek bir Kazak kimliği olmadığının işareti, bununla birlikte hem kentli Kazaklar hem de göçmen olanlar kendilerinin "gerçek Kazak" olduğunu iddia etmekten de geri kalmıyorlar: Kentli olanlar göçmen Kazakları Özbeklerle, göçmenlerse kentlileri Ruslarla ilişkilendiriyorlar. Yine de, Kazakça, *aul* (kabile), *yurt* (çadır) ve Kazak etnik kimliğinin başka simgeleri günlük kültürlerinin bir parçası olduğu için göçebe kabile Kazakları söylemlerinde daha tutarlılar. Kentli Kazakların bu simgelerle ilgili tutumları ise çelişkili ve karmaşık; aralarında çıkan gerilimlerde bunları gericilik suçlamaları için kullanıyorlar. Ama aynı terimlere ulusal kimlik ve kültürel sermaye kazanımları bağlamında başvurulduğu da oluyor. Çalıştığım üniversitede görev yapan kentli Kazaklar için de benzer çelişkili tutumlar geçerliydi. Benim egzotiklikten yana bir tavrım olmadığını bildikleri için bana karşı, Avrupalı ve gelişmiş saydıkları Rus kültürünü benimserler, kabileye özgü olduğunu varsaydıkları geleneksel yaşam biçiminden uzak olduklarını iddia ederlerdi. Örneğin bölüm içinde yapılan doğum günü kutlamalarında Kazak olan herhangi bir şey gündeme getirilmezdi. Kazak kültürünü temsil eden tek şey herkes tarafından hiç itirazsız yenen at etiydi. Oysa, Tacis programı çerçevesinde bazı öğretim üyelerine İngiltere ve Belçika'ya gidebilmeleri için verilecek bursları ayarlamak üzere bir haftalığına okula konuk gelmiş iki Belçikalıyı olabildiğince iyi ağırlamaya çalıştılar. Öğrencilerden birinin babası Eğitim Bakanlığı'nda üst düzey bir görevliydi. Bu sayede Belçikalıları Almatı dışında bir *yurt*a davet ettiler ve Kazak geleneklerine uygun olarak kuzu eti sundular. Bu tür gele-

neksel Kazak kültürü öğeleri üniversitede yalnızca 8 Mart, Nevruz, Zhambyl'ın[8] 150. doğum yılı gibi törenlerde ya da üst düzey yabancı konuklar geldiğinde (Hint, Alman ya da Amerikan elçileri gibi) sergilenirdi.

Kısacası kentli Kazakların Kazak geleneğinin simgeleri karşısındaki tutumları pek belirgin değil. Bu tür unsurlar genelde gericilik olarak görülmekle birlikte, özel durumlarda bunları ulusal kimliğin simgeleri olarak kullanmaktan ve kendilerine kültürel pay biçmekten geri durmuyorlar.

Aynı belirsizlik kabile Kazakları bağlamında da sergileniyor. Kentli Kazakların çoğu, birinci, ikinci ya da üçücü kuşak göçmen olduğundan halen göçebe kabilelerde yaşayan akrabaları var. Kazaklarda soy bağları çok güçlü ve aileler arasında kurulmuş ilişki ağları kent ve kabile ayrımını aşan bir nitelik taşıyor. Örneğin, sokak satıcılığı yapan kentli Kazak kadınların kabilelerdeki akrabalarıyla değiş tokuş ilişkileri halen sürmekteydi. Aynı şey üniversitedeki kadın meslektaşlarım için de geçerliydi. Öte yandan, kentli Kazaklar göçmen Kazaklar karşısında Rusça konuşan diğer grupları desteklediklerini halde, farklı bir Kazak kimliğine sahip oldukları iddiasıyla kendilerini onlardan ayırmaktaydılar. Bu iddialar daha çok devlet kurumlarında bir makama erişme girişimi sırasında kendilerine gösterilen ayrıcalıkları meşrulaştırmak için kullanılırdı. Kent mekânları üzerindeki rekabet İslâmî kimliği de parçalıyordu.

Kentsel mekân mücadelesi ve İslâmî kimliğin parçalanması

> Sovyet Müslümanı ile bir başka ülke Müslümanı herhangi bir ülkede karşılaştıklarında hiç yabancılık çekmezler. Her

8 Sovyet zamanının ünlü bir şairi.

> ikisi de aynı millete, aynı İslâm Dünyası'na aittir, günlük hayatlarını belirleyen aynı ruhsal geçmişi paylaşırlar (Bennigsen, 1980: s.2).

Önde gelen bir Orta Asya kuramcısına ait bu sözler, Batılı akademisyenlerin çoğunun, hiç de masum olmayan biçimde, Soğuk Savaş sırasında gündemde olan siyasi amaçlar için uydurdukları ve gerçekmiş gibi yansıttıkları Orta Asya İslâm kimliğinin bir örneği. Bugün Orta Asya üzerine yazanların çoğu da onları izliyor; İslâm herkesi kucaklayan bir kimlik olarak sunulmaya devam ediliyor. Kazakistan'da ulaştığım ilk sonuçlardan biri, şemsiye görevi gören bir İslâm kimliği anlayışının yanılsamadan başka bir şey olmadığıydı. Müslüman olduklarının bilincinde olan çeşitli grupların İslâmiyet'le kurdukları bağın, kaynaklar üzerindeki mücadelelerinde hiçbir öncelik taşımadığını kısa sürede gördüm. Rusça konuşan kentli Müslümanlar kendilerini Ruslarla aynı konumda gördükleri gibi, aynı zamanda ve daha da önemlisi, Türk, Azeri, Uygur, Özbek ve Tacikler gibi daha dindar Müslümanlar da Ruslara olumlu bakıyor, göçebe Kazaklara ve güneylilere olumsuz yaklaşıyorlardı. Oysa Rusların Kazaklar karşısındaki tutumları daha olumsuzdu; Çeçenler ise en olumsuz yaklaşılan Müslüman grup. Aşağıdaki iki örnek bu tutumları aydınlatacak nitelikte.

Mahallemde Azerilerce işletilen bir restoran ile bir şaşlık bar vardı. Çalışanların tümü Azeri ve Ruslardan oluşuyordu. Bir gün ortaklardan birine, "Neden Rusların yerine Müslüman Kazakları işe almıyorsunuz?" diye sordum. Şöyle yanıtladı:

> Hangi Müslümanlar? Kazaklar hırsız ve tembel olur. Almaktan başka bir şey bilmezler. Kazakın birini işe alsam dost ve akrabaları gelip bedava yer içer giderler. İşten at-

sam yine dost ve akrabalarını toplar, saldırırlar, elimden de bir şey gelmez, çünkü polis onları kayırır. Ruslarla hiçbir sorunumuz yok, dürüstler, çalışkanlar.

İkinci örnek, alan araştırması yaptığım fabrikada çalışan genç bir Rus işçiyle ilgili. Bana çok yakınlık gösterdiği için kısa sürede arkadaş olduğum bu genç, birlikte yemek yediğimiz, satranç oynadığımız, beni diğer işçilerle tanıştıran, işimle ilgili sorular soran, benim sorularıma da ayrıntılı yanıtlar veren Vasili adlı bir işçiydi. İyi huyları sayesinde herkesçe sevilirdi. Ancak başından beri onda bir gariplik olduğunu düşünüyordum. Ceketinin koluna tükenmez kalemle büyük bir gamalı haç resmi çizmişti. Bana çok nazik davrandığı ve aynı yerde çalışan iki Uygur işçiyle de arası iyi olduğu için onun Nazi olmadığından emindim. Bir gün, "Bu haçın anlamı ne?" diye sordum. "Bilmiyor musun? Faşistlerin amblemi, ben faşistim!" dedi. "Nasıl?" diye sorduğumda, "Kazaklara karşı savaşıyoruz", diye yanıtladı. Sonra da bir arkadaş grupları olduğunu, kendilerine faşist dediklerini ve saldırdıkları zaman Kazaklarla kavga ettiklerini söyledi; daha önceki kavgalarına dair çeşitli hikâyeler anlattı. Dediğine göre bu "faşist" şebekenin üyelerinin çoğu Slav kökenliymiş, ama aralarında Ermeni, Tatar ve Uygurlar da varmış. Yalnızca Kazaklara mı yoksa tüm Müslümanlara mı karşı olduklarını sorduğumda, Vasili, "Neden Müslümanların tümüne karşı olalım?" dedi ve uzun süredir annesiyle birlikte Almatı'nın dışında bir Uygur mahallesinde yaşadıklarını, Uygurların cömert ve konuksever olduklarını anlattı. Onu ve annesini tüm kutlamalarına davet ediyorlar, komşular Kurban Bayramı'nda onlara bolca et veriyorlarmış. En iyi arkadaşlarının Uygur olduğunu, Kazaklara karşı birlikte savaştıklarını ekledi. Suçladığı ve kavga ettiği Kazakların kendi yaşında, yakın zamanda Çin ve Moğolistan'dan göçmüş gençler olduklarını,

Kazak hükümetinin onları mahallelerinin yakınında bir köye yerleştirdigini söyledi. Vasili'ye göre bunlar gruplar halinde dolaşıyor, yalnız yakaladıklarına saldırıyorlarmış.

Kazak olmayan Müslümanlarla Rusların birbirlerine karşı duydukları yakınlık ve iki kesimin kabile Kazaklarına karşı besledikleri olumsuz duygular, özellikle toplumsal alan mücadelesinde ve kaynaklara ulaşımda ortaya çıkan etnik yönelimli gerilimlere dayanıyor. Bu, mahallemdeki yasadışı pazarda da izlenebilmekteydi. Kırsal kesimden gelmiş Kazaklar, Türklerle Tatarları taciz eder, Taciklerle Özbekleri ise pazara bile sokmazlardı.

Tanık olduğum bir olayda, meyve sebze satan iki Kazak erkek, bir Türk satıcıya başka bir yere geçmesini emretmiş, Türk olan onların sözüne uymayınca adamın domateslerini ve salatalıklarını yere dökmüşlerdi. Mallarını toplayıp yeni bir yer bulmaktan başka bir seçeneği olmayan Türke yardım ettim. Konuşmamız sırasında, müşteriler ondan alışveriş yaptığı için Kazakların onu kıskandığını, akrabalarının bulunduğu Kaskelen'den getirdiği kendi sebzelerinin daha taze ve ucuz olduğunu söyleyip şöyle devam etti:

> Kazaklar hep böyle yaparlar, hiç yoktan kavga çıkarırlar. Beş sarhoş Rus kendilerini arabama almamı isteseler hemen alırım, ama tek başına bir Kazak için bile durmam. Bir Kazaktan, beş Rustan korktuğumdan daha fazla korkarım. Uzakta bir Kazak görsem karşılaşmamak için yolumu değiştiririm. Kabileden gelip, "Ben Kazakım, sen değilsin. Burası benim ülkem. Benim hiçbir şeyim yok. Senin niye evin, araban var? Neden?" diye sorarlar. Bilmezler ki ben arabam ve evim için ömrümce çalışmışım. Bir şey söylemeye kalkarsanız dayağı yersiniz. Polise ya da mahkemeye de gidemezsiniz, çünkü onlar da Kazak, Kazak olmayanlarla çıkan sorunlar için Kazaklar aleyhine dava açmazlar.

Tacik ve Özbekler yalnızca kırsal kesimden gelmiş Kazaklarca değil, polis tarafından da taciz edilmekteydiler. Kabile Kazakları satıcı da müşteri de olsalar, sattıkları meyve sebzelere el koyarlar, polis onlara daha sert davranır, göçmen Kazaklarsa yasadışı pazara sokmazlardı. Göçmen Kazaklar, Özbek ve Taciklere karşı besledikleri düşmanlığı bağımsızlıktan sonra Özbeklerin de onları Taşkent'teki pazarlardan sürdüklerini söyleyerek meşrulaştırmaya çalışıyorlardı. (Doğrusu ben de Almatı'daki yasal pazarlarda aileleri halen Özbekistan'da yaşayan ve Özbeklerin kendilerinin Taşkent'te satış yapmalarını engelledıklerini söyleyen Kazaklara rastladım.) Taciklerle Özbekler daha çok yasal pazarlarda yer kiralamaya veya sokak satıcılarının polise ödedikleri 30 *tenge*nin çok üstünde bir ücret ödemeye zorlanmaktaydılar. Orada bile sürekli taciz edilirlerdi. Almatı'daki pazarlarda iş yapan birçok Tacik ve Özbek'le tanıştım, ilişkilerim ben ayrılana kadar da sürdü. Tacikistan ve Özbekistan'dan getirdikleri meyve, sebze, prinç ve kuruyemişleri satar, polis tacizinden bir türlü kurtulamazlardı. Taciklerin dediklerine göre, polis memurları her gün onlardan bol miktarda meyve sebze alıp hiç para ödemiyorlar, düzenli olarak haftada iki ya da üç kez de haraç alıyorlardı. Bir keresinde de, akşam olup da pazar kapandığında Tacikler her zamanki gibi evlerine dönerlerken, polis Taciklerden birini durdurmuş ve belgelerini göstermesini istemiş. Oturma belgesi olduğu halde adamı polis otosuna almışlar ve sessiz bir yere götürüp parasını çalmışlar, sonra da orada bırakmışlar. Polisin yakaladıklarına sözlü ve fiziksel şiddet uygulaması olağandı. Onların yanı sıra, Kazakistan'ın başka bölgelerinden gelmiş Kazak ordusunun erleri de Tacik ve Özbeklerden bedava meyve alır, haraç keserlerdi.

Kazak göçmenler kentteki hâkimiyetlerini Kazakistan'ın kendi vatanları olduğu iddiasıyla meşrulaştırmaktaydılar.

Sonuçlar

Almatı'daki etnik çatışmalar ve gerilimler çok çeşitli biçimlerde gündeme gelmekle birlikte, bunların başlıcaları devlet kurumlarının ve kentsel alanların ele geçirilmesi sırasında ortaya çıkıyor. Çünkü ufak çaplı ekonomik çıkarların yanı sıra, büyük kârlar ve diğer toplumsal ilişkiler de bu iki alanda gerçekleşiyor. Eskiden beri Rusların çalıştığı endüstriyel iş alanları için önemli bir rekabet olduğu söylenemez. Kazaklar bu işlere rağbet etmiyorlar, çünkü ücretler çok düşük ve düzensiz, hatta kimi zaman ayni ödeniyor. Bürokrasi ile yükseköğrenimin üst kademelerinin Kazaklar tarafından işgal edilmiş olması Kazak olmayanlar arasında büyük bir gerilim kaynağı. Bu durum ayrıca Rusça konuşan Kazaklarla Kazakça konuşan Kazaklar arasında, güdülen dil politikaları uzun vadede ikincilerin çıkarına olduğu için, rahatsızlıklara yol açıyor. Kentsel mekânlar için girişilen rekabet ise kırsal kesim Kazakların kente akınları yüzünden yoğun. Gerilim daha çok Kazakça konuşan göçmenlerle Rusça konuşan kentli nüfus arasında boy gösteriyor. Bu çatışmada Rusça konuşan Kazaklar, Kazak olmayanların yanında yer alıyorlar. Kent mekânlarının ele geçirilmesinde yaygın biçimde kullanılan şiddet ve çete kavgaları, Kazakların egemenliğinin üzerine bir de Kazaklar arasında yaygın olan erkek egemenliğini eklemekte. Kazak çeteleri belirli mekânları ele geçirmek için kullandıkları şiddeti Kazakistan'ın kendi atalarına ait olduğunu ileri sürerek meşrulaştırıyorlar. Kentli Kazakların Rusça konuşan diğer gruplarla dayanışma içinde olmaları durumu daha da karmaşık hale sokuyor. Kentli Kazaklar Kazakistan'ı tarihi vatanları olarak kabul ediyorlar ama çetelerin ve devlet yetkililerinin etnik-dil milliyetçiliklerine genellikle karşılar ve onlara karşı Kazak olmayanları destekliyorlar.

Etnik kökene dayalı çete savaşları, egemenlik bunalımının ve Birinci Bölüm'de tartışılan karmaşa içinde yönetim tarzının bir yan ürünü. Ekonomik bunalım ve kırsal kesim Kazakların topluca yerlerinden edilmiş olmaları büyük bir lümpen Kazak proletarya ortaya çıkarmış. Karmaşa içinde idare tarzı bu kesimlerin çatışmalarına ortam hazırlayan başlıca unsur. Karmaşanın önemli nedenlerinden biri de çetelerin kendisi. Kazak olmayanlar, çoğunluğu Kazak olan devlet görevlilerinin kendilerine karşı çeteleri desteklediklerini düşünüyorlar. Kent mekânları üzerindeki etnik mücadelenin önemli boyutlarından biri de Kazakların hem kendi aralarında hem de Kazak olmayanlara karşı kullandıkları şiddet. Üçüncü Bölüm'de karmaşanın başlıca unsurlarından biri olarak ele alınan şiddet, böylece etnik ve cinsiyet ayrımcılığının ortak paydası durumuna geliyor. Kent mekânlarının denetimi şiddet yanlısı Kazak erkeklerin elinde. Kazak kökenlilerin egemenliği güçlü Kazak erkeklerin egemenliği anlamına geliyor; erkek egemenliği ile etnik egemenlik birbirlerini pekiştiriyor. Şiddetin hedefi diğer erkeklerin yanı sıra, her türlü etnik kökenden tüm kadınlar.

Gerilimin başka bir ilginç boyutu da Müslüman/Hıristiyan ve Slav/Türk ayrımını aşıyor olması. Kazak egemenliği, hem Müslüman olmayanlar ile Türk olmayan etnik gruplar arasında, hem de Kazak olmayan Müslümanlarla Kazak olmayan Türk etnik gruplar arasında bir dayanışma duygusu yaratmış. Başka önemli bir nokta da Kazakistan'daki etnik gerilimin tarihsel kültürel farklar tarafından belirlenmemiş olması. Gerilim izlenen politikalar ve ekonomik bunalım nedeniyle belirli kaynaklara kavuşmak için verilen toplumsal mücadelenin sonucu olarak ortaya çıkıyor. Bununla birlikte, mülksüzler arasında geçen bu çatışmalar bazı entellektüel çevrelerin iddia ettiği gibi etnik milliyetçilikle ek-

lemlenmiş durumda değil. Aralarındaki etnik gerilimlere rağmen, Kazak, Rus ve diğer etnik gruplardan bütün mülksüzler kendilerini aynı halkın, Sovyet halkının bir parçası olarak görüyorlar. İnsanların çoğu etnik çatışmaların vahşi kapitalizmin bir sonucu olduğu görüşünde.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALI SONUÇ: KİMİN DÖNÜŞÜMÜ?

Mülksüzler karmaşayı küresel ve vahşi kapitalizmin Kazakistan toprağını işgal etmesi ve bu işgalin etkileri bağlamında tanımlıyorlar. Başka bir deyişle karmaşa, küreselleşmenin Kazakistan'daki özgül biçimi. Ben de, küreselleşmeyi dünya sisteminin Kuzey Amerika emperyalizmi tarafından yeniden yapılandırılması ve tüm dünyada hâkimiyet kurması olarak alıyorum (Panitch, 2000). Yani küreselleşme yalnızca çokuluslu şirketleri, Amerikancılığı ve seçkinler arasında kurulmuş ulusaşırı bağlantıları temsil etmekle kalmıyor, aynı zamanda IMF, Dünya bankası, Birleşik Devletler ve Avrupa Topluluğu gibi kurumların bu ülkelerde kapitalist değerleri sistemli olarak beslemelerine ve kapitalizme geçiş sürecine gözcülük etmelerine de işaret ediyor. Milyonlarca insanın temel ekonomik ve kültürel haklardan yoksun kalması, karmaşa içinde bir idare tarzının doğması, şiddet ve yoksulluğun artması, toplumsal ilişkilerin parasallaşması ve seks endüstrisinin yaygınlaşması ise, bu sürecin önemli sonuçlarından bazıları.

Bazı akademisyenlerce coşkuyla çizilen muhteşem imgele-

rinin tersine ve Almatı'da yaşayan mülksüzlere göre, küreselleşme vahşi kapitalizmin, karmaşanın, yoksullaşmanın, kayıpların, gözyaşlarının, dehşetin, şiddetin ve korkunun hikâyesi. Bunların tümü de refah devletinin çözülmesiyle gündeme gelen vahşi kapitalizmle doğrudan ilintili sonuçlar. Sovyet toplumunda insanların çok çeşitli ekonomik haklardan yararlanmış olmaları, bu ülkelerde pazar ekonomisine geçişi çok daha büyük bir trajedi haline getiriyor. Bu trajedinin derinliğini anlayabilmek için, konuya Sovyet toplumunun kendileri için çeşitli yararlar sağlamış olduğunu sıkça dile getiren mülksüzlerin açısından eğilmemiz gerekir.

Bu, Stalinist terörü, temizlik hareketlerini, toplama kamplarını ve siyasi esareti anımsatmakta gecikmeyecek Batılı akademisyen ve basın çevrelerinin tepeden bakan ana akım söylemlerine aykırı bir duruş olsa da, bizzat böyle bir terörün kurbanı olmuş milyonlarca mülksüz, Sovyet tipi toplumlarda sosyal devlet olarak adlandırılabilecek bir sistemin başarıyla kurulmuş olduğunu tekrar tekrar ve özlemle vurguluyor. Yenilenmiş komünist partilerin seçimlerde elde ettikleri başarılar da bu özlemi gösteriyor. Refah devletini özleyen yığınların bunu Stalin rejimiyle ilişkilendirmediklerini, böyle bir idarenin yeniden gelmesini elbette istemediklerini eklemeye ise gerek yok.

Gerçekten de, ekonomik haklar Sovyet yurttaşlarına Stalin tarafından altın bir tepside sunulmamış, tersine, halk bunu rejime dayatmıştı. Sovyet toplumunda Stalinci siyasi rejim ile sosyal devlet yapısı birbirleriyle çelişen ve hiçbir şekilde birbirlerini arkalamayan iki ayrı olguydu. Sovyet sistemi Ekim Devrimi'nin Stalinci bir karşıdevrimle yenilgiye uğratılması sonucunda doğmuştu. Ve sonunda karşıdevrimciler bunun hesabını verdiler.

Kitlesel temizliğe girişen, cinayet işlemekten çekinmeyen karşıdevrimciler, devrimin gerçek mirasçıları oldukları id-

diasıyla izleyen on yıllar boyunca işçi sınıfı adına ülkeyi idare ettiler. Stalinciler güçlü işçi sınıfı sayesinde devrimi ve işçi sınıfını resmen reddedecek bir iktidara sahip olamadılar. Bu güç dengesi Stalinci seçkinlerle işçi sınıfı arasında kurulmuş olan tarihsel uzlaşmanın kaynağıydı. İşçi sınıfı siyasi ve ekonomik egemenliği yeni Stalinist gruba verdi, buna karşılık Stalinist idareciler de işçilere tarihte bir örneği görülmemiş düzeyde bir refah sağladılar. 1930'larda yaratılan ve 1980'lerin ortasına kadar süren sistem, bu kısa tarihinde dünyanın en geniş kapsamlı sosyal devletinin doğduğu, genişlediği ve parçalandığı bir süreç olarak tarif edilebilir. Hayat boyu iş imkânı, ücretsiz eğitim, ucuz konut, elektrik, merkezi ısınma, gaz, telefon, ulaşım, sağlık hizmetleri, spor, kitaplar, tiyatro ve daha birçok sosyal hizmet, savaş dönemi hariç, 1930'lardan başlayarak sürekli yaygınlaştırılmıştı (Corrigan, Ramsay ve Sayer, 1981: s.16-18).[1]

Refaha yönelik bütün bu iyileştirmeler üretim araçlarının devletin mülkiyetinde olmasıyla yakından ilgiliydi. Mülkiyetin bu biçimi aynı zamanda yukarıda sözü edilen çelişkiyi de açıklayan bir özellik taşıyordu: resmen sosyalist mülkiyet geçerliydi, ama uygulamada artı ürüne el koyulması ve idaresi seçkinlerin elindeydi (Ticktin, 1992). Yani, işçiler üretim araçlarına ve ürünlere yabancılaşmışlardı, ama kolektif mülkiyet işçi sınıfına çeşitli haklar tanıyordu. İşletmelerin çalışanlarına sosyal hizmetler sağlamalarının yanı sıra, işçiler de hem üretim araçlarıyla ve ürünlerle, hem de emek süreciyle doğrudan ilişki kurabiliyorlardı. Dördüncü Bölüm'de bahsedilen Rus işçi Aleksander'ın da tanımladığı gibi, Sovyet işçiler üretim aletlerini ve ürünleri belli ölçü-

1 Bu makaleyi ilk kez 1983'te okumuş ve revizyonist bir görüş olarak küçümsemiştim. Ancak, başta işçiler olmak üzere, Sovyet sonrasında mülksüzleşmiş insanlar Sovyet toplumunda elde edilmiş olan kazanımlar konusunda aynı görüşlere sahipler.

lerde kendi amaçları için kullanabiliyorlardı. Daha da önemlisi, emek süreci üzerindeki denetimleri kapitalist dünyanın işçilerinden çok daha yüksekti (Ticktin, 1992).

Stalinizm ile işçi sınıfı arasındaki toplumsal sözleşmenin bir başka boyutu da, seçkinlerin ayrıcalıklarının sınırlı olmasıydı. Kapitalist dünyanın mülk sahibi sınıfları ile karşılaştırıldığında bu ayrıcalıklar üç şekilde farklılık gösteriyordu: Seçkinlerin servetleri toplam ulusal servetin çok az bir bölümünü oluşturuyordu; ayrıcalıklar siyasi konuma göre belirlendiği için sürekli değildi; ve seçkinlerin çocukları genellikle bundan yararlanmış olsalar da, ayrıcalıklar miras yoluyla çocuklara bırakılamıyordu. Seçkinler Sovyet sonrası reformlar sayesinde bu tarihsel sözleşmeyi emekçi kitlelerin zararına bozdular. Bu nedenle, piyasa reformlarının bir kopuş olmadığını, Stalinizmin yeni bir çehreyle sürdüğünü, bitirilmemiş Stalinist karşıdevrimin amacına ulaştığını iddia etmek mümkün. Dolayısıyla, bugünün piyasa ekonomisi kahramanlarının çoğunun eski Stalinciler olmasına şaşmamak gerek.

1980'lerin başında sistem büyük bir bunalıma düştüğünde seçkinlerle işçi sınıfı arasındaki tarihsel uzlaşmanın yeniden ele alınması kaçınılmaz oldu. Radikal işçiler ve sosyalistler artık hem sosyal devleti korumak hem de bunu daha da ileri götürmek istiyorlardı; üretim üzerinde denetim hakkı ve başlangıçtaki Sovyet demokrasisi talep ediliyordu (Kagarlitsky, 1988). Gerçekten de, konuştuğum mülksüzlerin çoğu, *perestroika* ile *glasnost*un geleceğe ilişkin büyük beklentiler yarattığını, yaşam standartlarının Batılı ülkeler düzeyine yükseleceğini ve demokrasi geleceğini umduklarını söyledi. Ne var ki, yaşananların da gösterdiği gibi, seçkinler ve onların Batılı yol göstericileri başka şeyler tasarlıyorlar, sosyal devleti tamamen ortadan kaldırmak istiyorlardı. Büyük bir siyasi güç olma potansiyeli taşıyan radikal sosyalist-

lerin başarısızlığı (Kagarlitsky, 1990), ki bunun sorgulanması kitabın amacı değil, seçkinlerle yandaşlarına bu tasarılarını gerçekleştirme fırsatı verdi. Tarihte görülmemiş bir süratle vahşi bir sömürü düzenini uygulamaya koyuldular.[2]

Low (1997: s.403), küresel süreçlerle gündelik hayatın kesiştiği yerler olan kentlerin tüm dünyada aynı zamanda şiddet, tecavüz ve marjinalleşme alanları olduğunu iddia eder. Kentlerdeki sert koşulları insanları kutuplara, cinsiyetlere ve etnik kökenlere bölen küresel süreçlerle ilişkilendirir. Sermayenin esnek birikimi, bir yanda zenginliğin, öte yanda yoksulluğun birikmesine yol açmakla kalmaz, etnik gettolar yaratır, kadınları ve göçmenleri yoksulluk ve şiddete mahkûm eder. Almatı'da bu kutuplaşma, toplumun yeni zenginlerin ve yoksulların kurdukları ilişki ağlarına bölünmesinde kendini gösteriyor. Üretim ilişkileri bağlamında sınıfsal konumlar belirsiz, çünkü her iki taraf da maddi kaynaklarının büyük bölümünü üretimin dışında elde ediyorlar. Bunun temel nedenlerinden biri, sanayi ve tarımın çökmesiyle gündeme gelen sanayisizleşme. Yeni zenginler servetlerinin önemli bir bölümünü hammadde satışından ve üretim araçlarının özelleştirmesinden elde etmiş olmakla

---

2 Batılı gazetecilerle akademisyenlerin çoğu, tarihteki bu en büyük, en sert kitlesel sömürünün üzerini kapatmak için ellerinden geleni yaptı. Mülksüzlerin protestolarını ya kızıl-kahverengi (komünist-faşist) canavarlarla ilişkilendirerek küçümsediler ya da Sovyet sonrası seçkinlerin yolsuzlukları üzerine hurafeler düzerek yapılanları çarpıttılar. Oysa mülksüzleştirilen kitleler yapılan yolsuzlukları piyasa ekonomisine geçişten ayrı düşünmüyorlar. Eski bildik kapitalizm yerine, uygar ve ahlaklı bir kapitalizm iddiası, kapitalizm yanlılarınca keşfedilmiş yeni bir şarlatanlıktan başka bir şey değil. Kapitalizmin bildiği tek ahlak ilkesi kârdır. Talan, katliam, emperyalizm, savaş ve işkence, kârını garanti etmek için sermayenin uygulamaktan çekinmediği 'romantik' yöntemlerden yalnızca birkaçı. Kapitalist sertlik Avrupa'da (hem Doğu hem Batı Avrupa) Ikinci Dünya Savaşı ertesinde gündeme gelen işçi sınıfı hareketleri sayesinde yumuşatılabilmişti. Ama, 'esnek birikim mekanizmaları' adı altında yeni para politikalarının uygulamaya sokulmasıyla, sermayeye eski sert ve aşırı sömürü biçimlerine geri dönme fırsatı doğmuş oldu.

birlikte, bu servetin asıl kaynağını vurgunlar, rüşvet, haraç ve tekelleşme oluşturuyor. Öte yandan, mülksüzler de, ödemeleri sürekli ertelenen ücretler geçinmelerine yetmediği için bahçecilik, avcılık, toplayıcılık gibi işler yapmak, küçük çaplı ticaretle uğraşmak, işyerlerindeki kaynaklara el koymak ve en önemlisi, kendi ilişki ağları içinde değiş tokuşa girmek gibi çok çeşitli yöntemler kullanıyorlar.

Her iki tip ilişki ağı da, genellikle etnik temele dayanan evlilik, akrabalık ve dostluk üzerine kurulu. Her iki taraf da, çapları farklı olsa da, kaynaklara yasadışı biçimde el koyuyor. Şebekeler içindeki sorumluluklar diğer bağlılıkların üzerinde, bireylere anlam ifade eden tek ahlaki topluluk, içinde bulundukları şebekeler. Başka bir deyişle karşımızda tek tek yurttaşlardan oluşmuş bir toplum yok. Şebekeleşmede izlenen mantık, Margaret Thatcher'ın kelimeleriyle açıklayacak olursak, şu: "Toplum yoktur. Yalnızca bireyler ve ilişki ağları vardır." Şebekelerin dışında kalanlara güvenilmiyor, hatta onlardan korkuluyor, ama aynı zamanda dışardakileri kandırmak, şiddete uğratmak meşru. Bu tür bir ahlak anlayışı, devlet memurlarının, mafya ve sokak çetelerinin keyfi uygulamaları da göz önüne alındığında, karmaşanın en güçlü unsuru. Yani, bir zamanlar toplum denilen şey, güce, rüşvete ve haraca dayalı bir dizi şebekeye bölünmüş durumda. Paylaştıkları bu niteliklerin yanı sıra, şebekeler çeşitli açılardan birbirlerinden farklı özellikler de gösteriyor.

İlkin, yeni zenginler toplumun şebekelere ayrışmasını özgürlük ve zenginlik vaat eden kapitalizm doğrultusunda atılmış önemli bir adım olarak alkışlarken, mülksüzler açısından bu, büyük bir sefalet kaynağı. Eski refah toplumlarını geri istiyorlar, kendi şebeke ilişkilerini ise şimdilik tek çıkar yol olarak görüyorlar. İkincisi, yeni zenginlerin kurdukları şebekeler baskı aygıtlarını ele geçirmiş durumdalar.

Üçüncüsü, iki tür şebekenin, ulusaşırı iletişim araçlarına ulaşma olanakları ve kültürel yönelimleri açısından büyük farkları var; Kazakistan'da "eşitsiz" gelişen bir küreselleşme söz konusu. Küreselleşme süreci, zengin kesimin ekonomik ve kültürel etkinliklerinin "dünyayla bütünleşmesi", geriye kalanlarınsa bundan dışlanmakla kalmayıp küreselleşmeyle birlikte mülksüzleşmesi, marjinalleşmesi, baskı altında tutulması ve sömürülmesi olarak cereyan ediyor. Yeni zenginler küreselleşmeyi dünyanın metropolleri arasında dolaşarak, pahalı kulüplere, mağazalara giderek, lüks ürün ve hizmetleri tüketerek ve büyük bir coşkuyla, deneyimliyorlar. Oysa geriye kalan kesimler için bütün bunlar kötülüklerin, yolsuzlukların temel nedeni. Mülksüzler bu lükslerin hiçbirine sahip değil. Almatı dışındaki dünyayla iletişimleri neredeyse tamamen kesilmiş durumda; ulaşım, telefon, posta ücretleri olağanüstü artmış, ücretler ise düşmüş. Yeni zenginlerin ilişkilerinin gerçekten küreselleştiği, buna karşılık yeni yoksulların dünyalarının küçüldüğü söylenebilir. Yeni zenginlerin oluşturdukları şebekelerin ulusaşırılaşmasının başka önemli bir boyutu da, çokuluslu şirketler, IMF, Dünya Bankası, Batılı devletler, uluslararası bankacılık sistemi ve diğer kurumların temsilcileriyle girdikleri yakın ilişkiler. Elbette mülksüzler de küreselleşmenin etkilerinden tamamen bağışık değiller; onlar da pembe diziler izliyor, yabancılarla, seks endüstrisiyle tanışıyor, komşularının göç etmelerine tanık oluyorlar; seks işçileriyle bavul ticareti yapanlarsa yabancı ülkelere gidebiliyorlar. Ama, onlar pembe diziler hariç, tümünü olumsuzluyorlar.

Toplumun yeni zenginlerle mülksüzlerin kurdukları ayrı ayrı şebekeler yüzünden parçalanmış olması, sürmekte olan egemenlik bunalımını pekiştiren başlıca neden. Seçkinlerin mülksüzler üzerinde ahlaki ve ideolojik hiçbir yetkileri yok. Tam tersine, mülksüzler seçkinleri hırsız ve suçlular

çetesi olarak görüyorlar. Seçkinler toplumun şebekelere bölünmesini egemenlik bunalımının tek çaresi sayıyor, oysa etki şebekelerinin gücü ve keyfi uygulamaların yarattığı korku, mülksüzleri politik olarak edilgenleştiriyor. Üstelik devlet yetkilileri insanları herhangi bir toplumsal rahatsızlığın bunalımı şiddetlendireceği konusunda sürekli uyarıyorlar. Nazarbayev bu nedenle her konuşmasında istikrarın cumhuriyetin ilk önceliği olduğunu söylüyor. İnsanlar da buna inanıyorlar. Etki şebekelerinin ve sokak çetelerinin etnik niteliği yüzünden, halk herhangi bir iç karışıklıkta etnik şiddetin yaygınlaşmasından ve karmaşanın daha da artmasından korkuyor. Çeçenistan'da, ardından da Tacikistan'da yaşanan savaş ve buralardan kaçarak Kazakistan'a sığınmış olanlar böyle bir şiddetin sonuçlarını herkesin gözü önüne seren olgular. Mülksüzler geçinmek için kurdukları ilişkiler sayesinde koşullarla baş etmeye çalışıyorlar. Ne var ki, ilişki ağları kayırmacılığı ve etnik gerilimi daha da pekiştirmekle kalmıyor, seçkinlere karşı mülksüzlerin bir araya gelmelerini de engelliyor.

Castells'e (1997) göre, toplu olarak hareket etmek mülksüzlerin küreselleşmenin getirdiği sömürü karşısında gösterdikleri muhalefetin bir parçası. Kazakistan'da da mülksüzler eşitsiz küreselleşmeye karşı hem toplu olarak, hem de bireysel tepkiler veriyorlar. Toplu muhalefet ilişki ağlarında gözetilen etnik kimlikte; bireysellik ise Sovyet kimliği kurulurken ifade buluyor. Şebekeler içindeki etnik ilişkiler oldukça karmaşık: Etnik bağlar gözetilmesine ve gerilimi artıran kayırmacı ilişkilere girilmesine karşın, insanlar şebekeleşmeyi doğrudan etnik kökenle ilişkilendirmiyorlar. Şebekelere etnik görüntüsünü akrabalık, evlilik ve dostluk sayesinde kurulan karşılıklı güven ilişkisi veriyor.

Etnik kökenleri ne olursa olsun, mülksüzlerin tümü ekonomik ve kültürel küreselleşme söylemlerine özgün bir

Sovyet kimliği inşa ederek karşı geliyor. Küreselleşme kötü ve yabancı bir güç olarak görülüyor: Yabancı insan, yabancı kültür ve vahşi kapitalizm bu gücün temel bileşenleri. Yabancı olarak adlandırılanlar, öncelikle zengin, herkesle düşüp kalkan ve kapitalizmin taşıyıcısı erkekler. Sovyetler Birliği'nin ve Sovyet kültürünün parçalanmasından, fahişeliğin, cinsel hastalıkların ve tüketimciliğin yaygınlaşmasından yabancılar sorumlu tutuluyor. Yabancının erkeklerle ve cinsellikle ilişkilendirilmesi, hayatta kalabilmek için kurulan ilişki ağlarının temeli olan ailenin parçalanmasından duyulan korkunun bir yansıması. Cinselliğin piyasa yönelimli serbestleşmesi ve piyasa ekonomisine geçişle birlikte kadınların mülksüzleşerek kötü yola düşmeleri, aile üzerindeki tehdidin başlıca nedeni.

Sovyet döneminde, 1920'li yıllar dışında, cinsellik resmi bir tabuydu. Kamusal, popüler ve entelektüel söylemlerde hiç yer almadığı gibi, cinsel yaşam da çok sıkı ahlaki kurallara göre belirleniyordu. Gorbaçov reformlarının sonuçlarından biri de cinsel konularda getirilen açıklık oldu. Cinsellik kitle iletişim araçlarında tartışılmaya başlandı, erotik ve pornografik yayınlar hızla arttı. Evlilik dışı cinsellik de aynı özgürleşme çerçevesinde çeşitli biçimlerde yaygınlaştı. Cinsiyetçi ekonomik koşullar altında yaşanan bu özgürleşme, hem pornografik ürünlerin satıldığı hem de kadınların bedenlerinin metaa dönüştürüldüğü büyük bir seks endüstrisi yarattı. Kadın bedenlerinin meta olarak görülmesini sağlayan koşulların önde geleni, Sovyet sonrasında ortaya çıkan zenginlik farklarının cinsiyet ayrımı gözeten bir yapıda olmasıydı. Yeni zenginlerin tümü erkeklerden oluşurken, kadınların çok büyük bir bölümü mülksüzleşmişti. Seks piyasası mülksüz genç kadınlara geçinebilmeleri için cinselliklerini kullanabilecekleri çeşitli fırsatlar tanıyordu.

Kadınları cinsel edimlere başvurmaya iten nedenlerden

ilki, işsizlik ve yoksulluk nedeniyle mülksüz karı kocalar arasında çıkan sürtüşmeler. Ne var ki, kadınlar bedenlerinin cinsel meta olarak sunulması yüzünden büyük bir aşağılanma ve şiddetle karşı karşıyalar. Sovyet sonrasında ortaya çıkan ve kargaşanın hüküm sürdüğü, mafya şiddetinin kol gezdiği piyasalarda, diğer tüm metalar gibi, kadın bedenleri de çoğu zaman şiddet kullanılarak sömürülüyor, satılıyor ve tüketiliyor. Üstelik uygulanan şiddet, kadınların toplum tarafından damgalanmasıyla meşrulaştırılıyor. Kadınlar desteklenmeyi hak eden bireyler olarak değil, "sapkın" ve "yoldan çıkmışlar" olarak görülüyorlar, dolayısıyla cezalandırılmaları meşru. Sovyet sonrasında ortaya çıkan yeni zenginler, tıpkı diğer mallar gibi üretken ve kârlı bir şekilde kullanmak amacıyla, kadın bedenlerini de disiplin altında tutmak istiyorlar, bunun için şiddete ve toplumsal damgalara başvurmaktan çekinmiyorlar.

Mülksüzlerse para karşılığı girilen cinsel ilişkileri kötü yabancının bir başka niteliğine, piyasa ve kitle iletişim araçlarının birlikte kışkırttıkları Batılı tüketim kültürüne, bağlıyorlar. Tüketimcilik karşıtı söylemlerin en belirgin özelliği, insanların öncellikle Sovyet ürünler tüketme eğiliminde olmalarında kendini gösteriyor. Bunu, yabancı malların kullanım değerlerini küçümsemeden ve tüketmeye karşı olmadan, ama bu ürünleri ve tüketimciliği yeni zenginlerin ayrıcalık gösterisi yapmalarına karşı olumsuz bir tutum geliştirerek ifade ediyorlar. Lüks malları pervasızca tüketmek yeni zenginlerin toplumsal varlıklarını gösterme biçimlerinden başta geleni. Tüketim kültürüne karşı olan mülksüzler, şimdi bozulmuş olan eski "Sovyet kültürü"nün insani değerler üzerinde yükselmiş olduğunu iddia ediyorlar. Yeni zenginlerin ve yabancıların rastgele cinsel ilişkiye girmeleri ve tüketimci kültürleri karmaşanın (vahşi kapitalizmin) unsurları olarak kabul ediyorlar. Mülksüzler fahişeliğin

Sovyet toplumunu bozmak için seçkinlerle yabancıların el birliği ile kurdukları bir komplonun parçası olduğu görüşündeler. Sovyet geçmişe özlem duyuyorlar, ama bu bir geri dönüş talebi değil. İnsanlar refah devletinin yeniden kurulmasını, ama aynı zamanda demokrasinin gelmesini istiyorlar; Sovyet dönemindeki kıtlıklar ise elbette reddediliyor. Eskiye duyulan özlem öncelikle kınanan vahşi kapitalizmin ve eşitlikçi bir toplum talebinin ifadesi. Geçinebilmek için kurulan ilişki ağları ya da seks işçiliği, karmaşayla başetmek için bulunan çözümler değil, tersine onun doğurduğu olgular olarak değerlendiriliyor; geçmişe bu nedenle özlem duyuluyor.

Mülksüzler eşitlikçi bir (Sovyet) toplum imgesini yabancıyı reddederek kuruyorlar. Ancak topluma ilişkin duyguları cinsiyetçi ve etnik bir nitelik taşıdığı için çeşitli sorunlar barındırıyor. Mülksüzleşmiş genç kadınlar cinsel edimleri ve tüketimci eğilimleri doğrultusunda Sovyet cinsel ahlak anlayışını sorguluyorlar. Ne var ki, ataerkil cinsiyet ilişkileri içeren Sovyet cinsel ahlak anlayışı, eski sofu cinsiyet kurallarını kırmaya kalkışan kadınlara karşı şiddet kullanımını haklılaştırıyor. Öte yandan, Sovyet toplumuna ait olma duygusu etnik çekişmelerin patlamasını engelleyen en büyük etken. Etnik köken ayrımı olmaksızın mülksüz kesimlerin tümü yaşadıkları sefaletten seçkinleri ve Batı'yı sorumlu tutuyor, bu nedenle henüz birbirlerini günah keçisi haline getirmiyorlar. Bununla birlikte, Kazaklaştırılan devletin ve kırsal kesim Kazakların kitle halinde kente göçlerinin etkisiyle, ilişki ağları arasındaki rekabet ve etnik gerilimler giderek yükseliyor.

Rus bir kadının veciz bir şekilde dile getirdiği gibi, "Kazakistan'da etnik çekişme alev aldı, ama henüz patlamadı". Halk, etnik çatışmaları Sovyet toplumunun parçalanmasıyla ortaya çıkan karmaşanın doğurduğunu düşünüyor; bunun

için de yabancıları ve Sovyet topraklarına giren kapitalizmi suçluyor. Yani, sürmekte olan etnik gerilimleri farklı kütür ve dinden insanlar arasındaki çekişmelerin bir sonucu olarak gören akademisyenlerle (Smith, 1992) tamamen karşıt bir tutum içindeler.

Bu bölümün başlığını oluşturan "Kimin dönüşümü?" sorusuna gelecek olursak: Mülksüzlerin karmaşa olarak adlandırdıkları şeyi seçkinlerle Batılılar, yaşamın doğal gelişimi olarak göklere çıkardıkları kapitalizme geçiş süreci olarak alkışlıyorlar. Onlara göre Kazakistan'daki küreselleşmenin ana etkeni bu geçiş süreci. Batılıların savaş sonrası dönemde meydana gelmiş köklü teknolojik, ekonomik ve kültürel değişimlere dikkat çeken küreselleşme söylemlerinin çoğu aslında güçlü bir politik söylev içeriyor. Küreselleşme kültürel deneyimin çeşitlenmesi ve "gökkuşağı renklerinde" farklı kültürlerin ortaya çıkması olarak kabul edilip olumlanıyor. Ekonomik düzeyde ise, "esnek birikim" dolayısıyla sermayenin önünde durulamayacağı iddia ediliyor. Oysa Almatı'da yaşayan mülksüzler açısından bu söylemlerin her ikisi de yeni zenginlerin ve onların yabancı ortaklarının konum ve ayrıcalıklarını dile getiriyor; meydan okumaya çalıştıkları da zaten bu. Onlara göre küreselleşme renkli kültürlerin deneyimlenmesi ya da internet erişimine sahip olmak veya İngiliz Havayolları'yla Paris, Roma, Londra ve New York'taki kulüplere gitmek değil. Onlar için küreselleşme, aşağılanmanın, şiddetin, yoksulluğun ve insafsız bir sömürünün kol gezdiği gerçek bir cehennem. Ve bunu karmaşa (*bardak*) olarak adlandırıyorlar. Dünya kapitalizmi küresel bir genelev olarak nitelendiriliyor. Bu "küresel genelev" ve onu temsil eden her şey, mülksüzlerce içinde bulundukları toplumsal sefaletten sorumlu tutuluyor, yabancı ve şer güçler olarak lanetleniyor.

Kazakistan'daki koşulların ne kadarının Sovyet dönemi-

nin mirası, ne kadarının ABD, Dünya Bankası ve IMF'ce dayatılan yeni liberal reformların ürünü olduğu sorulabilir. İlk bakışta, yeni giysiler içindeki komünist seçkinlerin hâlâ iktidarda oldukları ve bu iktidarın tıpkı Sovyet dönemindeki gibi hamilik kurallarına göre işlediği dikkate alındığında, Sovyet sonrası reformları savunanların yaşanan tüm kötülüklerin kökünün komünist partide aranması gerektiği şeklindeki iddiaları geçerli gibi görünüyor. Ancak, IMF'nin yeniden yapılandırma programlarının dayatılmış olduğu gelişmekte olan dünyada yer alan ama sosyalist olmayan diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, reformların tüm dünyada ve eski Sovyet ülkelerinin tümünde yarattığı kargaşanın bazı ortak yönleri ortaya çıkacaktır:

- Bretton Woods kurumlarınca uygulanan makro-ekonomik reformlar ve borç düzenleme mekanizmaları yüzünden Batı'ya, özellikle ABD'ye, ekonomik ve politik açıdan bağımlılık.
- Bir yanda servetlerin öte yanda yoksulluğun birikmesiyle gündeme gelen toplumsal kutuplaşma.
- Gündelik hayatın toplumsal dokusunun parçalanması, şiddet, etnik gerilimler ve kitlesel göçlerin toplumların tanımlayıcı özellikleri olmaya başlaması.
- Devlet mallarının özelleştirilmesi, sanayisizleşme, ücret kesintileri, tarımın çökmesi, eğitim ve sağlık altyapılarının bozulması.
- Fiyatların dolara bağlanması.
- Suç ekonomilerinin, gölge devletlerin oluşması ve sermayenin para aklama yoluyla ülkeden kaçışı.
- Bir tarafta ihracat yönelimli, diğer tarafta çokuluslu firmalarca kârlı görülmeyip durgunlaşan tarım ve sanayi sektörlerinden oluşan ikili bir ekonomik yapı.

Çok sayıda yazar Doğu Avrupa ülkelerinde ve eski Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeleri Batılı güçlerin emper-

yalisı politikalarına bağlıyor (Gowan, 1996; Kagarlitsky, 1995; Chossudovsky, 1998). Gowan'a göre, Doğu Avrupa ülkelerini bağımlı kılmak için şu yollara başvuruldu: Comecon rejimi sona erdirildi ve üye ülkeler SSCB'den koparıldı; neoliberal ekonomik politikalar dayatıldı; ve bu ekonomiler Batı'ya yönlendirildiler. Batı'nın güttüğü strateji, uyumlu devletlerin ödüllendirilmesi, kurallara uymayanlarınsa cezalandırılmasıydı. Burgess (1997), Batı'nın Doğu Avrupa'da sinsi bir sömürge politikası uygulamış olduğunu gösterir. Chossudovsky (1998) ise, Dünya Bankası ile diğer uluslararası mali kuruluşların dayattığı kredi koşulları çerçevesinde, IMF'nin uyguladığı makro-ekonomik reformların, sözü edilen yayılmacı politikanın esasını oluşturduğunu ortaya koyar. 1970'lerden beri tüm dünyaya dayatılmakta olan reformların asıl amacı küresel bir ucuz emek ekonomisi yaratmaktı. Devlet mallarının özelleştirilmesi, sıkı bütçe politikaları, fabrikaların kapatılması ve işçilerin çıkarılması, sosyal hizmetlerin kısılması, fiyatların serbestleştirilmesi ve yabancı mallar üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması bu reformların temel uygulamalarıydı.

1980'den beri olağanüstü artan gelişmekte olan ülke borçlarının bir bölümü, çoğu zaman fiyatların aşırı düşük tutulduğu ihraç ürünlerinden elde edilen gelirlerle ödenebilmekteydi. Borçlu ülkeler geriye kalan açıklarını kapatabilmek için uluslararası mali kurumlardan kredi almak zorunda kaldılar. Alınan yeni kredilerin büyük bölümü eski borçların ödemesinde kullanıldığı için de borç yükü sürekli arttı ve yeniden kredi almak gerekti. Dünya Bankası ile diğer mali kurumlar borçlu ülkelere kredi vermek için IMF'nin makro-ekonomik reformlarının uygulanmasını şart koştular. Bu koşulları kabul etmeyen ülkeler kara listeye alındı. Reformların uygulanmasına halk tepki gösterdiğinde de, çoğu ülkede diktatörce veya demokratik olmayan yön-

temler kullanılmaya başlandı: Yeltsin'in, IMF reformlarını onaylamayan Rus parlamentosuna, ABD ve Avrupa'nın desteğini de alarak, saldırması (4 Ekim 1993), Nazarbayev'in aynı nedenle Kazak meclisini kapatması (1993) gibi.

Chossudovsky (1998), bu politikalar sonucunda dünya çapında felaketlerin yaşandığını, kanunsuz ekonomilerin ortaya çıktığını, bunalım yaratılarak devletlerin parçalandığını ve etnik çatışmaların hızlandığını belirtir. IMF müdahalesinin Somali'yi açlığa sürüklediğini; hayvancılığa dayalı ekonominin veterinerlik hizmetlerinin özelleştirilmesi, tarımın çökertilmesi ve devlet bütçesinin küçültülmesi sonucunda bozulduğunu gösterir. IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmaları yüzünden girilen ekonomik bunalımın Ruanda'daki iç savaşı ve ardından gelen açlığı nasıl tetiklediğini anlatır. Ruanda eski sömürge devletlerin en zayıflarından, borçlarını ödeyebilmek için kahve ve çay ihracatından elde ettiği gelire bağımlı bir ülkeydi. 1987 ile 1991 yılları arasında kahve fiyatlarının yarı yarıya düşmesiyle[3] kırsal kesimde açlık baş gösterdi. IMF'nin dayattığı politika ticaretin serbestleştirilmesini, ulusal para değerinin düşürülmesini, tarıma verilen desteğin kaldırılmasını, devlet işletmelerinin özelleştirilmesini ve devlet memurlarının işten çıkarılmalarını kapsıyordu (Chossudovsky, s.115-16). Uygulamalar sonunda petrol ve diğer temel malların fiyatları aniden fırladı, borç yükü yüzde 34 oranında arttı (1989-92), devlet işletmeleri iflas etti ve memurlar harap oldular. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin çökmesiyle okula giden öğrenci sayısı inanılmaz ölçülerde düştü, sıtma gibi hastalıklar hızla yayıldı. Bütün bunlar 1992 yılında zirveye ulaşan büyük bir ekonomik bunalımla sonuçlandı; o yıl çiftçiler 300.000 kahve ağacını söktüler (Chossudovsky, s.116). İç savaşın ortasın-

3 Kahvenin perakende satış fiyatı üreticilere ödenenin 20 katıydı (Chossudovsky, 1988: s.111).

da IMF ikinci bir devalüasyon öngördü ve fiyatlar daha da arttı. Ruanda'daki etnik çatışmaların başlangıcı sömürge dönemine dayansa da, patlaması ekonomik bunalımdan sonra gündeme geldi.

Örneklerden biri de Balkanlar'da yaşanan trajediydi. Chossudovsky'nin (s.43) de gözlediği gibi, Batı'nın sistem yanlısı gazetecileri ile politikacıları kamuoyunu yanılttılar ve bu trajedinin arkasında eski kimliklerin yeniden gündeme getirilmesinin ya da nefret dolu Sırp milliyetçiliğinin olduğunu iddia ettiler. Bu iddialar aslında Batılı güçlerin çatışmaları kendi çıkarları doğrultusunda sinsice kışkırtmış, izlemiş ve yönlendirmiş olmalarını gizliyordu. Woodward'ün (1995) gösterdiği gibi, Yugoslavya'nın parçalanmasında IMF'nin dayattığı ekonomik reformlar ile 1980'lerin sonuyla 1990'ların başında değişen uluslararası ortamın büyük rolü vardı. Woodward şöyle devam eder: canlı, dengeli ve görece açık bir toplum olan "sosyalist" Yugoslavya, savaş sonrası uluslararası güç dengelerinin bir meyvesiydi. Siyasi ve ekonomik yapısı iki temel soruna çözüm getirmişti: tarım ekonomisinin girdiği bunalımın ve milliyetçilik sorununun üstesinden gelinmişti. Denge, uluslararası ilişkiler, sosyal devlet, yurttaşların bireysel haklarının güvence altında olması ve çokuluslu anayasal bir düzen üzerine kurulmuştu. Tarafsız bir ülke olan Yugoslavya birinci, ikinci ve üçüncü dünya ülkeleriyle ekonomik ve politik ilişkiler kurdu. Batı'nın ve Sovyet blokunun ekonomik örgütlerinden dışlanmış olsa da, bu iki kamp arasında bir denge gözeterek her ikisiyle de ticaret ilişkilerini geliştirdi, Batılı ülkelerden kredi sağladı. Yurttaşların kişisel hakları ve refahı geniş kapsamlı uygulamalarla güvence altına alınmıştı. Üstelik Yugoslavya'ya özgü öz-yönetim, çalışanlara işletmelerin idaresinde söz hakkı tanıyordu. Bütün bunlara karşın refah sisteminin iki önemli eksiği vardı: güvenceler yalnızca dev-

let işletmelerinde çalışanlar için geçerliydi ve işsizlik yasaldı.[4] Dolayısıyla özel sektör çalışanları ile işsizler devletin sağladığı güvencelerden yoksundu. Bu nedenle, devlet sektöründeki işler ve kıt ürünlerle hizmetlere ulaşmak için girişilen rekabet, kayırmacılığın, rüşvetin ve karaborsanın yaygınlaşmasına yol açtı. Bununla birlikte, bütün bu olumsuz etkenlere karşın, halkın büyük bölümü refahtan uygun bir pay almaktaydı.

Çokuluslu anayasal düzen Yugoslavya Federasyonu'nu oluşturan kurucu cumhuriyetlere eşit haklar ile siyasi ve ekonomik özerklik sağlıyordu. Federal hükümet ordu, dışişleri ve parasal politikalardan sorumluydu; cumhuriyetler ise kendi ekonomik, kültürel ve siyasi işlerini özerklik içinde yönetiyorlardı. Üretimle ilgili varlıklar cumhuriyetlerin malıydı ama federal hükümetin hazinesine vergi ödeniyordu. 1960'larda toplam federal bütçenin yüzde 67'sini oluşturan savunma bütçesinin milli gelirin yalnızca yüzde 4 veya 6'sı kadar olması da, iktidarın büyük ölçüde cumhuriyetlere devredilmiş olduğunu göstermekte (Woodward, s.39). Ordu federal kurumların en önemlisi olmakla birlikte, cumhuriyetlerin de kendi sivil savunma sistemleri vardı. Federal hükümetin genel politikaları tüm cumhuriyetlerin oybirliğiyle belirleniyor, uygun görülmeyen kararlar veto edilebiliyordu. Uygulamaya konulan IMF reformları önce var olan bireysel güvenceleri aşındırmaya başladı, ardından anayasal bir bunalımı tetikledi ve bütün bunlar etnik milliyetçiliğin artmasında rol oynadı. Yugoslavya'ya Batı'dan gelen krediler, 1980'lerde bütün dünyada ekonomik durgunluğa yol açan 1975 krizinden sonra, 1979'da kesintiye uğramıştı (Woodward, s.47). Hükümet, IMF'ye başvurmaktan kaçınarak sıkı politikalara soyundu; ithalatı kıstı, ihracata yöneldi. Ne var

4 Aynı dönemde işsizlik Sovyet bloku ülkelerinde yasadışıydı.

ki, bu önlemler mali zorlukları çözmede yeterli olmadı. 1982 ile 1989 yılları arasında birbirini izleyen çeşitli hükümetler borç almak için IMF'ye gittiler. IMF'nin dayattığı kredi koşulları, fiyatların serbest bırakılması ve sıkı para politikası uygulanması şeklindeki ünlü reçetesinin yanında, anayasal bir değişimi de öngörüyor, cumhuriyetler arasındaki oybirliğine dayalı sözleşmenin yerine, çoğunluk idaresini talep ediyordu. IMF'ye göre bu değişim cumhuriyetler karşısında federal hükümetin konumunu güçlendirecek, cumhuriyetlere parasal disiplin getirilecekti. Sıkı politikalar işsizlik ve enflasyonun artmasına, milli gelirin ve iç tüketimin düşmesine ve bazı ürünlerde kıtlıkların baş göstermesine yol açtı. Bütün bunlar cumhuriyetlerde yaşayan yurttaşların sosyal güvencelerini kısıntıya uğrattı, ardından da etnik milliyetçilik ve dini uyanış hız kazandı.

IMF'nin talep ettiği anayasal değişikliklere Slovenya'dan gelen güçlü muhalefet etnik ayrılıkları öne çıkardı ve anayasal bunalım başgösterdi. Slovenya ve Hırvatistan, hem anayasal değişime karşı çıkıyor, hem de fonlarını kendi cumhuriyetleri için harcayacaklarını ileri sürerek, federal hükümete daha yoksul cumhuriyetlere aktarılmakta olan vergileri ödemeyi reddediyorlardı. Woodward'ın da belirttiği gibi, IMF programlarının tetiklediği siyasi kavgalar 1980'ler boyunca sürdü (s.50). Ardından da 1980'lerin uluslararası koşullarının da pekiştirdiği ayrılıkçı milliyetçilik geldi. Batılı güçler o sırada Yugoslavya'nın bütünlüğünden çok, Sovyet blokunun parçalanmasıyla ortaya çıkan Orta ve Doğu Avrupa'daki dengelerle ilgileniyorlardı. Almanya'nın destek verdiği Slovenya ve Hırvatistan'ın federasyondan ayrılma girişimleri savaş, yağma ve etnik temizlikten oluşan bir trajediye zemin hazırladı. Bundan çıkar sağlayanlar, Batılı güçlerle çeşitli etnik kökenlerden savaş baronlarıydı. Hırvatistan Almanya ve ABD'nin kuklası hali-

ne geldi. Bosna (Chossudovsky, 1998) ve Kosova ABD sömürgesi oldu. Sırbistan ise eski Yugoslav devletinin üst düzey yetkililerinin kurduğu birkaç yolsuzluk şebekesinin çiftliği olmuştu.

Rusya'da yaşananlarsa Kazakistan'da olanların benzeriydi. Yapılan piyasa yönelimli reformlar Rusya'da, tıpkı diğer Sovyetler Birliği ülkelerinde olduğu gibi, bazı yazarlarca (Kagarlitsky, 1995; Chossudovsky, 1998) "Afrikalaşma" ya da "üçüncüdünyalaşma" olarak adlandırılan bir durum yarattı. Sovyet ülkeleri eğitim, sanayi ve sosyal altyapının yıkılmasıyla bu hale getirildiler. Rusya'nın bu duruma düşmesi ilk bakışta imkânsızmış gibi görünse de, daha yakından yapılacak bir karşılaştırma Rusya'da işleyen ekonomi politika süreçleriyle birçok üçüncü dünya ülkesinde olanların çarpıcı benzerlikler gösterdiğini ortaya çıkaracaktır. Örneğin Castells'in (1998: s.83) yaptığı gibi, Rusya ile Afrika Çölü'nün güneyindeki ülkelerin durumunu karşılaştıracak olursak, bu ülkelerin ortak özelliklerini şöyle sıralamak mümkün: devletin ve toplumların parçalanması, ekonomilerin çökmesi, şiddetin artması, ayrılıkçı savaşlar, insanların kitleler halinde yerlerinden edilmeleri, salgın hastalıkların ve yoksulluğun hızla yayılması ve toplumsal, politik karmaşanın büyümesi. Yine Castells'e göre, bütün bunlar birbiriyle ilişkili iki süreç sonunda meydana gelmişti: Küresel kapitalizm bir yandan birkaç yerde ve düzeyde bütünleşirken bir yandan da marjinalleşmekteydi; ve sahneye yağmacı devletler çıkmıştı. İlk sürecin anlamı şuydu: bir tarafta "bilgi çağı" sayesinde birkaç ülke ve grup ekonomik ve kültürel açıdan bütünleşirken, öte yanda dünya ülkelerinin ve nüfusunun büyük bölümü bilgi teknolojisinin meyvelerinden yoksun kalıp yoksulluğa itildi. Küresel kapitalizm bilgi teknolojisi sayesinde eski toplumsal ve coğrafi yarıkları derinleştirmişti. Afrika Çölü'nün güneyindeki ülkelerde yaşa-

nanlar bu süreci açıkça gözler önüne seriyordu. Bölgedeki çok küçük bir seçkin azınlık, hammadde ihracatı, tüketim malları ithalatı, uluslararası krediler, Batılı bankalarda para aklama ve mal mülk edinme gibi işlemler sayesinde küresel ekonominin mali ve ticari şebekeleriyle bütünleşirken, ekonominin geriye kalan sektörleri bozuluyor, halkın büyük bir bölümü sefalete sürükleniyordu.

Bu ikili sürece 1970'lerden itibaren ortaya çıkan yağmacı bir devlet biçimi de eşlik etti. Castells, bu yağmanın "tahsisatçılık" olarak adlandırdığı eski siyasi hamilik ve rüşvet biçimlerinden nitelik olarak farklı olduğunu ileri sürer. Tahsisatçılıkta da rüşvet sınır tanımaz, ama iktidardaki belli çevrelerin kişisel çıkarlarının ötesinde, devletin veya iktidardaki sınıfların çıkarları gözetilirdi. Oysa yağmacı yönetimlerde devlet, kurumlarını kendi servetlerini biriktirmek için kullanan seçkinlerin kurdukları şebekelerin eline geçer. Üstelik devlet kurumlarındaki makamlar başlıca talan araçları haline gelir, kişisel ervet biriktirmenin mantığı ekonominin mantığından farklı çalışmaktadır. Castells'in de belirttiği gibi, "Ülkenin ekonomik gelişimi ve siyasi istikrarı açısından anlamsız olan her şey, yöneticiler açısından mantıklıdır" (Castells, 1998: s.98). Bunun sonucu, bazılarınca yanlış biçimde adlandırıldığı gibi Afrika'nın yeniden kabileleşmesi değil, devletin parçalanması, ulusallığını kaybetmesi olur. Ortaya çıkan devlet bunalımlarının nedeni, kurdukları himayeci şebekeler yoluyla toplumun çeşitli kesimlerini harekete geçirerek birbirleriyle savaştıran çeşitli seçkin çevrelerin oluşturduğu ittifaklar veya askeri diktatörlüklerdir. Seçkin grupların yandaşları ise çeşitli kaynaklara ulaşabilmek dürtüsüyle onlara bağımlı hale gelirler.

Rusya örneğine dönecek olursak; Sovyet sonrası Rusya'da da hem küresel bütünleşme ile marjinalleşme, hem de yağmacı düzen işliyordu. Jeffrey Sachs gibi Batılı danışmanlar-

ca öğütlenen ve IMF ve Dünya Bankası'nca denetlenen neo-liberal politikalar Rusya'da da Afrika ülkelerine benzer bir durum yaratmıştı. Ocak 1992'de başlatılan "şok tedavi" ani çöküşle sonuçlandı, sanayi üretimi yüzde 27 oranında düşerken Rus ekonomisi yüzde 50 küçüldü. Tüketici fiyatları yüz kat arttı, ücretler yüzde 80 oranında azaldı (Chossudovsky, 1998: s.225-6); enflasyon nedeniyle halkın biriktirdiği paraların değeri ise neredeyse sıfıra indi. Eğitim, sağlık, çocuk bakımı, kültür ve sanata verilen devlet desteği kaldırıldı; halkın büyük bölümü bir gecede yoksullaştı. Rus parlamentosu ve merkez bankası, reformların Rusya'yı felakete sürüklediğini anladı, 1992 sonuna doğru neo-liberalizmden dönmeye karar verildi. Reform programına direnen parlamentoyu etkisizleştirmek isteyen Yeltsin parlamentonun her iki kanadını da 21 Eylül 1993'te askıya aldı. Askı kararını reddeden parlamento Yeltsin tarafından (G7 ülkelerinin açık desteğiyle) kanlı bir darbe ile 4 Ekim 1993'te yerle bir edildi. Ölüm ve yaralanmalar olduğu halde Batı basını Yeltsin'e alkış tuttu; aynı parlamentonun iki yıl önce, Ağustos 1991'de sertlik yanlılarının darbe girişimi sırasında Yeltsin'in arkasında durduğu unutulmuştu; parlamentonun zaten bir Sovyet kalıntısı olduğu öne sürülüyordu. Parlamentonun kapatılmasından sonra Yeltsin, IMF politikalarının uygulanması için kendisine inanılmaz yetkiler tanıyan anayasa değişikliğini gündeme getirdi. Sonunda, Güneydoğu Asya krizinin öncesinde, 1998 sonbaharında Rusya tamamen iflas etti.

Neo-liberal reformların Rusya'daki genel sonuçlarına Castells'in kelimeleriyle, yani ayıklamacı bütünleşme ve marjinalleşmeyle yağmacı düzen olgularına, daha yakından bakacak olursak; Sovyet ekonomisi başından beri eşit gelişmemişti. İleri teknoloji kullanan askeri bir savunma sanayi vardı, ama hafif sanayi ve tarım sektörleri Batı'yla karşılaştı-

rıldığında geri kalmıştı. Reformlar bu nitelikteki bir ekonomiye ve toplumun geneline eşitsizliği daha da artıracak yeni etkilerde bulundu. Artık ekonomi, biri ABD dolarına, diğeri takasa dayalı iki sektörden oluşuyordu. Uluslararası piyasalarda rekabet şansı olmadığı ilan edilen sanayi ve tarım sektörlerinin çoğu tahrip edildi. Uluslararası piyasalarda talep gören gaz, petrol ve diğer asal madenlere ise eski *nomenklatura*'nın kurduğu şebekelerce el konulup özelleştirildi. Marjinalleşmiş sektörlerdeki işletmeler kapatıldı. Kapanmayanlar düşük kapasiteyle ve yetersiz sermayeleriyle takasa yönelik üretim yapıyorlar. İhracata yönelik sektörler ürünlerinin büyük bölümünü uluslararası piyasalara dolarla satıyorlar; buradan elde edilen gelirlerin önemli bir bölümü kıyı bankacılığı yapan bankalarda kişisel hesaplara yatırılıyor (Chossudovsky, 1998; Haynes ve Glatter, 1998). Ekonomik kutuplaşmaya paralel bir toplumsal kutuplaşma söz konusu. Küçük bir seçkin azınlık inanılmaz servetler edinirken, halkın büyük bölümü yoksulluğa mahkûm. İşsizlik, alkolizm, aşırı yoksulluk, intiharlar ve ortalama yaşam süresinin giderek kısalması Rusya'daki gündelik hayatın ayrılmaz parçaları.

> ...UNICEF'in Rusya'ya ilişkin raporlarında "demografik çöküntü" göstergelerinden bazıları şöyle dile getiriliyor: "korkunç" ölüm oranları (1995); Hindistan'dan daha alt düzeye düşmüş olan erkeklerde ortalama yaşam süresine ait "şaşırtıcı" rakamlar (1996); intiharlar da dahil gençler arasındaki ölüm oranında görülen "trajik yükselme" (1998). ... 1990 ile 1997 arasında Rusya'da ölüm oranlarında büyük bir artış olmuş, dönüşümün başladığı 1989'a göre 2.6 ile 2.9 milyon fazla ölüm kaydedilmiştir. Doğum rakamlarındaki toplam düşüş ise aynı dönem için 4,5 ile 5 milyon arasında tahmin edilmekte (Haynes ve Glatter, s.64).

Ekonomideki genel düşüş, sanayinin çökmesi, tarımın tahribi ve altyapının bozulması Rusya'nın birçok bölgesini harabeye çevirmiş durumda. Rusya'nın uluslararası piyasalarda satabildiği ürünler yalnızca silah, petrol ve asal madenler. Dünya silah ticaretinde Rusya'nın payı yüzde 35'ten yüzde 10'a düştüğü için (Haynes ve Glatter, 1998: s.51) ülkenin döviz gelirinin en önemli kaynağını artık hammadde satışları oluşturuyor. Bu malların satışlarından elde edilen dolarların büyük bölümü Batı'daki gizli banka hesaplarına aktarılıyor. SSCB'nin parçalanmasından önce başlayan sermaye kaçışı, reformlardan sonra inanılmaz boyutlara ulaşmış. Çeşitli tahminlere göre SSCB'nin çözülmesinden sonra yüzlerce milyar dolar Rusya'dan çıkarılmış. Yeterli nakit rezervi olmadığı için işletmelerin ve ailelerin büyük bölümü takasa başvuruyor. "1992'de sanayi üretimin yüzde 6'sını oluşturan takas, 1993'te yüzde 9'a yükselmiş, 1994'te yüzde 17'ye sıçramış, 1995'te yüzde 22, 1996'da yüzde 35 olmuş, 1997 için bu oranın yüzde 41 olacağı tahmin ediliyordu" (Haynes ve Glatter, s.58). Toplumsal kutuplaşmanın ulaştığı boyutlar, Castells'in dünya ekonomisindeki ayıklamalı bütünleşme ve marjinalleşme tanımıyla tamamen çakışıyor. Yeni zenginler Batılı mali kurumlarla sıkı ilişkiler içindeler,[5] paralarını Batılı bankalarda aklıyor, Batılı ürünlerin ithalatından büyük kârlar elde ediyor, Batı kentlerinin lüks semtlerinde evler alıyorlar. Oysa Rus halkının büyük bölümü Sovyet zamanında edinmiş olduğu ayrıcalıkların tümünü kaybetti.

Sovyet döneminin *nomenklatura*'sından gelip iktidara yerleşen yeni şebekelerin kurduğu düzenin adı yağmacılık. 1995'te hükümetin yüzde 74'ü, Yeltsin'in yakın çevresinin ise yüzde 75'i eski seçkinlerden oluşuyordu (Haynes ve

5 Rus işadamı Boris Berezovsky'nin Rupert Murdoch'un geçenlerde yapılan düğününe katılması, Rus mafyası ve lümpen burjuvazisinin Batılı seçkinlerle yakın ilişkilerinin açık bir göstergesi.

Glatter, s.65). Rüşvet ve kayırmacılık yaygınlaşmaya daha Brejnev döneminde başlamıştı. Hem yöneticiler hem de sıradan insanlar, elbette farklı ölçeklerde, devlet mallarını yasadışı biçimde özel çıkarları için kullanmaktaydılar (Grossman, 1985; Ledeneva, 1998). Yöneticilerin büyük ayrıcalıkları vardı. Ne var ki, Sovyet devleti yağmacı değildi. Devletin ve partinin çıkarları, iktidardaki seçkinlerin kişisel çıkarlarından daha öndeydi. Yağmacı düzen *perestroika* ile birlikte geldi. O zamandan itibaren seçkinler, devlete ait serveti talan etme yolundalar. Kullanılan yağmacı yöntemler ise şunlar: döviz rezervlerinin ve altın stokunun çalınması, maden, petrol, gaz ve silah kaçakçılığı, bu ürünlerin devlet işletmelerinden ruble karşılığı ucuza alınıp dolar karşılığı yurtdışına on kat fazla fiyatlarla pazarlanması, yasadışı ithal edilen ürünlerin karaborsada satışı ve ithalat tekelleri oluşturulması (Handelman, 1995; Chossudovsky, 1998; s.228-9). Bu işlemlerden edinilen servetler Mayıs 1988'de yasallaştırıldı (Chossudovsky, 1998), 1992'den itibarense yağmanın asıl yöntemi devlet mallarının özelleştirilmesi oldu.

> Bakanlıklardan biri kapatılıyor, yıkıntıları üzerine (aynı bina, aynı mobilyalar, aynı personelle) bir anonim şirket kuruluyor; bakan istifa ediyor; hisselerin bir bölümünün denetimi devlete geçiyor, kalan paylar bakanlığın üst düzey yetkililerine dağıtılıyor; kural olarak, kapatılan bakanlığın ikinci ya da üçüncü yetkilisi işletmenin başı oluyor (Kyrshtanovskaya'dan aktaran Haynes ve Glatter, 1998: s.65-7).

Dünyanın en büyük firmalarından Gazprom, gazdan sorumlu son Sovyet bakanı ve daha sonra başbakan olan Viktor Çernomirdin tarafından bu yöntemle özelleştirilmişti. Önde gelen petrol firmalarından, Lukoil ve Yukos da aynı şekilde oluşturuldu (Haynes ve Glatter, s.67). En kârlı işlet-

meler özelleştiriliyor, ama devletin hazinesine hiçbir vergi ödenmediği gibi, yetkililerle kurulan ilişkiler kullanılarak devletten kredi alınıyor ve eski altyapı hiçbir ücret ödemeden kullanılıyordu. IMF ve Dünya Bankası politikalarının Rusya'daki uygulayıcısı Anatoly Chobias özelleştirmelerdeki yağmayı şu sözlerle teslim ediyor:

> ... sürekli çalıyorlar. Her şeyi sonuna kadar çalıyorlar, onları durdurmak mümkün değil. Ama bırakalım çalsınlar kendi mülkleri yapsınlar. Ancak sahip olduklarında iyi bir idareci olacaklar... "Mafya" özelleştirmeden yararlanmaya başladığında yasallaştırma zamanı gelmişti (aktaran Haynes ve Glatter, 1998: s.56).

Yağmanın bir başka yöntemi de, yeni oluşan bankacılık sistemini kullanmak, bu yolla döviz ve devlet tahvili vurgunları yapmak, para aklamak ve hükümetin (IMF ve Dünya Bankası'ndan aldıkları da dahil) dış ülkelerden aldığı kredileri çalmaktı. Banka sayısının birkaç taneden 1994'te 2.500'e ulaşması da bunu gösteriyor (Hayens ve Glatter, 1998: s.56). Hükümet 1995 yılında bütçe açığını kapatmak için bankalardan aldığı krediyi geri ödeyemeyince, bu bankalar enerji sektöründekiler de dahil devletin en iyi işletmelerine el koydular. Bu olay Rus ekonomisinin finans/endüstri "oligarşi"sinin kıskacına girmesine neden oldu. Oligarşinin temsilcilerinden biri olan Berezovski'ye göre 1996'da Rus ekonomisinin yarısı yedi oligarşik grubun elinde bulunuyordu (Haynes ve Glatter, s.57).

Yağmanın başka bir biçimi de haraç alımlarıydı. Sovyet zamanında kendi ahlak kurallarına göre davranan, belirli altkültürlerin temsilcisi suç çevreleri vardı. Sovyetler Birliği'nde 1970'lerden beri haraç gündemdeydi (Handelman, 1995; Humphrey, 1999). Bununla birlikte, tıpkı Kazakis-

tan'daki gibi, haraç alımı Rusya'da da özel sektörün büyümesiyle korkunç boyutlara ulaştı (Handelman, 1995; Humphrey, 1999). Yine Kazakistan'daki gibi, Rusya'da da bu yöntem çeşitli şebekeler ile devlet yetkilileri arasında geçen pazarlıklar, işbirliği ve şiddetli çatışmalar yoluyla yaşama geçiriliyor (Handelman, 1995; Humphrey, 1999). Şiddetin ve ilişkilerin parayla satın alınabiliyor oluşu iki tarafı birbirlerine bağlayan ana unsur.

Rus mafyasının suç eylemleri ve kültürü hem ülke içinde hem de dışarda büyük ölçüde bilinmesine karşın, haraç alımı, üst düzey seçkinler tarafından yasa koruması altında uygulanan yöntemlerden ekonomik açıdan daha az önemde bir talan biçimi olduğu için, dışarıya pek yansımıyor. Oysa, ülke kamuoyu için haraç alımı yağmanın tüm biçimleri içinde en ortalıkta olanı ve açıkça yapılanı, bu nedenle insanlar üzerindeki etkisi büyük. Onlar için sokaktaki haraççı, oligarşinin ve devletin (Berezovski, Yeltsin, Çernomirdin ve benzerlerinin) simgesi. Hükümet ile mafya veya devlet adamı ile haraççı arasındaki gerçek ya da mecazi ilinti, Rus devletinin parçalara bölünüp canileşmesi biçiminde ortaya çıkan kargaşa içinde idare tarzının da göstergesi. Sovyet devletinin çökmesi ve ardından gelen neo-liberalizm uygulamaları, beraberce yeni yağma düzeninin hem nedenini hem sonucunu oluşturuyor. Artık devlet malları çalınmakla kalmıyor, devletin kendisi de özel sektör. Devlet iki cephede özelleştirilmiş: ilki, artık devlet kurumları ve kaynakları özel amaçlarla kullanılıyor; ikincisi, eski devletin temel işlevlerinden kent asayişi ve vergi toplama gibi işleri (şimdi koruma ücreti diye adlandırılıyor), polisle sıkı işbirliği içindeki özel güvenlik kurumlarına (haraççılara) ve mafya şebekelerine devredilmiş durumda. Bu da haraççı şebekelerin; merkezdeki oligarşi/politikacı şebekelerin; ve diğer bölgelerdeki yağmacı düzen yandaşı şebekelerin doğmasına;

ardından aralarında şiddetli bir rekabetin baş göstermesine yol açmış. Haraç alanlar ile özel güvenlik güçleri resmi örgütler olmamakla birlikte, uygulamada devletin baskı aygıtının bir parçası olarak hizmet veriyorlar. Bu konuyu açacak olursak; Gramsci (1971), Poulantzas (1983) ve Althusser (1994) devlet egemenliği ile ideolojisi üzerine yazarlarken, devletin hem resmi hem de sivil çevrelere nüfuz ettiğinden söz etmişlerdi. Onlara göre, iktidarı oluşturan sınıfların egemenliği hem resmi hem de devletin ideolojik aygıtlarını oluşturan sivil kurumların birbirlerine bağlı uygulamalarından gelmekteydi. Siyasi partiler, aile, kilise, kitle iletişim araçları ile burjuva ideolojisinde sivil toplum olarak adlandırılan her şey bu aygıtın parçasıydı. Rusya'da gündemde olan egemenlik bunalımı ideolojik aygıtların bu amaçla kullanılmasını engelliyor. Ama bu, hükümetlerin bazen meşruiyete gereksinim duyarak demogoji kullanmadıkları ya da basın yoluyla göz boyamadıkları anlamına gelmiyor. Yeltsin idaresinin ilk yıllarında ve daha sonra güçlü adam Putin'in sürdürdüğü kaba savaş sırasında, yağmacı seçkinlerin sahneye koydukları demokrasi ve kapitalizm oyunları bu görevi üstlenmiş, hükümetlerin meşruluğunu sağlamıştı. Yine de, yağmacı düzen şebekelerinin tam bir egemenlik kurdukları söylenemez. Zaten, şebekelerin egemenlik kurmaları da mümkün değil, çünkü hem kendi aralarında şiddetli bir rekabet var, hem de, daha da önemlisi, kullandıkları yağmacı yöntemler halk tarafından benimsenmiyor, tersine hırsızlık olarak kabul ediliyor. Bu nedenle iktidardakilerin mülksüzleri egemenlikleri altında tutmak için başvurabilecekleri tek şey baskı aygıtları.

Rusya'da yağmacı düzeni sürdürmek amacıyla devletin baskı aygıtları büyük bir değişikliğe uğramış: İlkin, hem resmi örgütler hem de devletle karmaşık bağlar kurmuş olan çok sayıda şebeke, bugün baskı aygıtı olarak iş görü-

yor. Baskı, servet biriktirmenin de doğrudan aracı. Sivil baskı örgütleri (mafya ile özel güvenlik firmaları) devletin baskı aygıtının bir parçası durumunda; onlar da yağmacı düzenin halka dayatılmasına hizmet ediyorlar. Merkezdeki başkanlık rejiminin temsil ettiği üst düzey devlet yetkililerinin keyfi uygulamaları ile, mafya eylemleriyle özetlenen çeşitli etki şebekelerinin merkezden bağımsız keyfi uygulamaları arasındaki karmaşık ilişki ve gerilim, ki kargaşa içinde idare tarzını mümkün kılan tam da bu, aynı madalyonun, yani baskıcı devlet aygıtının iki yüzünü oluşturuyor. Mafya ile özel güvenlik firma elemanlarının büyük bölümünün ordu, KGB ve polis yetkilileri arasından seçilmiş olmaları da baskı aygıtının kamu ve özel sektörü arasındaki bağları ortaya koyuyor. Bu iki sektör, her ikisini de denetimi altında bulunduran yağmacı şebekelerin çeşitli etkinliklerinde birbirlerine arka çıkıyorlar. Şiddetin ve ilişkilerin parayla satın alınabiliyor olmasının yağmanın başta gelen kuralı olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Ayrıca, baskı aygıtının kısmen özelleştirilmesi ve bu yüzden şiddetin parayla alınabilen bir meta haline gelmesi, siyasi ve ekonomik sistemde köklü bir dönüşüme de işaret ediyor: Metalaşan şiddet satın alınabilen bir şey olduğu halde, pazarda yine bizzat şiddetin kendisi düzenleyici bir rol oynuyor. Başka bir deyişle, bir yandan siyasi iktidar Sovyet sonrası pazar ekonomisinin ebeliğini yapar ve ekonomik işlemlerin büyük bölümünün denetimini üstlenirken, iktidarın kendisi de metalaşıyor. Kargaşa içinde idare tarzının önemli bir özelliği de bu. Rusya'nın sahip olduğu geniş topraklar ve federal yapı, Sovyet sonrası karmaşanın bütün bir ülkeye yayılmasına, büyük kitlelerin korku içinde ve güvencesiz bir yaşam sürdürmelerine yol açıyor. Bu nedenle Ruslar arasında güçlü bir adama, küçük kabadayıları idaresi altına alıp belli bir düzen getirebilecek büyük bir "kabadayı"ya özlem

duyuluyor. Putin'in bu duruma Bonapartvari bir çözüm getirip getirmeyeceğini önümüzdeki günler gösterecek. Ayrıca, bu durum yalnızca Rusya'ya veya diğer Sovyet sonrası ülkelere özgü de değil; Nijerya, Zaire, Meksika, Kolombiya, Peru ve Pakistan gibi birçok üçüncü dünya ülkesinde de aynı göstergeler söz konusu.

Her şeye rağmen, Kazakistan, Rusya ve eski Yugoslavya'yı Afrika Çölü'nün güneyindeki ülkelerle karşılaştırarak Sovyet sonrası karmaşanın arkasında yalnızca Batılı politikaların olduğu sonucuna ulaşmak niyetinde değilim. Rusya ile Kazakistan'daki durumun o ülkelerle aynı olduğunu da iddia etmiyorum. Amacım Sovyet sonrası değişimleri dünya ölçeğine oturtabilmek. Ve, bu kapsamda ele alındığında belki değişimin yönünün, dünyanın kendisini de altüst edebilecek bir şekilde, dış ve iç güçler arasındaki karmaşık mücadeleler içinde belirleneceği iddia edilebilir.

KAYNAKÇA

Aganbegyan, A. (1988) "New Directions in Soviet Economics", *New Left Review*, 169, s. 89-96.

Ahmet, L. (1992) *Women and Gender in Islam*, New Haven ve Londra: Yale University Press.

Akiner, S. (1983) *Islamic People of the Soviet Union*, Londra: Kegan Paul International.

— (1997) "Between tradition and modernity: the dilemma facing contemporary Central Asian Women", *Post-Soviet Women: From The Baltic to Central Asia*, der. M.Buckley, Cambridge: Cambridge University Press.

Allworth, E. (1967) "Encounter", *Central Asia: Century of Russian Rule*, der. E.Allworth, New York ve Londra: Columbia University Press, s. 1-59.

Althusser, L. (1994) "Ideology and Ideological State Apparatus", *Mapping the Ideology*, der. S.Zizek, Londra: Verso.

Anderson, B. (1991) *Imagined Communities*, Londra: Verso (ilk baskı 1983).

Appadurai, A. (1986) *The Social Life of Things*, Cambridge: Cambridge University Press.

— (1990) "Disjuncture and Difference in Global Cultural Economy", *Public Culture*, 2: 2.

— (1997) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation*, Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press.

Armstrong, J.A. (1992) "The Autonomy of the Ethnic Identity", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A.Motyl, New York: Columbia University Press.

Ashwin, S. (1996) "Forms of Collectivity in a Non-Monetary Society", *Sociology*, 30: 1, s. 21-39.

— (1999) *Russian Workers*, Manchester: Manchester University Press.

Attwood, L. (1996) "Young people, sex and sexual identity", *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*, der. H.Pilkington, Londra ve New York: Routledge.

Barnes, J.A. (1954) "Class and committees in a Norwegian island parish", *Human Relations*, 7, s.39-58.

Basilov, V.N. (1987) "Popular Islam", *Journal of Institute of Muslim Minority Affairs*, 8: 1.

Batunsky, M. (1994) "Russian clerical studies in the late 19th and early 20th centuries", *Central Asian Survey*, 13: 2.

Beller-Hann, I. (1995) "Prostitution and its effects in Northeast Turkey", *The European Journal of Women's Studies*, Cilt. 2.

Benjamin, W. (1973), *Illuminations*, Londra: Fontana.

Bennigsen, A. (1980) "Soviet Muslims and the World of Islam", *Problems of Communism*, XXXIX: 2.

Bentley, G.C. (1987) "Ethnicity and Practice", *Comparative Studies in Society and History*, 29: 1.

Berliner, J.S. (1957) *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Bettelheim, C. (1979) *Class Struggle in the USSR*, Cilt. 1, Tahran: Pezhvak.

— (1980) *Class Struggle in the USSR*, Cilt. 2, Tahran: Shabahang.

Bettelheim, C. ve Chavance, B. (1985), "Stalinism as the Ideology of State Capitalism", *Andiche-Rhai*, 5.

Bettelheim, C. ve Sweezy, P.M. (1975) *Socialism or State Capitalism*, Tahran: Chappakhsh.

Block, M. (1986) *From Blessing to Violence*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.

— (1984) *Distinction*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Brass, P. (1992) "Language and National Identity in the Soviet Union and India", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A.Motyl, New York: Columbia University Press.

Bremmer, I. (1993) "Reassessing Soviet-nationalities Theory", *Nations and Politics in the Soviet Successor State*, der. I.Bremmer ve R.Taras, Cambridge: Cambridge University Press.

— (1994) "Nazarbaev and the North: State Building and Ethnic Relations in Kazakhstan", *Ethnic and Racial Studies*, 17: 4.

Bremmer, I. ve Welt, C. (1996) "The trouble with democracy in Kazakhstan", *Central Asian Survey*, 15 (2).

Bridger, S., Kay, R. ve Pinnic, K. (1996) *No More Heroines? Russia, Women and The Market*, Londra ve New York: Routledge.

Bromley, Y.V. (1984) *Theoretical Ethnography*, Moskova: Novka Publisher.

— (1990a) "Ethnic Process in the USSR", *The Soviet Multi-Ethnic State*, der. M-B. Olcott (1990), New York: Sharpe.

— (1990b) "Improving National Relations in USSR", Olcott (1990) içinde.

Brubaker, R. (1994) "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: an institutionalist account", *Theory and Society*, 23: 1.

Buckley, C. (1997) "Suicide in Post-Soviet Kazakhstan", *Central Asian Survey*, 16 (1).

Burgess, A. (1997) *Divided Europe*, London: Pluto Press.

Butler, W.E. (1993) *Foreign Investment in Kazakhstan*, Londra, Moskova: Interlist.

Caplan, L. (1981) "Morality and Polyethnic Identity in Urban South India", *Culture and Morality*, der. A.C. Mayer, Delhi: Oxford University Press.

Castells, M. (1996) *The Rise of Network Society*, Oxford ve Massachusetts: Blackwell.

— (1997) *The Power of Identity*, Oxford ve Massachusetts: Blackwell.

— (1998) *End of Millennium*, Oxford ve Massachusetts: Blackwell.

Chossudovsky, M. (1998) *Globalisation of Policy*, Londra: Zed Press.

Chylinski, E.A. (1984) *Soviet Central Asia*, Esberg: South Jutland University Press.

Clarke, S. (1992) "Privatisation and the Development of Capitalism in Russia", *New Left Review*, 196 (1).

Clarke, S. ve Kabalina, V. (1995) "Privatisation and the Struggle for Control of Enterprises", *Russia in Transition*, der. D. Lane, New York: Longman.

Cliff, T. (1980) *The State Capitalism in the USSR* (Farsça çevirisi), Tahran: yayınevi bilinmiyor.

Clover, C. (1998) "Bold Steps to Independence", *Financial Times Survey*, Kazakistan, Çarşamba, 17 Haziran 1998.

Clover, C. ve Corzine, R. (1998) "One flag over two economies", *Financial Times Survey*, Kazakistan, Çarşamba, 17 Haziran 1998.

Cohen, A. (1996) "The Politics of the Kola Trade", *Africa*, 36.

— (1974) "Introduction: the lessons of ethnicity", *Urban Ethnicity*, der. A. Cohen, Londra: Tavistock.

— (1982) *The Politics of Elite Culture: Exploration in the Dramaturgy of Power in a Modern African Society*, Berkeley: University of California Press.

Connell, R.W. (1996) "New Directions in Gender Theory, Masculinity Research, and Gender Politics", *Ethnos*, 61 (3-4).

Conquest, R. (1993 "Forward", *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, der. I. Bremmer ve R. Taras, Cambridge: Cambridge University Press.

Cornwall, A. ve Lindisfarne, N. (1994) *Dislocating Masculinity*, Londra ve New York: Routledge.

Corrigan, P., Ramsay, H. ve Sayer, D. (1981) "Bolshevism and the USSR", *New Left Review*, 125, (I).

Cox, T. (1993) *The Badi: Prostitution as a social norm among an untouchable caste of West Nepal*, Katmandu: Asian Ethnographer Society Press.

Dallin, D.J. (1951) *The Soviet New Empire*, New Haven: Yale University Press.

Dave, B. (1996) "Language Shift and Identity Change", *Post-Soviet Affairs*, 12: 1.

Demko, G.J. (1969) *The Russian Colonisation of Kazakhstan 1869-1916*, Bloomington: Indiana University Press.

Dienes, L. (1987) *Soviet Asia*, Londra: Westview Press.

Dittman, K., Kengerer, H. ve Hirschhausen, C. (1998) "Much Ado About ... Little: Disenchantment in Kazakh and Caspian Oil and Gas Sectors", *Kazakhstan Economic Trends*, Temmuz-Eylül 1998.

Diugai, N.N. (1998) "Balance of Payments of the Republic of Kazakhstan: External Payment Position Prospects", *Kazakhstan Economic Trends*, Ocak-Mart 1998.

Dixon, A. (1994) *Kazakhstan: Political reform and economic development*, Londra: Royal Institute of International Affairs.

Dixon, S. (1990) "The Russians: the Dominant Nationality", *The Nationalities Question in the Soviet Union*, der. G. Smith, Londra: Longman.

Dobrokhotova, V. (1984) "Woman Worker", *Women and Russia*, der. T. Mamonova, Oxford: Blackwell.

Dombrovsky, Y. (1991) *The Keeper of Antiquities*, Londra: The Harvill Press.

— (1996) *The Faculty of Useless Knowledge*, Londra: The Harvill Press.

Dragadze, S. (1980) "The Place of Ethnos in Soviet Anthropology", *Soviet and Western Anthropology*, der. E. Gellner, New York: Westview Press.

Drobizheva, L.M. (1980) "Ethnic Sociology of Present-day Life", *Soviet and Western Anthropology*, der. E. Gellner, New York: Westview Press.

— (1991) "The role of Intelligentsia in developing national consciousness among the people of USSR under Perestroika", *Ethnic and Racial Studies*, 14: 1.

— (1992) "Perestroika and Ethnic Consciousness of Russians", *From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism*, der. G.W. Lapidus, V. Zaslavsky ve P. Goldman, Cambridge: Cambridge University Press.

Dunlop, J. (1993) "Russia: Confronting the Loss of Empire", *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, der. I. Bremmer ve R. Taras, Cambridge: Cambridge University Press.

Easton, P. (1989) "The Rock Music Community", *Soviet Youth Culture*, der. J. Riordan, Bloomington: Indiana University Press.

Eberwen, W. ve Tholen, J. (1997) *Market or Mafia*, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Ashgate.

Einhorn, B. (1993) *Cinderella Goes to Market*, Londra ve New York: Verso.

Eisenstat, N. (1992) "Centre periphery relations in the Soviet Empire", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A. Motyl, New York: Columbia University Press.

Elias, N. (1978) *Civilising Process*, Cilt. 1, Oxford: Blackwell.

Eller, J.D. ve Coughlan, R.M. (1993) "The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments", *Ethnic and Racial Studies*, 16: 2.

Enloe, C. (1986) "Ethnicity, State and the New International Order", *The Primordial Challenge, Ethnicity in the Contemporary World*, der. J.R. Stack, New York: Greenwood Press.

Epstien, A.L. (1978) *Ethos and Identity*, Londra: Tavistock.

Fardon, R. (1995) "Introduction", *Counterworks, Managing Diversity of Knowledge*, der. R.Fardon, Londra ve New York: Routledge.

Fischer, M. (1986) "Ethnicity and the Post-Modern Art of Memory", *Writing Culture*, der. J. Clifford ve G. Marcus, Berkeley: University of California Press.

Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality*, Cilt. VI, New York: Random House.

Fox, R. (1990) *Nationalist Ideologies and the Production of National Cultures*, Washington: The Association of American Anthropologists.

Furtado, C.E. ve Hechter, M. (1992) "The Emergence of Nationalist Politics in the USSR: A Comparison of Estonia and Ukraine", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A. Motyl, New York: Columbia University Press.

Geertz, C. (1963) "Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", *Old Societies and New States*, der. C. Geertz, New York: Free Press.

Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell.

— (1988) *State and Society in Soviet Thought*, Oxford:Blackwell.

— (1992) "Nationalism in the Vacuum", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A. Motyl, New York: Columbia University Press.

Gledhill, J. (1996) "Putting the State Back in Without Leaving the Dialectics Out: Social Movements, Elites and Neoliberalism", http://les.man.ac.uk/sa/jge-pubs.htm.

Gowan, P. (1996) "Eastern Europe, Western Power and Neo-Liberalism", *New Left Review*, 216 (I).

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Londra: Lawrence and Wishart.

Grant, B. (1995) *In the Soviet House of Culture: A Century of Perestroika*, Princeton: Princeton University Press.

Greenfield, K. (1995) "Self and Nation in Kenya: Charles Mangua's Son of Woman", *The Journal of Modern African Studies*, 33: 4.

Grosby, S. (1994) "The Verdict of History: Inexpungeable Tie of Primordiality - A Response to Eller & Coughlan", *Ethinc and Racial Studies*, 17: 1.

Gross, J. A. (1992) *Muslims in Central Asia*, Durham: Duke University Press.

Grossman, G. (1985) "The Second Economy of the USSR", *The Experience of Work*, der. C.R. Littler, Hampshire: Gower Publishing Company.

Handelman, S. (1995) *Comrade Criminal*, New Haven ve Londra: Yale University Press.

Hannerz, U. (1980) *Exploring the City*, New York: Columbia University Press.

— (1992a) "The global ecumene as a network of networks", *Conceptualising Society*, der. A.Kuper, Londra: Routledge.

—- (1992b) *Cultural Complexity: Studies in the Social Organisation of Meaning*, New York: Columbia University Press.

Harris, N. (1990) *National Liberation*, Londra: Penguin Books.

Hastrup, K. ve Olwig, K.F. (1997) "Introduction", *Siting Culture: The shifting anthropological object*, der. F. Olwig ve K. Hasrup, Londra ve New York: Routledge.

Haynes, M. ve Glatter, P. (1998) "The Russian Catastrophe", *International Socialism*, 31.

Hechter, M. (1975) *International Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*, Londra: Routledge.

Hobsbawm, E. (1994) *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.

Humphrey, C. (1983) *Karl Marx Collective*, Cambridge: Cambridge University Press.

— (1991) "'Icebergs' barter, and mafia in provincial Russia", *Anthropology Today*, 7: 2.

—- (1995) "Creating a culture of disillusionment: Consumption in Moscow, a chronicle of changing time", *Worlds Apart: Modernity through the prism of the local*, der. D. Miller, Londra ve New York: Routledge.

— (1996) "Myth making, narrative and the dispossessed in Russia", *Cambridge Anthropology*, 19: 2.

— (1999) "Russian protection racket and the appropriation of law and order", *States and Illegal Practices*, der. J. Heyman, Oxford: Berg.

Humphrey, C. ve Hugh-Jones, S. (1992) 'Introduction', *Barter, Exchange and Value*, der. C. Humphrey ve S. Hugh-Jones, Cambridge: Cambridge University Press.

Huntington, S. (1997) *The Clashes of Civilizations and the Remaking of the World*, Londra: Simon&Schuster.

Istileulove, E. (1996) "Unemployment and the social security system in Kazakhstan", *Kazakhstan Economic Trends*, Dördüncü Çeyrek 1996.

Jameson, F. (1991) *Postmodernism or cultural logic of Late Capitalism*, Londra ve New York: Verso.

Kagarlitsky, B. (1988) "Perestroika: The dialectic of change", *New Left Review*, 169, (I).

— (1990) *Farewell Perestroika*, Londra: Verso.

— (1992) *The Disintegration of the Monolith*, Londra: Verso.

— (1995) *Restoration in Russia*, Londra: Verso.

Kandiyoti, D. (1991) *Women, Islam and State*, Basingstoke: Macmillan.

Kaplan, R. (1996) *The End of the Earth: a journey to the dawn of the 21st century*, New York: Random House.

Kapur, P. (1994) *The Indian Call Girls*, Yeni Delhi: Orient Paperbacks.

Keesing, R. (1987) "Anthropology as Interpretive Quest", *Current Anthropology*, 28.

Kellas, J. (1991) *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Londra: Macmillan.

Khazanow, A. (1983) *Nomads and the Outside World*, Cambridge: Cambridge University Press.

— (1995) *After the USSR, Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of States*, The University of Wisconsin Press.

Konstitutsiia Republiki Kazakhstan, 1995.

Kornai, J. (1992) *The Socialist System*, Oxford: Clarendon Press.

Kreindler, I. (1983) "Ibrahim Altysarin, Nikolai Il'minski and Kazakh National Awakening", *Central Asian Survey*, 2: 3.

Krohn-Hansen, C. (1997) "The Construction of Dominican State: Power and Symbolism of Violence", *Ethnos*, 62 (3-4).

Lane, C. (1981) *The Rites of Rulers: Rituals in Industrial Society - The Soviet Case*, Cambridge: Cambridge University Press.

Latin, D., Petersen, R. ve Slocum, J.W. (1992) "Language and the State: Russia and The Soviet Union in Comparative Perspective", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A. Motyl, New York: Columbia University Press.

Leach, E. (1964) *Political Systems of Highland Burma*, Londra: Athlone Press.

Ledeneva, A. (1998) *Russia's Economy of Favours*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lemarchand, F. (1986) "Ethnic Violence in Tropical Africa", *The Primordial Challenge: Ethnicity in the Contemporary World*, der. J.R. Stack, New York: Greenwood Press.

Liber, G. (1991) "*Korenzatsiia*: Restructuring Soviet nationality policy in the 1920s", *Ethnic and Racial Studies*, 14: 1.

Lomnitz, L.A. (1977) *Networks and Marginality*, New York: Academic Press.

Low, S. M. (1997) "Theorising the city; Ethnicity, gender and globalisation", *Critique of Anthropology*, 17 (4).

MacDuffie, M. (1995) *The Red Carpet*, Londra: Cassell&Co Ltd.

Mandelbum, M. (1994) *Central Asia and the World*, New York: Council of Foreign Relations Press.

Marcus, G. E. (1995) "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography", *Annual Review of Anthropology*, 24.

Marcuse, H. (1966) *Eros and Civilisation*, Boston: Beacon Press.

Marx, K. (1906) *Capital: A Critique of Political Economy*, New York: The Modern Library.

Masanov, N. (1996a) "Kazakhskaia politcheskaia I intellektualnaia elita: klanovaia Prinadlezhnost" I vnytrietnicheskoe copernichectvo', *Vestnik Evrazii*, 1: 2.

— (1996b) *Eitnopoliticheskii Monitring v Kazakhtane*, Almaty: Tsentr Monitoringa Mezhoeinicheckikh otnoshenii v Kazakhstane.

Massell, G. (1975) *The Surrogate Proletariat*, Princeton: Princeton University Press.

Matley, M. (1969) "Agricultural Development", *Central Asia, a Century of Russian Rule*, der. E. Allworth, New York: Columbia University Press.

Mayer, A. (1966) "The Significance of Quasi-Groups in the Study of Complex Societies", *The Social Anthropology of Complex Societies*, der. M. Banton, Londra: Tavistock.

McClintock, A. (1995) *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, Londra: Routledge.

Miller, D. (1995) "Introduction", *World Apart: Modernity through the prism of the local*, der. D. Miller, Londra ve New York: Routledge.

Mitchell, J.C. (1969) "The Concept and Use of Social Networks", *Social Networks in Urban Situations*, der. J.C. Mitchell, Manchester: Manchester University Press.

— (1974) "Social Networks", *Annual Review of Anthropology*, Cilt. 3.

— (1987) *Cities, Society and Social Perception*, Oxford: Clarendon Press.

Molyneux, M. (1990) "The 'Woman Question' in the Age of Perestroika", *New Left Review*, 183, (I).

Mosse, G. (1995) *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*, Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Nagel, J. (1998) "Masculinity and Nationalism: gender and sexuality in the making of nations", *Ethnic and Racial Studies*, 21 (2).

Nahaylo, B. ve Swoboda, V. (1990) *The Soviet Discussion*, Londra: Hamilton.

Olcott, M-B. (1981) "The Emergence of National Identity in Kazakhstan", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 8: 2.

— (1987) *The Kazakhs*, Stanford: Hover Institution.

— (1993) "Kazakhstan: a Republic of Minorities", *Nations and Politics in the Soviet Successor State*, der. I. Bremmer ve R. Taras, Cambridge: Cambrigde Universtiy Press.

— (1997) "Kazakhstan: Nursultan Nazarbaev as strong president", *Postcommunist Presidents*, der. R. Taras, Cambridge: Cambrigde University Press.

Olwig, K.F. (1997) "Cultural sites: Sustaining a home in a deterritorialized world", *Siting Culture: The Shifting anthropological Object*, der. K.F. Olwig ve K. Hastrup, Londra ve New York: Routledge.

Oraltay, H. (1994) "The Alash Movement in Turkistan", *Central Asian Survey*, 4: 2.

Orman, Y. (1994) "Economics and Nationalism: The Case of Muslim Central Asia", *Central Asian Survey*, 13: 4.

Ozhegov, S.N. ve Shvedova, N. (1996) *Tolkobyi Slovr' Russkogo Iazyka*, Moskova: Az'.

Panitch, L. (2000) "The New Imperial State", *New Left Review*, 2 (II).

Pilkington, H. (1994) *Russian Youth and its Culture*, Londra: Routledge.

— (1998) *Migration, Displacement and Identity in Post-Soviet Russia*, Londra ve New York: Routledge.

Poliakov, S. (1992) *Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia*, New York ve Londra: M.E. Sharpe.

Posadskaya, A. (1992) "Self-Portrait of Russian Feminist", *New Left Review*, 195, (I).

Poulantzas, N. (1983) *Fascism and Dictatorship*, Tahran: Pezhvak.

Radcliffe-Brown, A.R. (1940) "On social structure", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 70.

Reich, W. (1972) *The Sexual Revolution*, Londra: Vision Press.

Ribakova, T. (1998) "Export Performance of the Economy of Kazakhstan", *Kazakhstan Economic Trends*, Ocak-Mart 1998.

Richards, P. (1996) *Fighting for the Rain Forest*, Oxford: James Curry.

Richards, P. ve Peters, K. (1998) "Why fight: voices of youth combatants in Sierra Leone", *Africa*, 68 (2).

Richmond, A.H. (984) Ethnic Nationalism and Post-Industrialisation", *Ethnic and Racial Studies*, 7: 1.

Rigi, J. (1995) *Russians National Identity in Kazakhstan*, Basılmamış Araştırma Raporu.

Rogers, A. ve Vertovec, S. (1995) "Introduction", *Urban Context*, der. A. Rogers ve S. Vertovec, Oxford: Berg.

Sahlins, M. (1972) *Stone Age Economics*, Londra: Tavistock.

Scheremet, W. (1996) "Industrial Relations and Wage Bargaining in Kazakhstan", *Kazakhstan Economic Trends*, Dördüncü Çeyrek 1996.

Shils, E. (1957) "Primordial, Personal, Sacred, and Civil Ties", *British Journal of Sociology*, 8: 2.

Shreeves, R. (1992) "Sexual revolution or 'exploitation'? The Pornography and erotica debate in the Soviet Union", *Women in the Face of Change*, der. S.Raj, H. Pilkington ve A. Phizacklea, Londra ve New York: Routledge.

Smith, A.D. (1996) *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell.

— (1991) *National Identity*, Londra: Penguin Books.

— (1992) "Ethnic Identity and Territorial Nationalism in Comparative Perspective", *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. A. Motyl, New York: Columbia University Press.

Smith, G. (1999) "Introduction", *The National Question in the Soviet Union* içinde, der. G. Smith, Londra: Longman.

Stern, M. (1981) *Sex in the Soviet Union*, Londra: WH Allen.

Suny, R. (1992) "State, Civil Society and Ethnic - Cultural Consolidation in the USSR: The Roots of the National Question", *From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism*, der. G.W. Lapidus, P. Goldman ve V. Zaslavsky, Cambridge: Cambridge University Press.

Svanberg, I. (1990) "Kazakhs", *The National Question in the Soviet Union*, der. G. Smith, Londra: Longman.

Ticktin, H. (1992) *The Origin of Crisis in the USSR*, New York: Sharpe.

Trotsky, L.D. (1930) *My Life*, Londra: Thornton Butterworth.

Turner, B. (1994) *Orientalism, Post-modernism and Globalism*, Londra ve New York: Routledge.

Van den Berge, P. (1981) *The Ethnic Phenomenon*, New York: Elsevier.

Verdery, K. (1996a) *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton: Princeton University Press.

— (1996b) "Whither 'Nation' and 'Nationalism'?", *Mapping the Nation*, der. G. Balakrishnan, Londra ve New York: Verso.

Verk, V. (1996) "Uzhel 'mgnovennoe prozrenie'?", *Karavan*, 30 Eylül 1996, No. 192 (487).

Wladingar, R.H. (der.) (1990) *Ethnic Entrepreneurs*, Londra: Sage.

Waters, E. (1989) "Restructuring the 'Woman Question': Perestroika and prostitution", *Feminist Review*, No.33.

Watson, P. (1993) "The Rise of Masculinism in Eastern Europe", *New Left Review*, 198, (I).

Wheeler, G. (1960) *Racial Problems in Soviet Muslim Asia*, Londra: Oxford University Press.

Williams, B. (1989) "A Class Act: Anthropology and race to nation across ethnic terrain", *Annual Review of Anthropology*, Cilt. 18.

Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*, Londra: Oxford University Press.

Wolf, E. (1966) "Kinship, Friendship and Patron - Client Relations in Complex Societies", *The Social Anthropology of Complex Societies*, der. M. Banton, Londra: Tavistock.

Woodward, S. (1995) *The Balkan Tragedy: chaos and dissolution after the Cold War*, Washington DC: Brookings Institution.

Wurzel, U.G. (1998) "Natural Resources, Geostrategic Interests and Necessity of A New Economic Policy for Kazakhstan", *Kazakhstan Economic Trends*, Temmuz-Eylül 1998.

Yuval-Davis, N. (1993) "Gender and Nation", *Ethnic and Racial Studies*, 16: 4.

Zabelina, T. (1996) "Sexual violence towards women", *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*, der. H. Pilkington, Londra ve New York: Routledge.

Doksanlı yıllar boyunca insanlara, hayatlarını devam ettirebilmek için tek ve alternatifsiz bir sisteme mecbur oldukları anlatıldı. Kapitalizm ve onun iktisadî-siyasî mekanizmaları en akılcı, insan tabiatına en uygun seçenek olarak sunuldu; piyasanın hayatı en adilane bir şekilde düzenleyen mübadele biçimi olduğu tartışmasız kabul edilsin istendi. Kapitalizme geç kalan toplumların önlerinde büyük fırsatların olduğu vaazedildi. Joma Nazpary, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kazakistan'da ortaya çıkan gelişmeleri tartıştığı *Sovyet Sonrası Karmaşa: Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme*'de, kapitalizmin tek alternatif olarak sunulduğu ve savunulduğu bir ortamda birbirlerini yok edecekmişcesine çatışan, çarpışan, yaşamaya gayret eden insanların hikâyesini anlatıyor. Adına yaşamak denen bir mücadelenin kâh mülksüzler arası şiddete, rüşvete, acımasızlığa; kâh fahişeliğe, dışlanmaya, ezilmeye dönüştüğü bir cangılda insanları ne hale getirdiğini vukufla tartışıyor. Kazak milliyetçiliğinin dil, toplumsal hayat, eğitim, sosyal güvenlik politikalarındaki pervasızlığı ve kendi has trajikomikliğiyle çevrelenmiş araştırma, kapitalizmin insanları kendi insanî vasıflarından sıyırırken ne tür bir "devlet planlaması" ile varolabileceğini bir kez daha ve acımasız bir çarpıcılıkla gözlerimizin önüne seriyor. ■

İLETİŞİM 903
ARAŞTIRMA İNCELEME 147

ISBN 975-05-0130-6
9 789750 501302